

श्री राघवेन्द्रतीर्थयतिसार्वभौमविरचितः

भाट्टसङ्ग्रहः

with the exposition in English

प्रथमं सम्पुटम्

Edited by

Prof. K.T. Pandurangi

Formerly Prof. of Sanskrit, Bangalore University
Hon. Director, Dvaita Vedanta Studies and Research Foundation

Published by:

Dvaita Vedanta Studies and Research Foundation
Bangalore.

श्री राघवेन्द्रतीर्थयतिसार्वभौमविरचितः

भाट्टसङ्ग्रहः

With the exposition in English and Kannada

Edited by

Mahamahopādhyāya

Prof. K.T. Pandurangi

formerly Professor of Sanskrit, Bangalore University

Hon. Director of Dvaita Vedanta Studies and

Research Foundation, Bangalore.

2004

*This Volume is published with the grant from Govt. of India. Ministry of Human
Resources Development, Dept. of Education under the
Central Plan scheme – Development of Sanskrit Education.*

Published by

Dvaita Vedanta Studies and Research Foundation

No.11, Uttaradi Matha Compound, Basavanagudi, Bangalore-4.

Bhāṭṭa Saṅgraha of Śrī Rāghavendrātīrtha, Edited by Prof. K.T. Pandurangi with Exposition in English and Kannada. Published by Dvaita Vedanta Studies and Research Foundation, 11, Uttaradi Matha Compound, Basavanagudi, Bangalore-560 004.

No. of Pages : 8+594

No. of Copies : 1000

Price : Rs. 400

Ó : Editor

Copies can be had from :

Dvaita Vedanta Studies and Research Foundation

No.11, Uttaradi Math Compound, Basavanagudi, Bangalore-560 004.

Ph.: 26627272

Printed at : **Raghavendra Enterprises**, Bangalore

Preface

Bhāṭṭa Saṅgraha of Śrī Rāghavendra tīrtha is the unique commentary on the entire Jaimini Sūtras. शास्त्रदीपिका and जैमिनीयन्यायमालाविस्तर are the earlier commentaries on Jaimini Sūtras. शास्त्रदीपिका is very elaborate while जैमिनीयन्यामाला विस्तर is very brief. It gives पूर्वपक्ष and सिद्धान्त in one or two sentences. भाट्टसङ्ग्रह gives a simple and clear narration of the two sides and clearly brings out the conclusion. Wherever there is variation between the भाष्य and वार्तिक भाट्टसङ्ग्रह gives the interpretation of the two separately stating as भाष्यरीत्या and वार्तिकरीत्या. Another feature of भाट्टसङ्ग्रह is that the important मन्त्रs are fully quoted and the obscure terms therein are fully explained. This work was greatly honoured by the great scholar Nilakanta Dīkṣit of Tanjore and the Tanjore Royal palace honoured it by arranging a procession on elephant.

Prof. Pandurangi has added an exposition in English and Kannada to help the modern scholars.

Publication of this work is planned in three volumes. The present volume contains the first three chapters.

It is hoped that this work will be useful for the Research Scholars of पूर्वमीमांसा and वेदान्त.

N. Narasimha Rau
Chairman

Bhāṭṭa Saṅgraha

Bhāṭṭa Saṅgraha of Śrī Rāghavendra Swāmīji is a unique commentary on entire Jaimini Sūtras.

Mīmāṃsa Darśana is one of the six systems of Indian Philosophy and is very ancient one. The terms 'Mīmāṃsā,' 'Mīmāṃsante' occur in Brāhmaṇas and refer to the discussions of meaning of Vedic passages dealing with the performance of sacrifices. In due course such discussions developed into a systematic śāstra and Jaimini wrote these sūtras. There are two thousand and seven hundred sūtras arranged in twelve chapters. The chapters normally have four pādas but chapters third, sixth and tenth are Sarabhapādas or have eight padas. There are about thousand adhikaraṇas or topics of discussion.

According to our tradition Jaimini was a disciple of Kṛiṣṇa-Dvaipāyana-Vedavyāsa and lived at the close of Dvāpara (31,000 B.C.). However, modern scholars assign him to 3rd Century B.C.

The purpose served by Pūrvamīmāṃsa is three-fold :

1. Evolving the rules of interpretation or nyāyas for the interpretation of vedic-passages. Therefore, this śāstra is called Vākyaśāstra.

2. Giving authoritative rulings on sacrificial matters such as adhikāra, aṅga, atideṣa, ūha, bādha, tantra etc. and fixing the correct procedure and the nature of sacrifices. For this reason it is called Karma-Mīmāṃsā.

3. It is also a Darśana or one of the philosophical systems and hence discusses Pramāṇa and Prameyas. In this connection, the contributions made by Pūrvamīmāṃsā for the discussion of Vedāpauruṣeyatva and Svatahprāmāṇya are very valuable. Its concepts of ātman, mokṣa etc. are peculiar and are eclipsed by the great heights achieved in Vedānta on these concepts. Keeping these discussions in mind this system is considered as a Darśana and called Mimāṃsā Darśana.

Jaimini refers to certain earlier thinkers in his Sūtras such as Bādari, Kārshñajani, Ātreya, Aitiṣayana and Kāmukāyana. The surmise of the modern scholars that these are likely to have written similar sūtras which are lost to us has not sufficient evidence.

Three Vṛttis or short commentaries seem to have been written on Jaimini sūtras by Baudhāyana, Upavaṛṣa and Bhavadāsa. These are not available to us. The extracts of Upavaṛṣa's Vṛtti are incorporated in Śabara's Bhāṣya. The first two seems to have written their Vṛtti both on Jaimini-sūtras and Bādarāyana-Sūtras. Śabara wrote his Bhāṣya during 200 A.D. Bhartṛmitra's (400 A.D.) commentary on this was written before Kumāriḷa. It is not available. Kumāriḷa (620-703 A.D.) was a versatile scholar who wrote three commentaries i.e. Ślokavārtika, Tantravārtika and Tup-tika on different portions of Śabara Bhāṣya. The main object of Ślokavārtika was to offer a strong criticism of Buddhistic doctrines, and the remaining two commentaries were intended for a detailed exposition of Jaimini's Sūtra and Śabara's Bhāṣya. With Kumāriḷa commenced the Bhāṭṭa School of Pūrvamīmāṃsa. Prābhākara's (650-700 A.D.) Brihati or Vivaraṇa started Prābhākara School. Murari's third School did not develop further. Umveka, Sucharita-Miśra, Parthasarathi, Bhavādeva, Mādhavachārya, Bhāṭṭa Someshwara and Khanda Deva are important writers of Bhāṭṭa School, while Śālikantha, Bhavanātha, Nandīśvara etc. are important writers on Prābhākara side.

The present work 'Bhāṭṭa Saṅgraha' of Śrī Rāghavendra Swāmiji is a direct commentary on entire Jaimini-Sūtras. Śāstradīpika and Jaiminiya-nyāyamāla were earlier such commentaries on Jaimini Sūtras while Bhāṭṭadīpika of Khandadeva (1600-1665 A.D.) is contemporaneous to Śrī Rāghavendra Swāmiji's work.

Śrī Rāghavendra Swāmiji neatly arranges the topic of each adhikaraṇa under : 1. Sangathi (context and connection). 2. Vishaya (topic and the passage setting the topic). 3. Saṃśaya (doubt or alternate possibilities) of interpretation. 4. Pūrvapakṣa (prima-facie view). 5. Siddhānta (Final view).

Discussing each topic under these heads he mentions the phala or prayojana from both Pūrvapakṣa and Siddhānta points of view. This brings out the full significance of the discussion and the siddhānta view. At the close he gives word by word interpretation of key Sūtras of pūrvapakṣa and siddhānta. By this method the gist of the adhikaraṇa is made so clear that nothing remains ambiguous. This method is not new to those scholars who have studied Tatvaprakāśikā of Śrī Jayatīrtha and Tantradīpikā of Śrī Raghāvēndra Swāmiji himself on Brahma Sūtra. Here is a combination of methods adopted in these two works. As for the working out of Saṅgati he is guided by the methods of Tātparyachandrikā of Śrī Vyāsarāja.

Both Śāstradīpikā and Bhāttadīpikā mention Saṅgati. But these two works do not explicitly work out saṅgati at the commencement of each adhikaraṇa. In some adhikaraṇas saṅgati is mentioned, in others it is implied. But in Bhātta-Saṅgraha Saṅgatis such as Ākṣhepiki, Āpavādiki, Prāsangiki and Pratyudāharaṇa are clearly worked out. This clearly shows the difference as well as the connection of the nyāyas or rulings given in the earlier adhikaraṇa and the adhikaraṇa under discussion and unfolds the intricacies of interpretations and rules of interpretations. Similarly adhyaya and pāda saṅgatis are also clearly worked out. In respect of Vishaya-vākyas, there is a broad agreement between Śāstradīpikā and Bhāttasaṅgraha. However, in a few cases Bhātta-Saṅgraha points out the divergence between Bhāṣya and Śāstradīpikā, and follows Bhāṣya. Śāstradīpikā is very elaborate in its treatment of topics while Bhātta-Saṅgraha is to the point. It is not a mix-up of Vādagrantha and Vyākhyāna-grantha like Śāstradīpikā; nor it is very brief as Jaiminiya Nyāyamāla. While Nyāya-māla just mentions Pūrvapakṣa and siddhānta in one or two sentences the Bhātta-saṅgraha gives a simple and clear narration of the two sides and clearly brings out the conclusion. A clear setting of word by word meaning of key sūtras of each adhikaraṇa is a great help to the correct grasping of their meanings. Wherever, there is variation between the views of Bhāṣyas and Vārtika, Bhātta Saṅgraha gives the interpretation of the two separately, stating as 'Bhāṣyarītya' and 'Vārtikarītya.'

Similarly Vṛttikāra's views are also separately stated. In a few adhikaraṇas where alternate interpretations are possible and adopted in the Pūrvamīmāṃsa tradition, the two interpretations are clearly and separately given as prathama varṇaka and dvitiya varṇaka. Another feature of Bhātta Saṅgraha is that the important mantras are fully quoted and obscure terms therein are explained. Similarly technical terms are also fully explained. Kārikas from Ślokavārtika are quoted in the relevant context.

While Bhāttadīpika differs from Bhāṣya here and there, and sets its own views, Bhātta-Saṅgraha properly explains those portions and finds no difficulty in understanding Bhāṣya. Thus Bhātta Saṅgraha offers simple, clear and authoritative interpretations to Jaimini-sūtras and is a valuable work of Pūrvamīmāṃsa.

Those who are familiar with the works of Śrī Jayatitha, Śrī Vyāsarāja, Śrī Vijayīndra and the two important works i.e. Parimala and Chandrikāprakāṣa of Śrī Rāghavendra himself know well, how useful is the study of Pūrvamīmāṃsā as an aid to the study of Vedānta. They also know the erudite Pūrvamīmāṃsā scholarship of these authors. The publication of Bhātta-saṅgraha will enhance such aid of Pūrvamīmāṃsa further. Both the scholars of pūrvamīmāṃsā and vedānta will immensely benefit by the publication of this work. No wonder this work was greatly honoured by the great scholar Nilakantha Dixita of Tanjore and the Tanjore royal palace honoured it by arranging a procession on elephant. Gurugunastava of Sri Vādindra records this occasion.

With a view to make the contents of such a valuable work available to modern scholars the summaries in English and Kannada are also added. It is hoped that the Research Scholars and students will utilise this work for their study and research in Pūrvamīmāṃsā and Vedānta.

Prof. K.T. Pandurangi

विषयानुक्रमणिका

1. भाट्टसङ्ग्रहे प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः	1
-''- -''- द्वितीयः पादः	8
-''- -''- तृतीयः पादः	12
-''- -''- चतुर्थः पादः	25
2. द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः	37
-''- द्वितीयः पादः	49
-''- तृतीयः पादः	61
-''- चतुर्थः पादः	73
3. तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः	76
-''- द्वितीयः पादः	92
-''- तृतीयः पादः	108
-''- चतुर्थः पादः	125
-''- पञ्चमः पादः	142
-''- षष्ठः पादः	156
-''- सप्तमः पादः	169
-''- अष्टमः पादः	187
4. अधिकरणार्थसङ्ग्रहः	205
5. The exposition of 'Bhāṭṭa Saṅgraha' in English	233
6. भाट्टसंग्रहद कन्नड विवरण.	471

॥ श्रीः ॥

अथ श्रीराघवेन्द्रतीर्थयतिसार्वभौमविरचितः

भाट्टसङ्ग्रहः

मङ्गलाचरणम्

नत्वा धर्मं वेदगम्यं जैमिन्यादिमुनीनपि ।

करोमि बालबोधाय भाट्टोक्तन्यायसङ्ग्रहम् ॥ १ ॥

अथ प्रथमं धर्मजिज्ञासाधिकरणम्

इह खल्वध्ययनादिसम्पत्तिमदधिकारिणामनुष्ठानद्वारा निःश्रेयसहेतुवेदार्थभूतधर्मस्वरूपनिर्णयाय वेदेतिकर्तव्यतारूपन्यायनिबन्धनात्मकं शास्त्रं प्रणिनाय भगवान् जैमिनिः । तत्राध्याया द्वादश, तृतीयषष्ठदशमा अष्टपादाः, सहस्रमधिकरणानीति प्रसिद्धिः । एवमतिगहनात्मकैतच्छास्त्रस्य विषयादि-मत्त्वोपपादनेनाऽरम्भणीयत्वसमर्थनार्थमिदमादिमं सूत्रम् ।

अथतो धर्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

अत्र अध्ययनविधिवाक्यं विचार्यते । लिङ्लोट्प्रत्ययलेटामन्यतमयुक्तं वाक्यं विधिवाक्य-मुच्यते । लिङादिरूपविध्यर्थस्तु प्रवर्तनापरपर्यायभावना । सा च फलकरणेतिकर्तव्यतारूपांशत्रयवती । अत्र 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इत्यादिविधिवाक्यं विषयः । स्वाध्यायो नाम क्रमविशेषविशिष्टवर्णराशिः । तद्विषयकगुरुच्चारणानूच्चारणमध्ययनम् । तव्यप्रययस्य भावना ह्यर्थः । तथा च स्वाध्यायगोचराध्ययनेन स्वर्गं भावयेदुत्पादयेदित्यर्थः उतार्थज्ञानं भावयेदुत्पादयेत् इत्यर्थ इति सन्देहः ।

पूर्वपक्षस्तु "फलांशे भावनायास्तु प्रत्ययो न विधायकः" इति भट्टोक्त्या वाक्यार्थज्ञानोद्देशेन अध्ययनं विधीयत इति वाच्यम् । तत्राध्ययनार्थज्ञानयोर्हेतुहेतुमद्भावस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां भारताध्ययनादौ दृष्टत्वेन विध्यनपेक्षणात् । न चापूर्वविधित्वाभावेऽप्यर्थज्ञानमध्ययनेनैव सम्पाद्यम्, न लिखिताव-लोकनादिनेत्येवं रूपनियमविधिरस्त्विति वाच्यम् । अध्ययनजन्येन वा लिखितपाठादिना वा जातेन अर्थज्ञानेनानुष्ठानसिद्धेर्न नियमविधौ हेतुरस्तीति द्विरूपस्यापि विधेरयोगात् । किञ्च 'अधीत्य स्नायात्' इत्यध्ययनस्नातकव्रतयोः श्रुतमानन्तर्यमर्थज्ञानभाव्यकत्वपक्षे अर्थज्ञानायाध्ययनानन्तरमपि गुरुकुल एव वासप्रसक्त्या बाध्येत ।

अतोऽश्रुतस्यापि स्वर्गस्य चतुर्थे 'स स्वर्गः स्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात्' इति वक्ष्यमाणन्यायेन विश्वजिदादाविव कल्प्यतया स्वर्गभाव्यकत्वमेव युक्तमित्यर्थज्ञानहेतोर्न्यायानुसन्धानरूपविचारस्या-
कर्तव्यत्वात् तद्धेतुन्यायनिबन्धनात्मकमिदं शास्त्रं नारम्भणीयमिति फलम् ।

सिद्धान्तस्तु दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पनायोगात् दृष्टार्थज्ञानफलकत्वमेवाध्ययनस्य युक्तम् । प्रागुक्तरीत्या अपूर्वविधित्वायोगेऽपि नियमविधित्वसम्भवात् । अन्यथा विध्यानर्थक्यापत्तेः । येन केनापि जातेनार्थज्ञानेनानुष्ठानद्वारा अशेषक्रतुजन्यापूर्वासिद्धेश्च । अधीत्येति वाक्ये अध्ययनस्रातकव्रतयोः पौर्वापर्यमात्रश्रवणेन अव्यवधानस्याश्रवणात् । श्रवणे वा

अधीत्येत्यधिगम्येति व्याख्याने त्वविरोधता

इति भट्टोक्त्या अधीत्येत्यस्य अध्ययनेनार्थमवगम्येति व्याख्यानेष्युपपत्तेः । अर्थज्ञानस्य विना विचारेणायोगात् तदर्थं न्यायनिबन्धनरूपमिदं शास्त्रमारभ्यमेवेति फलं ज्ञेयम् ।

सूत्रार्थस्तु, अथ अध्ययनानन्तरं, अतः अध्ययनस्य वृत्तत्वात्, धर्मजिज्ञासा कर्तव्येति । एतेन शास्त्रस्य धर्मो विषयः । अनुष्ठानद्वारा स्वर्गादिपुमर्थहेतुत्वात् धर्मज्ञानं फलम् । अध्ययनवासं-
वर्णिकोऽधिकारीति सूचितम् ॥ १ ॥

इति प्रथमं धर्मजिज्ञासाधिकरणम् ॥

अथ द्वितीयं धर्मलक्षणाधिकरणम्

चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः ॥ २ ॥

अत्र पूर्वोक्तजिज्ञासाऽऽक्षेपेण पूर्वपक्षप्रवृत्तेराक्षेपिकी सङ्गतिः । पूर्वत्र जिज्ञास्यतयोक्तो धर्मः किं लक्षणप्रमाणाभ्यां युक्तः उत नेति सन्देहः । न ताभ्यां युक्तः इति पूर्वपक्षः । सजातीयविजातीय-
व्यावर्तको लक्ष्यनिष्ठो लोकप्रसिद्धः कश्चिद्धर्मो हि लक्षणम् । न ह्यलौकिके अग्निहोत्रादिरूपे धर्मे तादृशधर्मोऽस्ति । लक्षणयुक्ते हि प्रमाणं वाच्यम् । लक्षणस्यैवाभावे कुत्र प्रमाणोक्तेरवसरः । किञ्च प्रमाणं भवन्न तावत् रूपादिहीने प्रत्यक्षं सम्भवति । नाप्यनुमानम् । तद्व्याप्यलिङ्गाभावात् । नापि शब्दः । अनुपस्थिते धर्मे सङ्केतग्रहायोगात् । अतो धर्मस्वरूपस्य नृशृङ्गादिवदलीकत्वप्राप्त्या न जिज्ञास्यतेति ।

सिद्धान्तस्तु लोकसिद्धस्य कस्यचिद्धर्मस्याभावेऽपि श्रेयस्साधनत्वरूपार्थत्वे सति चोदनागम्यत्व-
रूपाऽकारस्य सम्भवान्न लक्षणाभावदोषः । तेन च लक्षणेनोपेते धर्मे प्रमाणावसरोऽस्ति । तत्र

Bhātta Saṅgraha

प्रथमाध्याये प्रथमः पादः

नत्वा धर्मं वेदगम्यं जैमिन्यादिमुनीनपि ।

करोमि बालबोधाय भट्टोक्तन्यायसङ्ग्रहम् ॥

Śrī Rāghavendratīrtha commences his commentary Bhāttasaṅgraha on Jaimini sūtras by offering his obsequence to Dharma the central theme of Pūrvamīmāṃsā and Jaimini etc the propounders of Pūrvamīmāṃsā.

धर्मजिज्ञासाधिकरणम् (I-1-1)

In the first sūtra viz. अथातो धर्मजिज्ञासा Jaimini states that after the study of Veda, an enquiry into the nature of Dharma be undertaken. The injunction साध्यायोऽध्येतव्यः is the basis of this statement. Here the question is raised 'whether the study of veda is intended to obtain svarga or it is intended to obtain the comprehension of the import of veda that enables to undertake the performance of sacrifices.

i) स्वाध्यायगोचराध्ययनेन स्वर्गं भावयेत् उत अर्थज्ञानं भावयेत् ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that there is no need of any injunction to obtain the comprehension of the import of Veda as it arises from the study of Veda in the normal course, just as the study of Bhārata leads to the comprehension of its import in the normal course. Hence, the injunction to study the Veda should be taken as intended to obtain svarga. It is a general rule that when a specific result is not explicitly stated in the case of an injunction, svarga be taken as a result to be realised. Hence, svarga be taken as the result of the study of veda but not the comprehension of its import. This means that there is no need of any enquiry into the import of Veda, that is to say, into the nature of Dharma. Hence, there is no need to formulate Mīmāṃsā śāstra.

अध्ययनार्थज्ञानयोः हेतुहेतुमद्भावस्य भारताध्ययनादौ दृष्टत्वेन विध्यनपेक्षणात् ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that the injunction स्वाध्यायोऽध्येतव्यः is a नियमविधि i.e. a mandatory injunction. It enjoins the import of Veda viz. dharma, be comprehended by the study of Veda through a teacher only but not by any other means such as reading a written text of Veda or by self-study. Therefore, an enquiry into the nature of its import i.e. dharma, is necessary. Hence, formulating Mīmāṃsā śāstra for this purpose is essential.

When an observable result viz. comprehension of the import is available, it is not proper to envisage an un observable result viz. svarga.

- i) दृष्टे सम्भवति अदृष्टकल्पनायोगात् दृष्टार्थज्ञानफलकत्वमेव अध्ययनस्य युक्तम् ।
- ii) येन केनापि जातेन अर्थज्ञानेन अनुष्ठानद्वारा अशेषक्रतुजन्यापूर्वासिद्धेः नियमविधित्व सम्भवात् ।
- iii) अर्थज्ञानस्य विना विचारेण असम्भवात् तद्धेतुन्यायनिबन्धनात्मकमिदं शास्त्र-मारम्भणीयम् ।
- iv) The expression स्वाध्याय i.e. वेद, is explained as क्रमविशेषविशिष्टवर्णराशिः
- v) अध्ययन is गुरुचरणानूचरणम्
- vi) नियम विधिः a mandatory injunction, is always in respect of a matter that is क्रत्वर्थ i.e. meant for the sacrifice, अर्थज्ञान is क्रत्वर्थ as it enables to perform the sacrifice.

In connection with the procedure of undertaking the initiative to comprehend the import of the Veda, a clarification is needed. The स्मृति statement 'अधीत्य स्नायात्' enjoins that the स्नातकव्रत be undertaken after the completion of the study of Veda. If the initiative to comprehend the import of the Veda is undertaken after the study this injunction will be violated. This difficulty is solved in two ways.

- i) The expression अधीत्य should not be taken in the sense of immediately after the study, but it should be taken in the sense of only after the study. अधीत्येति वाक्ये अध्ययनस्रातकव्रतयोः पौर्वापर्यमात्रश्रवणेन अव्यवधानस्य अश्रवणात् ।
- ii) The expression अधीत्य be taken in the sense of अधिगम्य i.e. after comprehending the import.

अधीत्येतस्य अध्ययेनेन अर्थमवगम्येति व्याख्यानेष्युपपत्तेः ।

धर्मलक्षणाधिकरणम् (I-1-2)

In the second sūtra viz. चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः Jaimini gives the definition of dharma and the pramāṇa in respect of dharma. That which is conveyed by a Vedic injunction and which leads to the good is dharma.

श्रेयस्साधनत्वरूपार्थत्वे सति चोदनागम्यत्व is the definition of dharma. The expression चोदना means a Vedic injunctive statement. अर्थ means श्रेयस्साधन. The clause श्रेयस्साधनत्व excludes इयेनयाग etc आभिचारिककर्मस from the scope of dharma and the clause चोदनागम्य excludes चैत्यवन्दन etc from the scope of dharma. The expression लक्षण means प्रमाण also. चोदना i.e. Vedic injunctive statement is प्रमाण in respect of dharma.

The expression चोदना प्रमाण conveys two points viz. i) चोदनैव प्रमाणम् i.e. the Vedic injunction alone is प्रमाण in respect of dharma.

ii) चोदना प्रमाणमेव the Vedic injunction is definitely the प्रमाण in respect of dharma.

चोदनैव प्रमाणम् चोदना प्रमाणमेव इत्यवधारणद्वयं विवक्षितम् ।

धर्मप्रमाणपरीक्षाधिकरणम् (I-1-3)

In the earlier adhikaraṇa it is concluded that चोदना i.e. the injunctive Vedic statement alone is प्रमाण in respect of धर्म and it is certainly a प्रमाण. Here the question is raised whether this position needs to be examined or not.

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin states that there is no necessity to examine. Because, when the प्रमाण is stated the प्रमेय is established.

न कार्या । मानोक्त्यैव मेयसिद्धेः किं परीक्षयेति ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that mere stating certain प्रमाण as प्रमाण is not able to establish प्रमेय. The very प्रमाणत्व of प्रमाण has to be examined.

सिद्धान्तस्तु— प्रमाणत्वोपपादनेन विना प्रमाणोक्तिमात्रेण प्रमेयसत्त्वानिर्णयात् उपपादनस्य विचारमन्तरेणायोगात् युक्तयुक्तत्वचिन्तारूपपरीक्षा कार्येवेति ।

धर्मस्य प्रत्यक्षाद्यगम्यत्वाधिकरणम् (1-1-4)

In support of the contention that चोदना i.e. Vedic injunction alone is pramāṇa in respect of dharma, Jaimini explains the nature of pratyakṣa and points out that pratyakṣa cannot be pramāṇa in respect of dharma. The first part of the sūtra 'सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्य इन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षम्' explains the nature of pratyakṣa as the cognition that arises from the contact of the senses with the objects that are present. The second part of the sūtra 'अनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात्' informs that pratyakṣa is not pramāṇa in respect of dharma, since, it cognises only the present object.

Dharma is conveyed by Vedic injunction without reference to any time.

प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वात् धर्मस्य अनुष्ठेयतया कालत्रयासंस्पृष्टतया विधिबोधि-
तत्वात् न प्रत्यक्षगम्यत्वम् ।

Anumāna etc other pramāṇas also are not pramāṇa in respect of dharma, as these depend upon pratyakṣa in respect of the cognition of vyāpti, sādṛśya and anupapadyamāna artha respectively.

प्रत्यक्षावगतव्याप्तिसादृश्यानुपपद्यमानार्थपूर्वकत्वात् अनुमानोपमानार्थपक्षयोपि न धर्मे प्रमाणम् ।

धर्मे विधिप्रामाण्याधिकरणम् (I-1-5)

The sūtra 'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्य अर्थेन सम्बन्धः' has four clauses : i) शब्दस्य अर्थेन सम्बन्धः औत्पत्तिकः i.e. the relation between the word and the meaning is natural. It is not fixed by any person or persons. The expression औत्पत्तिक means स्वाभाविक. ii) उपदेशः – विधिः i.e. Vedic injunction, तस्य धर्मस्य, ज्ञानं ज्ञापकः i.e. provides the cognition of dharma. iii) तस्य ज्ञानस्य अविपर्ययः अनपेक्षत्वात् i.e. this cognition is valid. It does not require any verification.

iv) The Vedic injunction is pramāṇa in respect of such objects that are not cognised by other pramāṇa.

The first clause brings out the fact that since, the relation between the word and meaning is not fixed by any person, there is no room for any drawback in the import conveyed by the words.

The second clause affirms the fact the dharma is conveyed by Vedic injunction. This is intended to meet the objection that since dharma is beyond the ordinary cognition, there is no means to ascertain the import of the vedic injunction, hence, it cannot be the means to comprehend dharma.

Though dharma is alaukika i.e. beyond ordinary cognition, the import of Vedic injunction could be ascertained by the comprehension of the import of the adjucent words that are wellknown. For instance, the meaning of the word मधुकर as honybee could be ascertained by the comprehension of the meaning of adjucent words कमलोदर, मधूनि etc. in the sentence कमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबति ।

i) अलौकिके स्वर्गादिभावनारूपे धर्मे लिङादेः शक्तिग्रहासम्भवेन बोधकत्वस्यैव अभावात् कुतः प्रमापकत्वं चोदनायाः ।

ii) सिद्धान्तस्तु चोदना प्रमाणमेव । यथा कमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबति इत्यत्र मधुकरशब्दस्य अर्थमजानन् इतरपदार्थानामर्थं बुद्ध्वा तत्समभिव्याहारात् कमलमध्यगते मधुपानं कुर्वति दृश्यमानभ्रमरे मधुकरशब्दस्य सङ्केतं गृहीत्वा वाक्यार्थं प्रतिपद्यते तथा कारीर्या 'वृष्टिकामो यजेत' इत्यादौ लोकप्रसिद्धवृष्ट्यादिपदसमभिव्याहारात् अलौकिकभावनादौ लिङादिविधेः सङ्गतिः' गृहीत्वा चोदना वाक्यार्थो बुद्ध्यते इति अबोधकत्वस्य असिद्धेः ।

The third clause 'अव्यतिरेकश्च तस्य अनपेक्षत्वात्' states that the cognition obtained by the Vedic injunction is valid. The validity of cognition is intrinsic. It does not depend upon any correspondence or verification.

i) न च संवादाद्यभावात् अप्रामाण्यम् । ज्ञानजननशक्त्यैव अपवादाभावे प्रमाजन-कत्वरूपस्य उत्पत्तौ स्वतःप्रामाण्यस्य, ज्ञानजननशक्तिग्राहकेणैव प्रमाजनन-शक्तिग्रहणरूपस्य ज्ञप्तौ स्वतस्त्वस्य च अङ्गीकारेण संवादाद्यनपेक्षणात् ।

ii) अव्यतिरेकः तस्य ज्ञानस्य अविपर्ययः । चकारादसंशयश्च ।

The fourth clause अर्थे अनुपलब्धे तत् प्रमाणम् i.e. Vedic injunction is pramāṇa in respect of the object that are not cognised by other pramāṇas, excludes other pramāṇa and affirms Vedic injunction only as pramāṇa in respect of the objects that are beyond other pramāṇas.

i) अनुपलब्धे मानान्तराज्ञाते अर्थे तत् चोदनावक्यं प्रमाणम् ।

The main purpose of this sūtra is to state the fact that the relation between the word and meaning is natural. This supports the validity of the cognition generated by Vedic injunction. The intrinsic nature of the validity of cognition stated here further supports the same.

शब्दनित्यत्वाधिकरणम् (I-1-6)

In this adhikaraṇa the objection that the relation between the word and meaning cannot be natural and eternal, since, the word is not eternal is rejected. It is established that the syllables that constitute the word are eternal.

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that the words are produced, since, these arise after efforts. शब्दः कृत्रिमः प्रयत्नान्तरभावित्वात् घटवत्. He also points out that these perish soon after these are pronounced. उच्चारणान्तरमनवस्थानेन विनष्टत्वात् । The statements 'शब्दं कुरु' शब्दं मा कार्षीः etc also bring out the perishable nature of the words.

Siddhānta : Siddhāntin points out that the syllables ग etc pronounced by different persons at different times are recognised as the same गकार. This proves the eternity of words.

बहुभिः बहुकृत्वो गवादिशब्दे उच्चारिते 'त एव इमे गकारादयो वर्णाः इत्यबाधित-
प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानात् शब्दस्य अनादित्वसिद्धेः ।

The arguments advanced by pūrvapakṣin relate to the manifestation of words but not to production.

पूर्वपक्ष्यभिमतकृत्रिमत्वसाधकहेतवः व्यञ्जकध्वनिविषयत्वादिना अन्यथा नेयाः इति शब्दः अकृत्रिम एव ।

The purpose of this adhikaraṇa is to affirm the fact that the relation between the word and meaning is eternal and consequently the

cognition generated by the Vedic injunction is valid as there is no intervention by human agency.

शब्दार्थसम्बन्धस्य औत्पत्तिकत्वं उपदेशस्य प्रामाण्यं प्रागुक्तं युक्तमेव ।

वेदे प्रत्यायकत्वाधिकरणम् (I-1-7)

In this adhikaraṇa the objection that in spite of the relation between the word and meaning being natural and eternal, the Vedic injunctive sentences cannot convey dharma is raised and rejected.

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that though the words are eternal they are not able to convey dharma. Individual words like Agnihotra do not convey dharma. It is only the sentences like अग्निहोत्रं जुहुयात् that convey dharma. The sentences are not able to convey the sentence meaning without assigning a meaning to them. Such assignment has to be made by a person or persons. This means that the sentences depend upon the persons and hence, are not intrinsically valid.

i) पदात्मकशब्दस्य अनादिनित्यत्वेऽपि अग्निहोत्रादिपदमात्रस्य धर्माप्रमाकत्वात् । अग्निहोत्रं जुहुयात् इति पदकदम्बात्मकं वाक्यमेव तथाभूतं वाच्यम् । वाक्यञ्च अगृहीत-सङ्गतिकं वाक्यार्थं बोधयति चेत् अतिप्रसङ्गः । गृहीतसङ्गतिकं चेत् पुरुषकृतसङ्केतसापेक्षत्वेन अनपेक्षत्वलक्षणप्रामाण्यभङ्गात् ।

ii) उत्पत्तौ शब्दार्थसम्बन्धानां स्वाभाविकत्वेऽपि चोदनाः अवचनाः वाक्यार्थस्य अवाचकाः स्युः । अर्थस्य पदाभिहितपदार्थानां अतन्निमित्तत्वात् । वाक्यार्थबोधानिमित्तत्वात् ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that the words convey the sentence meaning through the word meanings. Therefore, there is no difficulty in arriving at sentence meaning. The word meanings are associated with the words in a natural way and comprehended through the elders conversation.

Hence, the sentence meaning need not be separately assigned. The word meanings are a kind of intermediary to convey the sentence meaning like the flame of the firewood being an intermediary to cook the food.

सिद्धान्तस्तु पदानामेव वृद्धव्यवहारादिना गृहीतसङ्गतिकानां पदार्थप्रत्यायनद्वारा वाक्यार्थबोधकत्वोपपत्तेः वाक्यस्य अन्यनिरपेक्षत्वात् युक्तं चोदनायाः प्रामाण्यम् ।

वाक्यार्थमित्ये तेषां प्रवृत्तौ नान्तरीयकम् ।

पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम् ।

वेदापौरुषेयत्वाधिकरणम् (I-1-8)

In this adhikaraṇa the apauruṣeyatva of Veda is established.

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that the names of certain persons like पिप्पलाद, कठ etc are mentioned with reference to Vedic hymns. These seem to be the authors of the hymns concerned. Further the syllogism वेदवाक्यं पौरुषेयं वाक्यत्वात् लौकिकवाक्यवत् also establishes पौरुषेयत्व of वेद.

i) पौरुषेयत्वं च पिप्पलादिपुरुषसमाख्यानात् ।

ii) कठेन कृतं काठकमित्येवं काठककालापकादिशब्दवाच्यत्वात् ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that these names only indicate that these persons initiated the tradition of the recitation of the respective Vedic hymns.

i) काठकादिसमाख्यायाः अध्ययनसम्प्रदायप्रवर्तकत्वेनोपपत्तेः ।

The syllogism stated by pūrvapakṣin can be rejected by a counter syllogism viz. वेदः पौरुषेयश्चेत् भारतादाविव कर्ता स्मर्येत् । न स्मर्यते अतो न पौरुषेयः इति तर्कपराहतत्वात् अपौरुषेयः वेदः ।

प्रथमाध्याये द्वितीयः पादः

अर्थवादाधिकरणम् (I-2-1)

In this adhikaraṇa it is established that arthavāda passages also get connected with the injunction by glorifying the sacrifice concerned and these are also authoritative.

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that the arthavāda passages वायुर्वैक्षेपिष्ठा etc. do not contain the injunctive suffix, nor these convey karaṇa, itikartavyatā or phala required by the injunction.

Further, these do not have any ākāṅkṣā to get connected with the injunction, nor the injunction has any ākāṅkṣā for these. Hence, these are not authoritative in respect of dharma.

i) वायव्यं श्वेतमालभेत इति विधिः । वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेन उपधावति स एवैनं भूतिं गमयति इत्यर्थवादः ।

अर्थवादः भावनारख्ये धर्मे न प्रमाणम् । लिङादेः विधिप्रत्ययस्य अभावेन भावना-स्वरूपस्य तदंशत्रयभूतफलकरणेतिकर्तव्यतानां च अन्यतमस्य अप्रतिपादकत्वेन भूतार्थ-मात्रकथनात् ।

ii) विध्युद्देशस्य वायुदेवताकपश्चालम्भनेन भूतिं भावयेत् इत्यर्थबोधने अन्याकाङ्क्षा-भावात् । अर्थवादस्यापि यावदपेक्षितक्रियाकारकसत्त्वेन निराकाङ्क्षत्वात् ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that the शाब्दीभावना which is of the nature of प्रवर्तना is in need of इतिकर्तव्यता of the nature of प्राशस्त्य. Arthavāda passages are also in need of communicating an import viz. प्राशस्त्य that helps to obtain the result. To satisfy this reciprocal ākāṅkṣā the arthavāda passage has to be connected with the injunction. Hence, arthavāda is also authoritative in respect of dharma.

i) लिङादिविधिप्रत्ययनिष्ठा शाब्दीभावना प्राशस्त्यरूपेतिकर्तव्यताका सती पुरुषं कर्मानुष्ठाने प्रवर्तयति । तदपेक्षितप्राशस्त्यरूपेतिकर्तव्यतासमर्पणेन विध्येकवाक्यतया प्रामाण्यमर्थवादस्य ।

ii) अर्थवादानां भूतार्थमात्रबोधने फलाभावेन फलवदर्थरूपप्राशस्त्यबोधने आकाङ्क्षावत्त्वेन नष्टाश्वदग्धरथन्यायेन अन्योन्याकाङ्क्षावत्तया विध्येकवाक्यसम्भवाच्च प्रामाण्यम् ।

विधिवन्निगदाधिकरणम् (I-2-2)

In this adhikaraṇa the question whether the statement ऊर्जो अवरुद्धयै in the passage औदुम्बरो यूपो भवति etc. states the result viz. obtaining the strength by using the उदुम्बर wood for यूप or it is only arthavāda is raised. Pūrvapakṣin argues that using the उदुम्बरत्व is enjoined for यूप in order to obtain the ऊर्जत्व result. Hence, it is not proper to consider this statement as arthavāda.

‘ऊर्जो अवरुद्धयै’ इत्यादेः फलसमर्पकत्वसम्भवात् । फलवचनस्य लक्षणया स्तावकत्वं न युक्तम् ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that this statement could have been taken as फलसमर्पक if उदुम्बरत्व was enjoined. However, there is no injunctive statement in this context. Hence it has to be taken as arthavāda.

विहितस्य साधनस्य इदं फलसमर्पकं वाच्यम् न च औदुम्बरतायाः विधिरस्ति । विधिप्रत्ययस्य अश्रवणात् ।

It will be stated later in the पर्णमयी अधिकरण the statements that do not contain the expression काम do not convey फल.

कामपदरहितमेवमादिवाक्यं फलार्पणशक्तं न ।

This adhikaraṇa is designated as विधिवन्निगदाधिकरण, since, pūrvapakṣin claims to take it on par with an injunction.

हेतुवन्निगदाधिकरणम् (I-2-3)

In this adhikaraṇa the question whether the statement 'तेन हि अन्नं क्रियते' in the passage 'शूर्पेण जुहोति । तेनहि अन्नं क्रियते' states अन्नकरणत्वरूपहेतु or it is only arthavāda is raised. Pūrvapakṣin argues that अन्नकरणत्वरूपहेतु is expressly stated here. Therefore, stating that has to be taken as the import of this statement. This means that दर्वी पिठर etc. all instruments that are used as अन्नसाधन have to be considered as होमसाधन.

तेन शूर्पेण अन्नं क्रियते इति शब्दावगतहेतुसमर्पकं तेनहि इति वाक्यम् । एवं हि यद्यदन्नकरणं दर्वी पिठरादिकं तत्सर्वं होमसाधनमिति लभ्यते इति प्रवृत्तिविशेषकरत्वात् प्रयोजनवत्त्वम् ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that since होमसाधनत्व of शूर्प is directly stated in the śruti, it need not be again stated by the statement तेनहि अन्नं क्रियते. Hence, this statement is only glorification of शूर्प as होमसाधन.

श्रुत्युक्ते होमसाधनत्वे श्रुतेरेव मानत्वेन हेतुसापेक्षत्वाभावात् प्ररोचनायाः अवश्यापेक्षितत्वात् शूर्पश्रुतिपरत्वमेव युक्तमित्यर्थवादत्वं तेन हि इत्यादेरिति ।

This adhikaraṇa is designated as हेतुवन्निगदाधिकरण since, pūrvapakṣin claims the statement as हेतुसमर्पक.

मन्त्रलिङ्गाधिकरणम् (I-2-4)

In this adhikaraṇa the question 'whether the hymns recited at the sacrifice are for adṛṣṭārtha i.e. to generate unseen merit, or for dṛṣṭārtha of the nature of describing the nature of the objects connected with the sacrifice' is raised.

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that the hymns 'उरु पृथस्व' etc are meant for generating adṛṣṭa only. The object referred to in the hymn

is described in the adjoining brāhmaṇa passage. Hence, there is no need on the part of the hymn to describe it.

मन्त्रो यागप्रयोगेषु उच्चार्यमाणः अदृष्टमेव जनयति न तु अर्थप्रकाशनम् । विनियोजक-
ब्राह्मणवाक्यादिनापि तत्सम्भवात् अदृष्टार्थ एव मन्त्रः ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that though the object connected with the sacrifice could be comprehended by other means, the comprehension of the same through the hymn concerned has a special merit. Hence, it has to be held that the hymns describe the object. Since, the hymns serve the purpose of sacrifice in this way, these are pramāṇa in respect of dharma.

अनुष्ठेयपदार्थस्मरणस्य अन्यतः सम्भवेपि मन्त्रेणैव पदार्थस्मरणं सम्पाद्य तदनुष्ठाने
अदृष्टविशेषकल्पनादर्शप्रत्यायकाः मन्त्राः प्रयोगेषु उच्चार्यमाणाः इति धर्मे प्रामाण्यस्य सिद्धिः ।

प्रथमाध्याये तृतीयः पादः

स्मृतिप्रामाण्याधिकरणम् (I-3-1)

In this adhikaraṇa the question whether the Smṛti prescriptions such as 'अष्टकाः कर्तव्याः' are pramāṇa in respect of dharma or not is raised. Pūrvapakṣin argues that these are composed by some persons. There is a possibility of wrong cognition and other lapses on the part of persons. Hence, these cannot be considered as authoritative unless these are in agreement with Veda. If these are assumed to be in agreement with Veda, the very source portions of the Veda are sufficient to comprehend the dharma concerned and these will be superfluous.

सम्भवद् भ्रमप्रमाददिपुरुषवाक्येषु मूलप्रमाणाभावे प्रामाण्यनिर्णयायोगात् । यदि समूल-
त्वाय वेदार्थवादिन्येव स्मृतिरिति मतं तर्हि वेदेनैव तदर्थज्ञप्तिसम्भवे स्मृतिप्रणयन वैयर्थ्यात् ।
अनुवादत्वप्रसङ्गाच्च ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that the Smṛtis are composed by Manu etc sages who regularly practice dharma stated in Vedas. Hence, it can be inferred that the dharmas stated in Smṛti have the Vedic basis. This does not make them superfluous as these are of the nature of the compilation of the scattered items in an organised way and presented to the ordinary persons who are otherwise not able to comprehend dharma.

वेदार्थानुष्ठातृणामेव स्मृतिकर्तृत्वेन वैदिकमन्वाद्याप्तप्रणीतानां स्मृतीनां वेदमूलत्वानुमान
सम्भवात् । समूलत्वेन प्रमाणमेव स्मृतिरिति ।

श्रुतिप्राबल्याधिकरणम् (भाष्यरीत्या) (I-3-2)

In this adhikaraṇa it is established that when there is a conflict between Smṛti and expressly stated Śruti, the Smṛti concerned is not pramāṇa. Hence, the question of envisaging a mūlaśruti for such Smṛti does not arise. For instance, the Smṛti 'औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्या' states that the branch of udumbara tree erected in sadomantapa at jyotiṣtoma sacrifice be entirely covered by the cloth. However, there is an expressed Śruti 'औदुम्बरीं स्पृष्ट्वा उद्गायेत्.' The Smṛti stated earlier conflicts with this Śruti since udumbari branch cannot be touched if it is entirely covered. Hence, mūlaśruti should not be envisaged for such Smṛtis. The suggestion to cover the entire branch by the cloth is obviously based on the greed of the preist.

'औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्या' इति वाससा वेष्टनं स्मर्यते । 'औदुम्बरीं स्पृष्ट्वा उद्गायेत्' इति प्रत्यक्षश्रुत्या स्पर्शो विधीयते । न च सर्ववेष्टने स्पर्शः सम्भवति । अतो मूलवेदानुमानस्य बाधितत्वात् विप्रलम्भकवाक्यवत् विततवासोलिप्सारूपहेतुमूलकं स्मृतिजातमप्रमाणम् ।

दृष्टमूलकस्मृत्यप्रामाण्याधिकरणम् (भाष्यरीत्या)

In this adhikaraṇa it is established that even when there is no conflict with an expressed Śruti, a Smṛti is not pramāṇa if some other ground is available to consider it as apramāṇa.

The Smṛti statement वैसर्जनीयहोमीयं वासो अध्वर्युः गृण्हाति' is not in conflict with any Śruti still it cannot be considered as pramāṇa as it is likely to be based on the greed to secure the cloth. Mūlaśruti cannot be inferred in the case of such smṛtis that are based on other grounds such as greed.

लोभरूपहेत्वन्तरे दृश्यमाने अत्यन्तादृष्टश्रुतिमूलकत्वकल्पनायोगात् । प्रत्यक्षश्रुत्य-
विरुद्धमपि अप्रमाणम् ।

For the purpose of this adhikaraṇa the सूत्र 'हेतुदर्शनात्' which provided the argument for the सिद्धान्त of previous adhikaraṇa is taken again and utilised to establish the point of this adhikaraṇa. Rejecting स्मृतिप्रामाण्य is common to both these adhikaraṇas.

श्रुतिप्राबल्याधिकरणम् (भट्टरीत्या) (I-3-2)

Kumāriḷa bhatta thinks that there is a possibility of a mūlaśruti even in the case of a Smṛti that conflicts with Śruti as the Śruti literature is vast. Therefore, both the Smṛti and Śruti be considered as equally pramāṇa and the items stated in these two be considered as alternate provisions. The other grounds such as greed should not be envisaged for Smṛti. However, for the purpose of actual performance, the expressed Śruti be followed until the other Śruti that is the basis for Smṛti is traced. In other words the alternate provision be effected only when the Śruti that is the basis for that Smṛti is traced.

श्रुतिविरुद्धस्मृतीनां कचिद् देशान्तरे कैश्चित् पुरुषैः पठ्यमानश्रुतिमूलत्वसम्भवेन तुल्यबलत्वात् विकल्प एव । न अत्यन्ताप्रामाण्यम् । परन्तु मूलभूतश्रुतिदर्शनपर्यन्तं श्रौतार्थस्यानुष्ठानं न स्मार्तस्येति अनुष्ठानस्यैव बाधः न स्वरूपस्य ।

वर्णकान्तरम्

Kumārila bhatta takes the सूत्र शिष्टाकोपे अविरुद्धं चेत् and न शास्त्रपरिमाण-त्वात् as a continuation of the second adhikaraṇa and raises the point whether the statement of अहिंसा, सत्यवचन' etc made by Buddhist is pramāṇa in respect of dharma or not. These do not conflict with the Śruti. However, the scope of the scripture that is pramāṇa in respect of dharma is duly fixed. Hence, the Buddhistic statements are not pramāṇa in respect of dharma conveyed by Vedic injunction.

भट्टरीत्या सूत्रद्वयं पूर्वशेषः । तत्रायमर्थः विरोधेतु इति सूत्रे श्रुतिविरोधे स्मृतेः प्रामाण्यमनादरणीयमित्युक्त्या अविरोधे मानमित्युक्तं स्यात् । तथा च शाक्याद्युक्तं 'अहिंसा सत्यवचनदमशमदयावैराग्यादिः धर्मः' इति वाक्यमविरोधात् मानमिति चेन्न ।

पुराणन्यायमीमांसा धर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ।

इति धर्मप्रमाकस्य परिमितत्वोक्तेः

न तैरुक्तैः वाक्यैः धर्मः प्रमातव्यः इति अप्रमाणमेव ।

पदार्थप्राबल्याधिकरणम् (भाष्यरीत्या) (I-3-4)

In this adhikaraṇa it is established that when there is a conflict between an item to be performed and a procedure to be observed the performance of the item be preferred to that of procedure. In this connection even if Smṛti prescribes the item and Śruti prescribes the procedure Smṛti prevails over Śruti. For instance, the Smṛti 'क्षुत आचमेत्' prescribes the item आचमन when क्षुत् i.e. sneezing takes place while one

is engaged in a sacrifice. The Śruti वेदं कृत्वा वेदिं करोति prescribes that वेद i.e. a handful of darbha grass be placed earlier and then वेदि i.e. four angula deep line between आहवनीय and गार्हपत्य be dug. This prescribes the sequence of वेद and वेदि. Now, if क्षुत् i.e. sneezing, takes place after the preparation of वेद, the question arises whether the आचमन be performed to ward off the adverse effect of sneezing and then वेदि be prepared or वेदि be prepared immediately after preparing वेद. The क्त्वा suffix of the word कृत्वा in the Śruti वेदं कृत्वा वेदिं कुर्यात् indicates that the वेदि be prepared immediately after वेद. However, आचमन is a पदार्थ i.e. an item to be performed, while preparing वेदि after वेद is only a procedure of sequence i.e. क्रम. आचमन is धर्मी while क्रम is only a धर्म. The performance of an item has to be preferred to that of a procedure, irrespective of the status of the statements as that of śruti or smṛti.

- i) यदा क्रतुमध्ये क्षुतादिनिमित्तं प्राप्नोति तदा नैमित्तिकमाचमनं क्रत्वङ्गत्वेन स्मृत्या विधीयते । क्षुत आचमेत् इति ।
- ii) 'वेदं कृत्वा वेदिं करोति' इति श्रुतौ पूर्वकालवाचिना क्त्वा प्रत्ययेन प्रतीतस्य वेदवेद्योः नैरन्तर्यरूपक्रमस्य मध्ये क्षुतनिमित्ताचमनानुष्ठाने बाधप्रसक्तेः स्मृतिः अमानमिति प्राप्ते ।
- iii) सिद्धान्तः । क्रमो न वेदवेद्यादिवदनुष्ठेयः पदार्थः किन्तु तद्धर्मः । एवं च धर्मिरूपपदार्थप्राप्त्यपेक्षक्रमापेक्षया जघन्यस्मृतिप्रमाणकोपि आचमनादिपदार्थः पूर्वं प्राप्नोति । पश्चात् क्रमः सर्वपदार्थाङ्गतया अवतरन्नपि न पदार्थैः विरुद्धयत इति प्रमाणमेवं जातीयका स्मृतिरिति ।
- iv) वेदो नाम समार्जनहेतुदर्भमुष्टिविशेषः । वेदिस्तु आहवनीयगार्हपत्यमध्यवर्तिनी चतुरङ्गुलखाता भूमिः ।
- v) शिष्टस्य श्रुत्युक्तस्य क्रमस्य अकोपे कोपाभावे आचमनादिस्मृतिवाक्यं अविरुद्धम् ।

सदाचारप्रामाण्याधिकरणम् (भट्टरीत्या) (I-3-3)

In this adhikaraṇa the question whether वसन्तोत्सव etc observed by वैदिकs are pramāṇa or not is raised. It is concluded that as these are observed by वैदिकs as dharma these are bound to have vedic basis. Hence, these are pramāṇa.

i) वैदिकैः धर्मत्वेन अनुष्ठीयमानस्य वसन्तोत्सवाद्याचारस्य असति समूलत्वे अनुपपत्तेः प्रमाणमेव धर्मे सदाचाराः ।

ii) वसन्तोत्सवो नाम फाल्गुणकृष्णप्रतिपदि क्रियमाणमन्योन्यजलसेचनमित्याहुः ।

शास्त्रप्रसिद्धार्थप्रामाण्याधिकरणम् (भाष्यरीत्या) (I-3-5)

In this adhikaraṇa the question 'when a word has two meanings whether both the meanings be taken as valid and be utilised alternately to select the item concerned or that meaning which is in Vedic usage only be considered is discussed and it is ruled that the meaning that is in Vedic usage only be selected.

For instance, at वरुणप्रधासपर्व rite it is stated that 'यवमयः चरुः भवति' 'वाराही उपानहौ उपमुञ्चेते.' The word यव is used in the sense of दीर्घशूक by some while others use it in the sense of प्रियङ्गु. Similarly the word वराह is used in the sense of सूकर by some and वायस by others. Here the question arises whether these words be taken in both the senses and the items concerned be utilised at the rite alternately.

Pūrvapakṣin argues that since the meaning of a word has to be taken as per the usage of the people, both have to be taken.

लोकव्यवहारेण निर्णेतव्येषु शब्दार्थेषु द्विविधप्रसिद्धयोः विरोधस्य अदर्शनात् द्विविधा अपि अर्थाः विकल्पेन ग्राह्याः ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that the words used in Vedic ritual context be taken in the sense in which these are used in Veda. In the arthavāda passages associated with the injunction of this ritual, these words are used in the sense of दीर्घशूक and सूकर. Hence, these words be taken in these senses respectively.

आर्यप्रसिद्धार्थप्रामाण्याधिकरणम् (प्रथमं वर्णकम्) (भट्टरीत्या) (I-3-5)

Kumārīla bhatta explains the above adhikaraṇa with a different example.

He says certain words are used by आर्य in one sense and by म्लेच्छ in a different sense. These words should be taken in the sense in which आर्य uses them.

पील्वादिशब्दानुदाहृत्य आर्यम्लेच्छप्रसिद्धिभ्यां वृक्षहस्त्यादिवाचित्वं सन्दिह्य विप्लुत म्लेच्छप्रयोगादविप्लुतव्यवहारतया आर्यप्रसिद्धेः बलीयस्त्वं सिद्धान्तितवान् ।

स्मृत्याचारयोर्मध्ये स्मृतेः प्राबाल्याधिकरणम् (भट्टरीत्या) द्वितीयं वर्णकम् (I-3-5)

Kumārīla bhatta puts the topic of this adhikaraṇa in another way also.

In certain areas, the practice of marrying the daughter of maternal uncle is found. This practice is censured in Smṛti. Therefore, the question arises whether one should follow स्मृति or āchāra. Kumārīla bhatta rules that Smṛti be followed.

मातुलस्य सुतामूढ्वा मात्रगोत्रां तथैव च ।

समानप्रवरां चैव त्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

इत्यादिस्मृतिविरुद्धं मातुलसुताविवाहाद्याचारमुदाहृत्य स्मृतितोदुर्बलत्वात् तद्विरुद्धा-
चाराणां धर्मे न प्रामाण्यमिति सिद्धान्तितवान् ।

लोकप्रसिद्धिवाक्यशेषयोः मध्ये वाक्यशेषस्य प्राबल्यसमर्थनम् (1-3-5)

तृतीयं वर्णकम्

Kumārīla bhaṭṭa brings in another point under this adhikaraṇa. He raises the question whether the words like, त्रिवृत्, चरुः etc should be taken in the sense of ordinary usage or in the sense in which these words are used in वाक्यशेष i.e. supplementary statements close to the injunction. He rules that these should be taken in the latter sense. Otherwise, these will not be a part of the injunctive sentence as it results in the difference of meaning.

म्लेच्छप्रसिद्धार्थप्रामाण्याधिकरणम् (1-3-6)

Earlier it was stated that when a word is used by आर्य in one sense and by a म्लेच्छ in another sense, the आर्य sense should be adopted as pramāṇa but not म्लेच्छ sense. In this adhikaraṇa such words are considered which have only the sense of a म्लेच्छ usage and आर्यs do not have any different sense. These words should be used only in the sense in which म्लेच्छs use them. No artificial etymology be worked out to get a different meaning.

For instance, the words like पिक, वेम, शत, तामरस etc have only the sense of the usage of म्लेच्छ.

पूर्वत्र अविप्लुतार्थप्रतिद्विविरोधेन अमानता म्लेच्छप्रसिद्धेरुक्ता । न चेह तद्विरोधोऽस्ति ।
आर्याणामर्थविशेषे काव्यप्रयोगात् निरुक्त्यादि बलेन अपूर्वार्थकल्पनापेक्षया क्लृप्तत्वात् विरोधा
भावाच्च शब्दार्थनिर्णये म्लेच्छप्रसिद्धेरपि मानतोपपत्तेः । पिकशब्देन कोकिलः वेमशब्देन अर्ध
शतशब्देन शतच्छिद्रदारुपात्रविशेषः तामरसशब्देन पद्ममित्येवं म्लेच्छप्रसिद्धार्थ एव ग्राह्यः ।

कल्पसूत्रादीनां स्वतो मानत्वाभावाधिकरणम् (I-3-7)

In this adhikaraṇa the question 'whether बोधायन etc कल्पसूत्रs and निरुक्त etc six वेदाङ्गs are independently pramāṇa are वेदमूलकत्वात् प्रमाण. It is ruled that these have to be considered as pramāṇa only on the ground that these are वेदमूलक.

एतेषु कर्तृस्मरणस्य दृष्टत्वेन पौरुषेयत्वे अवश्यं वाच्ये वेदमूलत्वेनैव प्रामाण्यं न स्वतः ।

होलाकाधिकरणम् (I-3-8)

In this adhikaraṇa the question whether होलाका etc rituals that are prevalent in the eastern part of the country be observed in all parts of the country or in eastern part only is raised. It is ruled that these should be observed by the people in all parts of the country.

‘होलाकाद्याचारः कार्यः’ इति साधारण्येनैव कल्पनात् सर्वधर्मता ।

साधुशब्दप्रयोगाधिकरणम् (I-3-9)

In this adhikaraṇa the question whether गावी, गोणी, गोपातलिका etc current words should also be considered as bonafied words or गौः etc grammatically correct words only be accepted as right words' is raised. It is ruled that गौः etc grammatically correct words only be accepted as साधुशब्द.

लोकवेदयोः शब्दार्थैक्याधिकरणम् (I-3-10)

प्रथमं वर्णकम्

The theme of this adhikaraṇa is discussed in two stages.

In the first stage the question whether the vedic words and their meanings are distinct or identical is raised. It is ruled that these are identical.

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that these are distinct on the ground that i) these have different names as वैदिक and लौकिक, ii) These have different forms as ब्राह्मणाः – ब्राह्मणासः, सौम्याः – सौम्यासः etc. iii) In the Vedic statement ‘उत्ताना वै देवगवाः’ The devine cows move above cannot be applied to the ordinary cows that are अधोवाहि. This indicates that the objects referred to by Vedic words and laukika words are different. Hence, वैदिक words and their meanings are quite distinct from लौकिक words and their meanings.

लौकिकेभ्यः शब्देभ्यः अर्थेभ्यश्च वैदिकाः शब्दाः अर्थाश्च भिन्नाः । एते वैदिकाः एते लौकिकाः इति व्यपदेशभेदात् ब्राह्मणासः सौम्यासः इति लौकिकेभ्यः रूपभेदात् iii) ‘उत्ताना वै देवगवा वहन्ति’ इति वेदे देवगवानामुत्तानवाहित्वोक्त्या अधोवाहि लौकिक बलीवर्देभ्यः अर्थान्यत्वस्य स्फुटत्वात् ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that syllables of both वैदिक words and लौकिक words are the same. Hence the words are same. Consequently the meanings are also same. The three grounds stated by pūrvapakṣin are not sufficient grounds to establish the difference in meaning.

वर्णानामैक्यप्रत्यभिज्ञानेन तदात्मकपदानामपि ऐक्यमेव लोकवेदयोः । पदैक्यादेव अर्थैक्यम् । व्यपदेशादिभेदस्तु अप्रयोजकः ।

आकृत्यधिकरणम् (I-3-10) द्वितीयं वर्णकम्

In the first stage of this adhikaraṇa the identity between the वैदिक and लौकिक words and their meanings is established. In the second stage the nature of the meaning of the words is taken up for the discussion. There are three possibilities in respect of the meaning of a word viz. जाति, व्यक्ति and जातिविशिष्टव्यक्ति.

Pūrvapakṣin argues that one of the latter two has to be taken as the meaning of a word. In the statements 'ब्रीहीनवहन्ति' 'गामानय' etc the action of grinding the paddy and bringing the cow etc could be applied only to व्यक्ति or जातिविशिष्टव्यक्ति. It cannot be applied to जाति. ब्रीहित्व cannot be grinded or गोत्व cannot be brought. Therefore जाति cannot be the meaning.

व्यक्तिर्वा जातिविशिष्टव्यक्तिर्वा शब्दवाच्या । 'ब्रीहीनवहन्ति' 'गामानय' अवहन-
नायनादीनां जातिविशिष्टव्यक्तौ सम्भवात् ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that if व्यक्ति is taken as meaning, then, the use of one word will be confined to one व्यक्ति only. Thus several words have to be envisaged to convey several व्यक्तिs.

This results in आनन्त्य and व्यभिचार. So far as the difficulty of applying the action to the जाति is concerned, the जाति conveys व्यक्ति by लक्षणा and the action can be applied to व्यक्ति.

व्यक्त्यर्थत्वे तदानन्त्यव्यभिचाराभ्यां व्यक्तौ शक्तिग्रहायोगः । जातेः शक्तिग्रहनिमित्तत्वे
लाघवात् सैव वाच्या । ब्रीह्यादिशब्दानां लक्षणया व्यक्त्यर्थत्वेन अवहननाद्युपपत्तेः ।

ततस्तल्लक्षितव्यक्तेः क्रिया सम्बन्धचोदना ।

जातिव्यक्त्योरभेदो वा वाक्यार्थेषु विवक्ष्यते ।

प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः

उद्भिदादिपदानां यागनामतया प्रामाण्याधिकरणम् (I-4-1)

In the statement 'उद्भिदा यजेत' 'बलिभिदा यजेत' etc. the expressions उद्भिद्, बलिभिद् etc occur. These are not of the nature of विधि, अर्थवाद or मन्त्र. Therefore, the question arises whether these are प्रमाण in respect of dharma. This is answered by pointing out that these get associated with the yāga as guṇa or nāmadheya. Therefore, these are प्रमाण in respect of dharma.

यागादौ गुणत्वेन नामत्वेन वा अन्वयसम्भवात् । विध्यन्तर्भावात् भवति धर्मे प्रमाणमिति सिद्धान्तः ।

उद्भिदादिशब्दानां यागनामधेयताधिकरणम् (I-4-2)

In the earlier adhikaraṇa प्रामाण्य of उद्भिद् etc in respect of dharma is established in a general way. In this adhikaraṇa its particular form will be discussed. Here, the question is raised whether the expression उद्भिद् conveys a गुण i.e. a subordinate item or it is a name.

Pūrvapakṣin argues that ordinarily this word does not convey any subordinate item. However, by the etymological explanation 'उद्भिद्यते भूमिः अनेन' this word may be taken to mean खनित्र i.e. an instrument of digging the ground. This instrument is enjoined as a subordinate item of yāga to lead to a particular result i.e. पशु. Hence, it is a case of गुणविधि.

उद्भिद्यते भूमिः अनेन इति व्युत्पत्त्या योगेन खनित्रादिवाचित्वसम्भवात् प्रकृत ज्योतिष्टोमयागं यजेत इति अनूद्य पशुफलाय खनित्रादि गुणो विधीयते ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that this will involve मत्त्वर्थलक्षणा as उद्भिद्धता यागेन यजेत as in the case सोमवता यागेन यजेत. This should be avoided. Therefore, उद्भिद् has to be taken as a नामधेय. In the case of सोमेन यजेत, सोम is well known as a subordinate item, hence, मत्त्वर्थलक्षणा is unavoidable in that instance.

मत्त्वर्थलक्षणादोषप्रसङ्गात् । अतः कर्मनामधेयमुद्भिदादिशब्दः ।

चित्रादिशब्दानां यागनामताधिकरणम् (I-4-3)

In this adhikaraṇa the question whether in the statement 'चित्रया यजेत पशुकामः' the word चित्रा is the name of the yāga or it is a गुण i.e. a subordinate item, is raised.

Pūrvapakṣin argues that here चित्रत्व and स्त्रीत्व attributes of पशु of अग्नीषोमीय याग are enjoined. Hence, it is a case of गुणविधि.

'चित्रया यजेत पशुकामः' इत्यादौ श्रुतः चित्राशब्दः किं गुणविधिः उत कर्म नामधेयमिति सन्देहः । चित्राशब्दस्य रूढ्या चित्रत्वस्त्रीत्वविशिष्टार्थवाचित्वात् कर्मनामत्वस्य सर्वथा अयोगात् अग्नीषोमीयं पशुमालभेत इति विहितपशुयागमत्र अनूद्य तस्मिन् पशौ चित्रत्वस्त्रीत्वगुणो विधीयते । इति प्राप्ते ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that if two attributes viz. चित्रत्व and स्त्रीत्व are enjoined it will result in वाक्यभेद. If गुणद्वययुक्तपशुद्रव्यकर्मविधान is enjoined, then, it will result in विशिष्टकर्म विधान. Hence, चित्रा has to be considered as a नामधेय of the yāga. In the statement that enjoins this yāga a number of offerings viz. दधि, मधु, घृतम्, आज्यः etc are stated. Keeping this in mind this yāga is given the name चित्रा ।

सिद्धान्तः चित्रत्वस्त्रीत्वरूप गुणद्वयविधौ पशुः चित्रः स्त्री च इति वाक्यभेदप्रसङ्गात् ।

गुणद्वययुक्तपशुद्रव्यकापूर्वकर्मविधाने विशिष्टविधानरूपगौरवं स्यात् अतः दधि मधु

घृतमापो धानास्तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यमित्युत्पत्तिवाक्यावगतविचित्रनानाद्रव्यसम्बन्धेन यागस्य चित्रत्वोपपत्तेः चित्रनामकेन यागेन पशून् भावयेत् इति यागनामधेयं चित्रापदम् ।

Under this adhikaraṇa another instance of नामधेय is also discussed. In the statement 'पञ्चदश आज्यानि भवन्ति' the question whether the word आज्य conveys गुण i.e. a subordinate item, or it is कर्मनामधेय.

Pūrvapakṣin argues that the word आज्य means घृत i.e. ghee, hence, it cannot be कर्मनामधेय. Therefore offering घृत fifteen times is enjoined here as गुण i.e. subordinate item.

पञ्चदश आज्यानि भवन्ति इत्यादौ किं गुणविधिः उत कर्मनामधेयमिति सन्देहः । आज्यशब्दस्य घृतवाचित्वात् कर्मनामत्वस्य सर्वथा अयोगात् सङ्ख्यायुक्तं घृतं स्तोत्राङ्गतया विधीयते इति प्राप्ते ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that by पञ्चदश आज्यानि the number fifteen and आज्य cannot be enjoined as one unit. If both are separately enjoined it will result in वाक्यभेद i.e. two injunctions. Further, in the following statement, the word आज्य is etymologically explained as the name of the hymn. Hence, it is a name of the hymn concerned. In this case the number only is to be enjoined सिद्धान्तः.

पञ्चदश आज्यानि इत्यत्र समासाभावेन सङ्ख्याविशिष्टद्रव्यविध्ययोगेन उभयविधौ वाक्यभेदप्रसङ्गात् 'यदाज्यमीयुः तदा आज्यानामाज्यत्वम् इति वाक्यशेषगत निर्वचनेन मन्त्र-नामधेयत्वम् । आज्यपदस्य नामधेयत्वे तदनुवादेन सङ्ख्यामात्रविधाने लाघवमवाक्यभेदश्च ।

अग्निहोत्रादिशब्दानां यागनामधेयत्वाधिकरणम् (I-4-4)

In this adhikaraṇa the question whether in the statement 'अग्निहोत्रं जुहोति' the word अग्निहोत्र conveys the deity अग्नि as गुण i.e. subordinate item to yāga with the explanation 'अग्नये होत्रं हविः अस्मिन्' or it is a नामधेय, is raised.

Pūrvapakṣin argues that if this is taken as नामधेय then, in the absence of द्रव्य and देवता the yāga will not take its form, hence, it has to be taken as enjoining the देवतारूपगुण.

‘अग्निहोत्रं जुहोति’ इत्यादौ अग्निहोत्रशब्दः किं गुणविधिपरः कर्मनाम वा इति सन्देहे ‘अग्नये होत्रं जुहोति’ इति बहुव्रीहिणा उपसर्जनीभूतो अग्निदेवतारूपो गुणः विधीयते । नामत्वे द्रव्यदेवतारूपयागरूपाभावेन यागस्वरूपस्यैव असिद्धेः इति प्राप्ते ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that it is not proper to enjoin something else when धात्वर्थ i.e. homa, conveyed by the verb जुहोति could be taken as enjoined. द्रव्य and देवता are provided by the statements ‘दध्ना जुहोति’ and ‘अग्निर्ज्योति ज्योतिरग्निः’ and सूर्यो ज्योति ज्योतिः. Hence, there is no difficulty in yāga taking its form.

सिद्धान्तः । एकपदोपात्तधात्वर्थ विधिसम्भवे भिन्नपदोपात्तार्थ विध्ययोगात् । दध्ना जुहोति ‘अग्निर्ज्योति ज्योतिरग्निः स्वाहा’ सूर्यो ज्योतिः ज्योतिः सूर्यः स्वाहा इति विहित मन्त्रलिङ्ग प्राप्ताग्निसूर्याख्यदेवतयोः सत्त्वेन यागस्वरूपावगतिसम्भवात् मन्त्रप्राप्ताग्निसम्बन्ध-निमित्तं यौगिकं अग्निहोत्रपदं नामधेयम् ।

The ground for considering अग्निहोत्र as नामधेय is stated as तत्प्रख्य-शास्त्र. It is explained as तस्य अग्निरूपगुणस्य प्रख्यापकं प्रापकमन्यत् अग्निर्ज्योतिः इत्यादिशास्त्रम् अस्तीति नामैवेति i.e. as there is a separate statement that provides अग्निदेवतारूपगुण, the word अग्निहोत्र need not provide it. Hence, it has to be considered as नामधेय.

Under this adhikaraṇa viz. The word आधार in the statement ‘आधारमाधारयति’ is considered as नामधेय on the same ground.

इयेनादिशब्दानां यागनामताधिकरणम् (I-4-5)

In this adhikaraṇa the question whether the word इयेन in the

statement 'श्येनेन अभिचरन् यजेत' conveys गुण i.e. subordinate item of the nature of श्येन bird or it is नामधेय is raised.

Pūrvapakṣin argues the word श्येन conveys the bird by rudhi i.e. usage. Hence, it cannot be कर्मनामधेय. Further, if श्येन is not taken as a द्रव्यरूपगुण. Then, there will be no द्रव्य and देवता. Consequently the very yāga will not take its form. Hence, it is गुण only but not नामधेय.

‘श्येनेन अभिचरन्’ इत्यादौ श्रुतः श्येनशब्दः किं गुणपरः उत नामधेयः इति सन्देहः । श्येनशब्दस्य पक्षिविशेषे रूढत्वेन कर्मणि वर्तितुमशक्यत्वात् नामपक्षे द्रव्यदेवतयोः अभावेन यागस्वरूपस्यैव अनवगतेः ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that in the statement that follows this injunction, the yāga is compared with श्येन bird. If shyena is taken as द्रव्यरूप गुण to be offered at the this yāga, the comparison with the very श्येन bird will not be proper. Hence, the word श्येन has to be taken as नामधेय of this yāga.

यथा वै श्येनो निपत्य आदत्ते एवमयं द्विषन्तं भ्रातृव्यं निपत्य आदत्ते इति वाक्यशेषोपात्तोपमानोपमेयभावस्य पक्षिण्येकस्मिन्नयोगात् उपमानभूतपक्षिणः गुणस्य निपत्यादानरूपस्य उपमेये कर्मणि सत्त्वात् श्येनशब्दस्य अभिचारकर्मनामत्वम् ।

वाजपेयादिनाम्नां यागनामधेयताधिकरणम् (I-4-6)

In this adhikaraṇa the question whether the word वाजपेय in the statement वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत is गुणविधि or कर्मनाम is raised.

Pūrvapakṣin argues that in this statement a गुण of याग viz वाजपेय and a फल of याग viz स्वाराज्य are stated. The याग has two aspects viz. कर्मत्व from the point of गुण and करणत्व from the point of फल. These two get connected with the याग in the respective way as पेयरूपवाजेन यागम्

यागेन स्वाराज्यं भावयेत्. The word वाज means सुरारूपद्रव्य. सुराग्रहः i.e. the cups of सुरा are to be employed here. Hence, सुराद्रव्य gets connected with याग as a गुण i.e. subordinate item.

यजेत इत्यत्र प्रत्ययार्थभावनायां यागः कर्मत्वकरणत्वसाधारणसम्बन्धमात्रेण अन्वेति । कर्मत्वांशमादाय गुणस्य करणत्वांशमादाय फलस्य पेयरूपवाजेन यागं यागेन स्वाराज्यम् इति युगपदन्वयसम्भवेन फलकरणाभ्यां यागः सम्बद्धमर्हति । वाजं सुराद्रव्यम् । सुराग्रहाणां तत्र अनुष्ठेयत्वात् तद्गुणरूपोऽयं वाजपेयशब्दः ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that taking याग both as कर्म and करण, and connecting गुण with याग and connecting याग with फल will result विरुद्धत्रिकद्वयसमावेश as कर्म it has to have उद्देश्यत्वानुवाद्यत्वप्रधानत्व and as करण it has to have उपादेयत्व विधेयत्व गुणत्व. As these are opposite attributes one and the same याग cannot have these attributes. Hence, the word वाजपेय has to be taken as नामधेय on the ground of the association of वाजरूपसुराद्रव्य.

सिद्धान्तस्तु यागकर्मिका यागकरणिका च भावनेति युगपदुभयान्वयबोधपक्षे गुणफलोभयसम्भवेपि तथा बोध एव अयुक्तः विरुद्धत्रिकद्वयापत्तेः । कर्मत्वसमाश्रयाः उद्देश्यत्वानुवाद्यत्वप्रधानत्वरूपाः त्रयो धर्माः करणत्वसमानाधिकरणाः उपादेयत्वविधेयत्व गुणत्वरूपाः त्रयो धर्माः । ते युगपदापद्वेरेन् । अतः पेयरूपवाजभूतसुराद्रव्य सम्बन्धनिमित्तेन वाजपेयशब्दो नामधेयम् ।

आग्नेयादिशब्दानाम् अनामताधिकरणम् (I-4-7)

In this adhikaraṇa the question whether the word आग्नेय in the statement यदाग्नेयोऽष्टाकषालोऽमावस्यायां पौर्णमास्यां च अच्युतो भवति' is कर्मनाम or गुण is raised.

Pūrvapakṣin argues that enjoining the देवता i.e. अग्नि, and the द्रव्य i.e. पुरोडाश, stated in this statement will result in वाक्यभेद i.e. two injunctions.

Hence the word आग्नेय has to be taken as the नामधेय of a याग that has अष्टाकपालद्रव्य.

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते 'यदाग्नेयो अष्टाकपालो अमावास्यायां पौर्णमास्यां च अच्युतो भवति' तत्र आग्नेयशब्दः किं कर्मनाम उत गुणपरः इति सन्देहे आग्नेयाष्टाकपाल-पदाभ्यामुक्त पुरोडाशलक्षणदेवताद्रव्यरूपानेकगुणविधाने वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अग्निर्याज्या इति याज्यानुवाक्यमन्त्रप्राप्ताग्निसम्बन्धं निमित्तीकृत्य आग्नेयशब्दो अष्टाकपालद्रव्यक-यागनामेति प्राप्ते ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that by this statement a new yāga with द्रव्य i.e. पुरोडाश, and देवता i.e. अग्नि, is enjoined. It is द्रव्यदेवता विशिष्टापूर्वकर्म. In उत्पत्तिवाक्य, more than one गुण can be enjoined. Hence, there is no वाक्यभेद. The expression आग्नेय conveys the अग्निरूपदेवतागुण. Hence, आग्नेय is not कर्मनामधेय.

द्रव्यदेवताविशिष्टापूर्वकर्मविधौ वाक्यभेददोषाभावात् । अग्निः देवता अस्य इत्यर्थे अग्निरूपदेवतालक्षणगुणपरोऽयमिति सिद्धान्तः ।

It should be noted here that in earlier five अधिकरणs नामधेयत्व was established rejecting गुणत्व. Here, गुणत्व is established rejecting नामधेयत्व. It is clear that नामधेयत्व is adopted only when गुणत्व cannot be worked out.

बर्हिषादिशब्दानां जातिवाचिताधिकरणम् (I-4-8)

In this adhikaraṇa the question whether words बर्हि, आज्य, पुरोडाश etc convey the respective objects with reference to their class characteristic बर्हित्व, आज्यत्व etc. or with the saṃskāra effected on the respective objects. In other words, whether these words convey संस्कृतबर्हि, संस्कृतआज्य etc in the sacrificial context or mere बर्हि object etc.

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that the priests use them in the sense of Sanskrita objects. Hence, these words should be taken in that sense only.

‘बर्हिर्लुनाति’ ‘आज्यं विलापयति’ ‘पुरोडाशं प्रथयति’ इति दशपूर्णमासयोः श्रुतवाक्यस्थबर्हिरादिशब्दाः जातिनिमित्ताः संस्कारनिमित्ताः इति सन्देहे याज्ञिकैः संस्कृतेषु एव प्रयोगात् यूपावहनीयादिशब्दवत् संस्कारनिमित्तकाः इति प्राप्ते ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that these words are used outside the sacrificial context also. Hence, these words should be taken in their natural sense बर्हित्वजाति etc. Even in the sacrificial context sometimes these objects are used without samskāra.

जातेरव्यभिचारेण जातिनिमित्तकाः इति सिद्धान्तः । यत्र यत्र बर्हिरादिशब्दप्रयोगः तत्र तत्र जातिरिति नियमस्य नास्ति व्यभिचारः । संस्कारस्य तु अस्ति व्यभिचारः । लौकिकव्यवहारे जातिमात्रमुपजीव्य विनापि संस्कारं ते शब्दाः प्रयुज्यन्ते । फलं तु ‘बर्हिषा यूपावटमास्तृणाति’ ‘आज्येन यूपमनक्ति’ इत्यादौ असंस्कृतग्रहणम् ।

प्रोक्षण्यादिशब्दानां यौगिकताधिकरणम् (I-4-9)

In this adhikaraṇa whether the word प्रोक्षणीः in the statement ‘प्रोक्षणीरासादयति’ be taken as संस्कारनिमित्त, जातिनिमित्त or यौगिक is raised. There are two pūrvapakṣa views in this respect. viz. i) priests use this expression with reference to the water with the samskāra of अभिमन्त्रण, आसादन etc hence, the use of this word is संस्कारनिमित्तक ii) The word प्रोक्षणीः is used in the context of जलक्रीडा etc as ‘प्रोक्षणीभिः उद्वेजिताः’ with reference to the water without any samskāra hence it is उदकत्वजाति वाचक.

दर्शपूर्णमासयोः प्रोक्षणीरासादयति इति श्रुतवाक्यस्थ प्रोक्षणीशब्दः किं संस्कारनिमित्तकः अथ जातिनिमित्तकः यौगिकी वा इति सन्देहः ।

i) अभिमन्त्रणासादनादिसंस्कृतेषु एव अप्सु शास्त्रस्य सर्वलोकप्रयोगात् संस्कारनिमित्तकः इति एकः पक्षः ।

ii) लोके ‘जलक्रीडायां प्रोक्षणीभिरुद्वेजिताः’ इति असंस्कृतासु अप्सु प्रयोगात् अस्वादि जातिनिमित्तकः ।

सिद्धान्तस्तु वृद्धव्यवहारे प्रोक्षणीशब्दस्य न रूढिः । योगस्तु व्याकरणे कृप्तः । प्रपूर्वात् इक्ष सेचने इति धातोः करणे व्युत्पादनात् यौगिकोऽयं शब्दः ।

Siddhānta : Siddhāntin does not agree with both these views. He points out that it is not रूढ word in respect of water. The word प्रोक्षणी etymologically conveys water as a sprinkling object. Hence, it is not संस्कारनिमित्त, nor जातिनिमित्त but it is a यौगिक word.

निर्मन्थ्यशब्दस्य यौगिकताधिकरणम् (I-4-10)

In this adhikaraṇa the question whether the word निर्मन्थ्य in the statement निर्मन्थ्येन इष्टकाः पचन्ति is यौगिक or not is discussed. It is concluded that it is यौगिक. The word निर्मन्थ्य means churned fire. However, the act of churning takes place before the fire is produced. Hence, in a statement like निर्मन्थ्येन पक्ष्यामः the word cannot be taken in the etymological sense. Pūrvapakṣin claims that the word is not to be taken as यौगिक.

Siddhānta : Siddhāntin points out that though the churning has taken earlier, the fire is continuous of it. Hence, this word can be taken in its etymological sense and be treated as यौगिक.

अग्निचयनप्रकरणे श्रुते निर्मन्थ्येन इष्टकाः पचन्ति इति वाक्ये निर्मन्थ्यशब्दः यौगिकः न वा इति सन्देहः । निर्मन्थ्यशब्दस्य मथनकर्मत्वनिमित्तत्वात् मथनकर्मत्वरूपनिमित्तस्य च निष्पन्ने अग्नौ अभावेन निर्मन्थ्येन पक्ष्यामः इत्यादौ मथनकर्मत्वरूपयोगस्य व्यभिचारात् न यौगिकत्वमस्य शब्दस्य इति प्राप्ते ।

भूतपूर्वमपि योगं निमित्तीकृत्य तत्सन्तानाभिप्रायेण यौगिकोऽयं शब्दः ।

वैश्वदेवादिशब्दानां यागनामताधिकरणम् (I-4-11)

In this adhikaraṇa the question whether the word वैश्वदेव in the statement वैश्वदेवेन यजेत is गुणविधि or नामधेय is raised and it is concluded that it is a नामधेय.

At चातुर्मास्य sacrifice a group of वैश्वदेव, वरुणप्रधास etc four कर्म's are enjoined. In the first पर्व of these आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति. सौम्यं चरुं etc eight yāgas are prescribed. Among these 'वैश्वदेवीमामिक्षाम्' is seventh. After stating these eight yāgas it is enjoined that 'वैश्वदेवेन यजेत.'

चातुर्मास्याख्ये कर्मणि वैश्वदेववरुणप्रधाससाकमेधशुनासीरीयशब्दितपर्वनामक कर्मसमुदायचतुष्टयमाम्नातम् । तत्र प्रथमे पर्वणि अष्टौ यागाः विहिताः 'आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति, सोम्यं चरुम्, सावित्रं द्वादशकपालम्, सारस्वतं चरुम्, मारुतं सप्तकपालम्, वैश्वदेवीमामिक्षाम् द्वावापृथिव्यमेक कपालमिति । तेषां यागानां सन्निधौ 'वैश्वदेवेन यजेत' इति श्रुतम् । तत्र वैश्वदेवशब्दः गुणविधिः उत नामधेयमिति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that here विश्वदेवदेवतारूपगुण is enjoined with reference to all eight yāgas. In the seventh विश्वदेव is already stated. In the case of other seven, विश्वदेव has to be taken as an alternative to the अग्नि etc already mentioned for the yāga concerned.

उक्तयागान् अनूद्य उपसर्जनीभूतविश्वदेवाख्यदेवतारूपो गुणो विधीयते । सप्तमे यागे विश्वदेवानां प्राप्तत्वेपि तदन्यसप्तयागेषु गुणविधिरस्तु इति प्राप्ते ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that here, the name वैश्वदेव is given to the whole group of eight yāgas. Though this name is mentioned for one of them it applies to the whole group by छत्रिन्याय. It is stated in the Brāhmaṇa 'विश्वदेवाः समयजन्त' these were performed by विश्वदेव's. Hence, also these are called वैश्वदेव.

सिद्धान्तः । उत्पत्तिवाक्ये विहितान् अष्टौ यागान् । यजिना अनूद्य अष्टानां सङ्घे वैश्वदेवनामसम्बन्धः क्रियते । यद् विश्वे देवाः अयजन्त तद् वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वमिति ब्राह्मणवाक्योक्त्या विश्वदेवकर्तृकत्वाद् वा ।

वैश्वानरे अष्टाकपालादिशब्दानाम् अर्थवादताधिकरणम् (I-4-12)

In काम्येष्टिकाण्ड the statement 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते occurs. Continuing this statement offering from अष्टकपाल to द्वादशकपाल पुरोडाश is stated to obtain various benefits. It is concluded that यस्मिन् जाते एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव स तेजस्वी अन्नादः इन्द्रियावी पशुमान् भवति ।

Here, the question is raised whether the अष्टाकपाल, नवकपाल etc upto द्वादशकपाल are कर्मनाम, गुणविधि or अर्थवाद. First two alternatives form two pūrvapakṣa and the last siddhānta.

- i) By the application of तत्प्रख्यन्याय अष्टादशकपाल etc have to be considered as कर्मनाम.
- ii) The words अष्टाकपाल etc refer to पुरोडाशद्रव्य, hence, these are गुणविधि.

Siddhānta : Siddhāntin points out that if अष्टाकपाल etc many गुणs are enjoined, it will result in वाक्यभेद. The closing sentence एतामिष्टिं निर्वपति indicates एकवाक्यता. Therefore, अष्टाकपाल etc are intended to glorify the offering of द्वादशकपाल and consequently are of the nature of अर्थवाद.

काम्येष्टिकाण्डे श्रुतम् 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते । यदष्टाकपालो भवति गायत्र्या एव एनं ब्रह्म वर्चसेन पुनाति । यन्नवकपालः त्रिवृता एव अस्मिन् तेजो दधाति । यदशकपालः विराजा एव अस्मिन् अन्नाद्यं दधाति । यदेकादशकपालः त्रिष्टुभैव अस्मिन् इन्द्रियं दधाति । यद् द्वादशकपालः जगत्या एव अस्मिन् पशून् दधाति । यस्मिन् जाते एतामिष्टिं निर्वपति । पूत एव तेजस्वी अन्नादः इन्द्रियावी पशुमान् भवति इति ।

तत्र अष्टाकपालादिशब्दाः किं कर्मनामानि उत गुणविधयः अर्थवादो वा इति सन्देहे ।

- i) वैश्वानरवाक्ये श्रुतद्वादशसङ्ख्यासु अष्टत्वादिसङ्ख्यानामन्तर्भावेण तत्प्रख्यन्यायात् कर्मनाम ।

- ii) द्वादशसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः इति पुरोडाशद्रव्यपरतया गुण विधयः
- iii) अनेकगुणविधाने वाक्यभेदापत्त्या 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्' इति विहितस्य यस्मिन् जाते एतामिष्टिं निर्वपति इति उपसंहारेण प्रतीतैकवाक्यतायाः भङ्गप्रसङ्गात् द्वादशकपालस्य स्तावकत्वेन सर्वोप्यर्थवादः ॥

यजमानशब्दस्य प्रस्तरादिस्तुत्यर्थत्वाधिकरणम् (I-4-13)

तत्सिद्धिं जातिसारूप्यप्रशंसाभूमालिङ्गसमवायाः गुणाश्रयाः (J I-4-23)

In this sūtra six grounds to assign गौणार्थ i.e. secondary meaning to a word are stated. Bhāttasaṅgraha takes this as one sūtra and works out separate adhikaraṇa for each ground. Other commentators take each ground as a separate sūtra and work out separate adhikaraṇas.

(1) तत्सिद्धिः

In the first adhikaraṇa an instance of तत्सिद्धि ground is given. In the statement 'यजमानः प्रस्तरः' the question is raised whether the word is a नाम, or गुण or अर्थवाद.

Since, the words यजमान and प्रस्तर have altogether different meaning one cannot be the name of the other. यजमान cannot also be a गुण i.e. subordinate item to प्रस्तर in the sense of प्रस्तरकार्यकारी. One of the प्रस्तरकार्य is throwing it in the fire. If यजमान is taken as a गुण for प्रस्तरकार्य, then, he will also required to be thrown in the fire. Hence, the mention of यजमान in this statement has to be taken as अर्थवाद for the glorification of प्रस्तर viz. just as यजमान contributes to the accomplishment of याग, the प्रस्तर also contributes.

The expression तत्सिद्धिः means तस्य यजमानकार्यस्य यागदेः सिद्धिः ।

- i) 'यजमानः प्रस्तरः' इत्यत्र यजमानशब्दः किं नाम, उत गुणपरः, अथ अर्थवादः इति सन्देहे गोमहिषयोरिव यजमानप्रस्तरशब्दयोः भिन्नार्थकत्वेन प्रसिद्धत्वात् नामधेयपक्षो न युक्तः ।

- ii) प्रस्तरकार्ये सुगुधारणादौ यजमानस्य शक्तत्वात् प्रस्तरकार्ये यजमानरूपो गुणो विधीयते इति प्राप्ते – प्रस्तरं प्रहरति इत्युक्तस्य अग्नौ प्रहरणस्यापि प्रस्तरकार्यत्वात् यजमानस्य अग्नौ प्रहरणे सति कर्मपरिलोपप्रसङ्गात् न गुणविधिपक्षो युक्तः ।
- iii) यज्ञसाधनत्वरूप यजमानगुणयोगेन विधेयः प्रस्तरः यजमानपदेन स्तूयत इति अर्थवादः इति सिद्धान्तः ।
- iv) तत्सिद्धिः तस्य यजमानकार्यस्य सिद्धिः निष्पादकत्वम् गुणस्य गौणशब्दस्य प्रस्तरादौ अन्यत्र वृत्तौ आश्रयः निमित्तम् । फलं तु प्रस्तर एव सुगादिसाधनम् न यजमानः ।

आग्नेयादिशब्दानां ब्राह्मणादिस्तुत्यर्थताधिकरणम् (I-4-14)

(2) जातिः

In this adhikaraṇa जाति i.e. birth, is stated as the ground for गौणप्रयोग. To present this ground Bhāṣya gives the instance of 'आग्नेयो ब्राह्मणः' while Vārtika gives 'अग्निर्वै ब्राह्मणः.'

Pūrvapakṣa : Here, pūrvapakṣin argues that ब्राह्मण is enjoined as गुण i.e. subordinate item to अग्नि. As per the statement 'ब्राह्मणस्य दक्षिणे हस्ते होतव्यम्.'

Brāhmaṇa can be subordinate to Agni, while Agni cannot do the Brahmanas job of priestly duties.

आग्नेयो ब्राह्मणः इति भाष्यवाक्यमनादृत्य 'अग्निर्वै ब्राह्मणः' इति वाक्यमुदाजहार वार्तिककारः ।

अग्निकार्ये होमे ब्राह्मणरूपगुणविधिः । ब्राह्मणकार्यात्विज्वादौ अग्नेरयोग्यत्वेपि ब्राह्मणस्य दक्षिणे हस्ते होतव्यमिति श्रुत्या ब्राह्मणस्य अग्निकार्यकरत्वसम्भवात् इति प्राप्ते ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that this is a case of अर्थवाद. Both Agni and Brahmanas are stated to have been born from the mouth of Prajāpati keeping this in mind Brāhmaṇa is praised here as Agni.

अग्रे ब्राह्मणस्य च प्रजापति मुखजातत्वेन प्रजापतिमुख जन्यत्वस्य अग्निगुणस्य ब्राह्मणे सम्भवेन अग्निशब्देन ब्राह्मणः स्तूयते इति अर्थवादोऽयमिति सिद्धान्तः ।

आदित्यादिशब्दानां यूपस्तुत्यर्थताधिकरणम् (I-4-15)

(3) सारूप्यम्

In this adhikaraṇa the question whether the word आदित्य in the statement 'आदित्यो यूपः' is कर्मनाम, गुणविधि or अर्थवाद is raised. It is concluded that it is अर्थवाद.

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that though it cannot be कर्मनाम it can be यूपरूपगुणविधि for आदित्योपस्थान.

Siddhānta : Siddhāntin points out that on the basis of तेजस्वित्वरूप the word आदित्य glorifies यूप. Hence, it is अर्थवाद.

यूपनामेति प्राप्तपक्षस्य भिन्नार्थत्वप्रसिद्ध्या अयोगेन अयुक्तत्वं मत्वा कर्माङ्गादित्योपस्थानादौ कार्ये यागाख्यगुणविधिरिति मन्वानं प्रति सिद्धान्त्यते आदित्यगुणस्य अतितेजस्वित्वस्य घृताक्ते यूपे सत्त्वेन एतद्वारा आदित्यशब्दो गौण्या यूपं स्तौति इति अर्थवाद एवायम् ।

अश्वदिशब्दानां गवादिप्रशंसार्थत्वाधिकरणम् (I-4-16)

(4) प्रशंसा

In this adhikaraṇa the question whether the word अपशु in the statement 'अपशवो वा अन्ये गोऽश्वेभ्यः पशवः' is गुणविधि or नामधेय is raised. Pūrvapakṣin states that by the word अपशवः, पशुकार्यनिषेधरूपगुण is enjoined. Siddhāntin points out that if पशुकार्यनिषेध is enjoined, then the very enjoining of अजादिपशु becomes superfluous, hence, it is अर्थवाद of the nature of glorification of गो and अश्व.

‘अपशवो वा अन्ये यो अश्वेभ्यः पशवः’ इति श्रुते वाक्ये ‘अन्ये अजादयः पशवः अपशवः’ इत्यत्र अपशुशब्दः गुणविधिरर्थवादो वा इत्येव सन्देहः । गवाश्वान्यपदोपत्ता-
नामजादीनाम् अपशवः इति पदेन पशुकार्यनिषेधरूपो गुणो विधीयते इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तः
— पशुकार्यनिषेधे अजादिपशुविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् गवाश्वस्तावकत्वेन अर्थवाद एवायम् ।
अपशुशब्दस्य गवाश्वान्यजातिषु वृत्तौ गवाश्वेषु प्रशस्तैव निमित्तम् ।

भूमाधिकरणम् (I-4-17)

(5) भूमा

In this adhikaraṇa the question whether the word सृष्टि in the statement ‘सृष्टीरुपदधाति’ is गुणविधि or अर्थवाद is raised, and it is concluded that it is अर्थवाद.

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that the hymns ‘ब्रह्म असृज्यत’ ‘भूतानि असृज्यन्त’ etc that contain a reference to सृष्टि are recited while placing the bricks at अग्निचयन. The bricks are also called सृष्टि since, these hymns are recited with reference them. The expression उपधान means placing in a particular place. By the statement ‘सृष्टीरुपदधाति,’ the सृष्टिमन्त्रs are enjoined as गुण i.e. subordinate item, to the act of उपधान.

i) अग्निचयनप्रकरणे सृष्टीरुपदधाति इति श्रुतम् । सृज्यते इत्यादिशब्दोपेताः मन्त्राः यासामिष्टकानामुपधाने विद्यन्ते ता इष्टकाः सृष्टयः इत्युच्यन्ते । उपधानं स्थलविशेषेषु स्थापनम् । तत्र सृष्टिशब्दः किं गुणविधिपरः अर्थवादो वा इति सन्देहे ‘ब्रह्म असृज्यत’ भूतानि असृज्यन्त इति मन्त्राः उपधानार्थे विधीयन्ते इति प्राप्ते ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that the relation between the सृष्टिमन्त्रs and अग्निचयन is in a general way, and with इष्टका i.e. bricks, is in a particular way is clear from the very context. Hence, enjoining the सृष्टि hymns is not necessary. In the statement सृष्टीरुपदधाति the expression

सृष्टीः is merely अनुवाद. उपधान is enjoined here. In view of this it is not गुणविधि but अर्थवाद. In this connection a special point to be noted is that a few hymns in this group of hymns do not contain the word सृष्टि while majority of them contain the word सृष्टि. On the basis of majority the whole group of hymns is called सृष्टि. In other words, the word सृष्टि covers both hymns that contain the word सृष्टि and those that do not contain the word सृष्टिः. This is a गौणप्रयोग based on भूमा i.e. majority.

ii) चयनप्रकरणे मन्त्राणां पाठेन सामान्यतः चयनसम्बन्धस्य मन्त्रलिङ्गबलेन विशेष-सम्बन्धस्य प्राप्तत्वेन मन्त्राणामविधेयत्वात् । उपधानमेव अत्र विधीयते । सृष्टीरिति तु 'असृज्यत' इत्यादिमन्त्रलिङ्गप्राप्तमन्त्राणामनुवादमात्रम् । अतो मन्त्रानुवादी सृष्टिशब्दः न गुणविधिः ।

iii) सृष्टि मन्त्रसमुदाये सृष्टिभूमा वर्तते । सः गौण सृष्टिपदस्य सृष्ट्यसृष्टि समुदाये अस्तीति तेन सादृश्येन समुदायवृत्तौ निमित्तम् । फलं तु सृष्टिपदेन असृष्टीनामपि ग्रहणसिद्धिः।

प्राणभृदिशब्दानां स्तुत्यर्थत्वाधिकरणम् (I-4-18)

(6) लिङ्ग समवायः

In this adhikaraṇa the question whether the word प्राणभृत् in the statement 'प्राणभृतः उपदधाति' is गुणविधि or अर्थवाद is raised.

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin states that प्राणभृत् hymns are enjoined here as गुण for उपधान.

'प्राणभृतः उपदधाति' इत्यत्र किं प्राणभृत् शब्दः गुणविधिपरः अथ अर्थवादः इति सन्देहे पूर्वत्रैव उपधाने मन्त्ररूपगुणविधिरिति प्राप्ते ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that there is no need of enjoining the hymns as these are available by लिङ्ग and प्रकरण. उपधान only has to be enjoined. Hence, there is अनुवाद only. A special point to be noted here is

that the group of hymns called प्राणभृत् consists of the hymns that contain the word प्राणभृत् and also the hymns that do not have this word. However, the लिङ्ग i.e. the attributes प्राणः प्राणं etc are found in these hymns. Hence, the whole group is called प्राणभृत्. Therefore, लिङ्गसमवायः i.e. presence of the same attribute is the ground for गौणप्रयोग here.

- i) लिङ्गप्रकरणाभ्यां चयनाङ्गत्वेन मन्त्राणां प्राप्तत्वेन मन्त्राणामविधेयत्वात् उपधान-
मात्रस्य विधानात् प्राणभृत् इत्यनुवादः ।
- ii) प्राणभृत् शब्देषु विद्यमानः प्राणः प्राणं इत्यादिः श्रुतलिङ्गसमवायः गौणप्राणभृत्
शब्दस्य प्राणभृत् अप्राणभृत् मन्त्रसमुदाये प्रवृत्तौ निमित्तम् ।

वाक्यशेषेण सन्दिग्धार्थ निर्णायकाधिकरणम् (I-4-19)

In this adhikaraṇa the question whether the word अक्ताः in the statement 'अक्ताः शर्कराः उपदधाति' be taken in the sense of anointed by any kind of oil or by ghee only is raised.

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that in the injunctive sentence no particular oil is stated, in अर्थवाद ghee is mentioned. Hence, anointment by any kind of oil is enjoined here. An injunctive statement is superior to Arthavāda on four grounds (i) An injunction conveys its primary meaning (ii) It is cognised earlier than arthavāda (iii) It is not contradicted (iv) It conveys a new point.

‘अक्ताः शर्कराः’ इति ‘तेजो वै घृतम्’ इति श्रूयते । मृत्तिकामिश्राः क्षुद्रपाषाणाः ‘शर्कराः । ताः किं घृततैलवसानामन्यतमेन अञ्जनीयाः उत वाक्यशेषात् घृतेनैवेति सन्देहः । अञ्जनसामान्यबोधकस्य विधिवाक्यस्य घृतविशेषबोधकादर्थवादात् प्राबल्यात् धृताधृत-
लक्षकोस्तु अर्थवादः ।

प्राबल्यं च विधेः (i) स्वार्थपरतया मुख्यत्वात् (ii) प्रथमश्रुतत्वात् (iii) असञ्जातविरोधित्वात् (iv) अनधिगतार्थबोधकत्वात् इति प्राप्ते ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that it is true that an injunctive statement is superior to arthavāda. However, in the present case, the injunctive statement conveys anointing without mentioning the particular way. Hence, it cannot be implimented. The वाक्यशेष i.e. the supplimentary statement in the form of arthavāda 'तेज वै घृतम्' helps to specify it. Hence, the anointment has to be made by ghee. The word शर्करा means dusty sand particles.

विधिवाक्यस्य प्राबल्येपि तत्र प्रतीतस्य अञ्जनसाधनसामान्यस्य अनुष्ठानायोग्यत्वात् तन्निर्धारणाय चरमस्यापि अर्थवादस्य अनुसरणीयत्वेन तेजस्त्वेन स्तूयमानधृतविशेषेणैव अञ्जनमिति सिद्धान्तः ।

सामर्थ्येन अव्यस्थितानां व्यवस्थाधिकरणम् (I-4-20)

In this adhikaraṇa the question whether सुव, स्वधिति, हस्त etc means of अवदान should be used for the अवदान of आज्य, मांस and पुरोडाश indiscriminately or these should be used depending upon their usefulness, is raised. It is concluded that these should be used as per their capacity for the अवदान of respective items.

‘सुवेण अवद्यति’ ‘स्वधितिना अवद्यति’ ‘हस्तेन अवद्यति’ इति अवदानाङ्गत्वेन विहितसुवादीनि किम् आज्यमांसपुरोडाशाख्य हविषु अविशेषेण प्राप्तुवन्ति उत यथा-सामर्थ्यमिति सन्देहः ।

अशक्यविधेः असम्भवात् शक्तिसहायो विधिरेव यथासामर्थ्यं सुवेण आज्यम्, स्वधितिना मांसम्, हस्तेन पुरोडाशमिति विधिं व्यवस्थापयति इति सिद्धान्तः ।

द्वितीयाध्याये प्रथमः पादः

प्रतिपदाधिकरणम् (II-1-1)

In the previous chapter विधि, अर्थवाद, मन्त्र नामधेय, स्मृति and आचार are stated as प्रमाण in respect of धर्म and धर्मस्वरूप is explained in a general way. In this chapter the sub-divisions of धर्म will be explained.

In the first section of this chapter some preliminary points that are helpful to differentiate the sacrificial acts based on the differentiation of अपूर्व that is established by श्रुतार्थपत्ति are discussed. The first अधिकरण is a kind of preface.

तत्र आद्यः पादः श्रुतार्थापत्तिसमधिगम्यापूर्वभेदानुसारिकर्मभेदोपयोग्यर्थ- प्रतिपादत्वात् उपोद्धातविचारप्रधानः । तत्र आद्यमधिकरणमुपोद्धातरूपम् ।

In the first अधिकरण, the question whether in an injunctive statement all words separately convey अपूर्व or only one word conveys it is raised.

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that all words separately convey अपूर्व. He gives the following reasons.

- i) If all words convey अपूर्व then, all of them will be contributing to the main अपूर्व. There will be uniformity also.
  - ii) If one word only conveys अपूर्व, to connect other words with it मत्वर्थलक्षणा will be required. This is not desirable.
  - iii) If the other words are separately connected with this one word, then, it will result in वाक्यभेद or it will result in विरुद्धत्रिकद्वय.
- i) सर्वेषां फलसम्बन्धेन अपूर्वप्रतिपादकत्वे सर्वेषां फलसम्बन्धलाभात् अवैरूप्य सम्भवाच्च सर्वाण्यपि पदानि अपूर्वप्रतिपादकानि ।

- ii) एकस्यैव पदस्य तथात्वेपि अन्येषां पदानां तेन सामानाधिकरण्येन अन्वये मत्त्वर्थलक्षणा दोषप्रसङ्गात् ।
- iii) वैय्यधिकरणेन अन्वये वाच्ये वाक्यभेदो वा वाजपेयनयोक्तदिशा विरुद्धत्रिकद्वयरूप वैरूप्यं वा स्यात् ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that when envisaging one अपूर्व is possible, it is not proper to envisage many अपूर्वs. It is better to go by मत्त्वर्थलक्षणा than envisage many अपूर्वs.

एकेनैव अपूर्वेण उपपत्तौ अनेकादृष्टापूर्वकल्पनायोगात् एकमेव पदं फलेन सम्बध्य अपूर्वमुत्पादयति । मत्त्वर्थलक्षणया उपपत्तेः । अदृष्टकल्पनातो लक्षणाया वरत्वात् ।

भावार्थाधिकरणम् (II-1-2)

In this अधिकरण the question whether अपूर्व is generated by सोम etc द्रव्य or by यागक्रिया conveyed by the verbal root i.e. धात्वर्थ. The expression भावार्थ means धात्वर्थ i.e. यागक्रिया.

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that सोम etc द्रव्य is सिद्ध. It can be साधन to generate अपूर्व while यागक्रिया is साध्य i.e. to be achieved, like फल i.e. result. Therefore it cannot be साधन.

द्रव्यादेः उपपदार्थस्य सिद्धत्वेन साधनत्वसम्भवात् भावार्थस्य तु स्वयं फलवत् साध्यतया साधनत्वायोगात् उपपदार्थात् सोमादिद्रव्यादितः एव अपूर्वमिति प्राप्ते ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that सोम etc द्रव्य cannot be directly the means of अपूर्व. These are the means only through the यागक्रिया. When yāga is performed utilising सोम etc it can generate अपूर्व. Achieving यागक्रिया is दृष्टफल for सोम etc द्रव्य. If सोम etc द्रव्य also considered as a means of अपूर्व it results in envisaging two अपूर्वs one by द्रव्य and another by याग. Hence, भावार्थ i.e. यागक्रिया only generates अपूर्व.

सोमादेः द्रव्यस्य साक्षात् फलसाधनत्वायोगेन क्रिया निवृत्तिद्वारैवेति वाच्यम् । तस्य सोमादिना साधितस्य करणत्वसम्भवात् । एवं हि सोमादेः यागनिष्पत्तिः दृष्टं फलं लभ्यते । अन्यथा सोमादितः एकमपूर्वम् । यागतोप्यपूर्वान्तरमिति गौरवम् ।

अपूर्वाधिकरणम् (II-1-3)

In this adhikaraṇa the question whether there is अपूर्व between याग and स्वर्गरूपफल as an intermediary is raised.

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that the तृतीयाविभक्ति in the expression दर्शपूर्णमासाभ्याम् indicates दर्शपूर्णमासयाग itself is the means of स्वर्ग. To protect this position either याग has to be considered as permanent or the perished याग itself is the means of स्वर्ग. If अपूर्व is envisaged as an intermediary. यागसाधनत्व expressly stated will be violated.

तृतीयाश्रुत्या भावार्थभूतयागस्यैव आख्यातोपात्तस्वर्गभावनायां साधनत्वप्रतीतेः अपूर्वसत्त्वे मानाभावात् । यागस्यैव तावत् स्थायित्वं वा नष्टस्यैव हेतुत्वं वा कल्प्यताम् ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that it is a contradiction to consider the perishable याग as स्थायि i.e. permanent. The perished याग cannot be the cause of स्वर्ग, since, the the cause is required to immediatly precede the effect. Therefore अपूर्व has to be envisaged as an intermediary by श्रुतार्थापत्ति.

क्षणिकत्वेन प्रमिते स्थायित्वकल्पनस्य बाधात् । नष्टस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वरूप हेतुत्व-शङ्कायाः व्याहतत्वेन अनुदयात् । श्रुतार्थापत्त्या कल्प्यमानापूर्वस्य यागावान्तरवाक्यत्वेनैव कल्प्यत्वेन श्रुतिविरोधाभावात् अस्ति अपूर्वम् ।

कर्मणां गुणप्रधानविभागाधिकरणम् (II-1-4)

In this adhikaraṇa the question whether अवधात etc stated in the statement 'ब्रीहीन् अवहन्ति' generate their own अपूर्व is raised.

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that अवधात etc are also धात्वर्थ like याग्, hence, these also generate अपूर्व. Consequently these are also अर्थकर्म i.e. प्रधानकर्म.

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रुते 'ब्रीहीनवहन्ति' इत्यादौ अवधातादितो अपूर्वनिष्पत्तिरस्ति उत न इति सन्देहे अवधातादेरपि धात्वर्थत्वात् भावार्थनयन्यायेन अवधातादितोऽप्यस्ति फलापूर्वमिति दर्शादियजिवत् अवधातादिकम् अर्थकर्म

Siddhānta : Siddhāntin points out that when दृष्टप्रयोजन is available it is not proper to envisage अदृष्ट. Removing the husk is दृष्टप्रयोजन of अवधात. Therefore, envisaging अपूर्व from it is not necessary. Hence, it is गुणकर्म only. However, husk should be removed by अवधात only not by nail etc other means. In this respect it is a case of नियमादृष्ट.

i) दृष्टे सति अदृष्टकल्पनायोगात् । इह तु तुषविमोकादिरूपादृष्टप्रयोजनमेव अवधातस्य लक्ष्यते इति न अदृष्टं कल्प्यम् ।

ii) नियमादृष्टं तु कल्प्यते । अवधातेन तुषविमोकं कुर्यात् न नखविदलनादिना । अतः गुणकर्मैव अवधातादि ।

सम्मार्जनाधिकरणम् (II-1-5)

At दर्शपूर्णमास the statement 'सुचः सम्माष्टि' is found. here the question is raised whether सम्मार्जन is प्रधानकर्म or गुणकर्म.

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that in the case of अवधात of ब्रीहि a दृष्टसंस्कार viz. तुषविमोक was found. But in the case of सम्मार्जन i.e. washing of सुक् types of spoons no such दृष्टसंस्कार is found. Hence, it has to be treated as प्रधानकर्म like प्रयाज.

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रुतं 'सुचः सम्माष्टि' इत्यादि । तत्र सम्मार्जनादि प्रधानकर्म उत गुणकर्म इति सन्देहे पूर्वत्र ब्रीहिषु तुषविमोकरूपदृष्टसंस्काररूपोपकारस्य सत्त्वात् अवधातस्य

गुणकर्मत्वं युक्तम् । सुगादिषु सम्मार्जनादिना आधेयातिशयस्य अभावात् न गुणकर्मत्वम् ।
प्रयाजादिवत् प्रधानकर्मेव ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that संमार्ग is ment for सुक्. Though there is no दृष्टसंस्कार, अदृष्टसंस्कार has to be envisaged. Hence it is गुणकर्म.

‘सम्मार्जनेन सुचं भावयेत्’ इति सुगर्थत्वात् सम्मार्गस्य गुणकर्मत्वमेव । दृष्टोपकारस्य कस्यचिदभावे अदृष्टः कश्चित् संस्काररूपः कल्पनीयः ।

स्तोत्रादि प्राधान्याधिकरणम् (II-1-6)

At ज्योतिष्टोम the स्तोत्र ‘आज्यैः स्तुवते’ and the शस्त्र ‘प्रउगं शंसति’ are found. प्रउग is the name of a particular शस्त्र. Here, the question is raised whether these स्तोत्र and शस्त्र are गुणकर्म or प्रधानकर्म.

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that the स्तोत्र and शस्त्रs describe गुण-गुणि सम्बन्ध this results in देवतास्मरण which is required at the sacrifice. This is दृष्टप्रयोजन. Hence, these are गुणकर्म.

ज्योतिष्टोमे ‘आज्यैः स्तुवते’ ‘प्रउगं शंसति’ इति स्तोत्रशस्त्रे श्रुते । तत्र सन्देहः स्तोत्रशस्त्रे किं गुणकर्मणी उत प्रधानकर्मणी इति ।

गुणगुणि सम्बन्धकीर्तनेन गुणवत्या देवतायाः कीर्तनलाभात् गुणवद् देवतास्मरणं क्रतूपयोगि दृष्टमेव प्रयोजनं लभ्यते इति गुणकर्म ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that if स्तोत्र and शस्त्र are taken as देवताप्रकाशक, these will cease to be स्तावक which is expressly stated by स्तौति and शंसति. Hence, it is not proper to take them as देवताप्रकाशक. Therefore, these have to be considered as प्रधानकर्म.

सिद्धान्तस्तु गुणोक्तिद्वारा गुणवद्देवताप्रकाशनार्थत्वे अनयोः स्तावकत्वं न स्यात् ।

‘स्तौति’ ‘शंसति’ इति श्रुत्यबाधाय गुणाभिधानमात्रपरत्वात् । तस्य च दृष्टप्रयोजनाभावात् अदृष्टार्थत्वमेव स्तुतिशस्त्रयोः इति प्रधानकर्मणी स्तुतिशस्त्रे ।

- i) The nature of स्तोत्र is explained as प्रगीतमन्त्रसाध्या गुणगुणिसम्बन्धकीर्तनरूपा स्तुतिः स्तोत्रम् i.e. the discription of the relation between the qualities and the deity possessing these qualities by a hymn that could be sung is स्तोत्र.
- ii) The nature of शस्त्र is explained as अप्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः शस्त्रम् i.e. a hymn that is recited without singing.

मन्त्राविधायकत्वाधिकरणम् (II-1-7)

In this adhikaraṇa, the question whether the expressions ‘यजते’ ‘ददाति’ etc are विधायक i.e. injunctions or अभिधायक i.e. अनुवादक type of statements is raised.

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that there is no ground to differentiate in the purpose of these whether these occur in the context of an injunction or in a मन्त्र. The wordings are the same.

तत्र सन्देहः, यजते ददाति इत्याद्याख्यातानि किं विधायकानि उत अभिधायकानि इति । विध्युद्देश्यगताख्यातमिव मन्त्रगतमपि विधायकमेव अविशेषात् इति प्राप्तम् ।

Siddhānta : The expressions ‘यजते’ ‘ददाति’ in the मन्त्र are accompanied by यत् as ‘याभिः गोभिः यजते’ याश्च गाः ददाति’ this indicates that these are अनुवादक. Hence, these should be taken as अभिधायक only but not विधायक. The अनुवादकत्व nature of these is विधिशक्तिप्रतिबन्धक. Similarly the statements that contain the verb in उत्तमपुरुष and the verb in the sense of आमन्त्रण etc. are also not विधायक.

सिद्धान्तस्तु यच्छब्दयोगेन अनुवादत्वप्रतीत्या विधिशक्तिप्रतिबन्धात् न विधायकत्वम् ।

एवं 'बर्हिः देवसदनं दामि' इति उत्तमपुरुषप्रयोगे 'अग्नीदग्नीन् विहर' इत्यामन्त्रणादौ विधिशक्तिप्रतिबन्धेन अभिधायकत्वं बोध्यम् ।

मन्त्र निर्वचनाधिकरणम् (II-1-8)

In this adhikaraṇa the definition of मन्त्र is given as 'अनुष्ठेयार्थस्य प्रकाशकेषु मन्त्रसंज्ञा ।

यानि अनुष्ठानौपयिकार्थाभिधानरूपाणि वाक्यानि तानि मन्त्रशब्देन उच्यते ।

ब्राह्मण निर्वचनाधिकरणम् (II-1-9)

In this adhikaraṇa the definition of ब्राह्मण is given as शेषे ब्राह्मणशब्दः मन्त्रभागादवशिष्टे वेदभागे ब्राह्मणशब्दो ज्ञेयः ।

ऊहाद्यमन्त्रताधिकरणम् (II-1-10)

In this adhikaraṇa the question whether ऊह, प्रवर, नामधेय also should be considered as मन्त्र are not is raised.

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that these also should be considered as मन्त्र for the following reasons.

- i) मन्त्रेण सह एकवाक्यत्वापन्नत्वात् These are a part of मन्त्र.
- ii) देवताप्रकाशनरूपमन्त्रकार्यकारित्वात् These play the role of मन्त्र viz. देवताप्रकाशन.

Siddhānta : Siddhāntin points out that only those are मन्त्रs that are taught as मन्त्रs at the time of the study. Merely added or substituted are not मन्त्र.

अध्ययनादिकाले मन्त्रत्वप्रसिद्धेरेव मन्त्रत्वप्रयोजकत्वेन मन्त्रैकवाक्यतायाः अप्रयोजकत्वात् नास्ति मन्त्रत्वम् ।

The expressions ऊह, प्रवर and नामधेय are explained as under.

- i) 'अग्रये जुष्टं निर्वपामि' इत्यस्य सौर्यचरौ 'सूर्याय' इति पदान्तरप्रक्षेपः ऊहः ।
- ii) 'सुब्रह्मण्याममुको यजते' इति नामधेयम् ।

ऋग् लक्षणाधिकरणम् (II-1-11)

In this adhikaraṇa the definition of ऋक् is given as 'पादत्वेन उपेताः वृत्तबद्धाः मन्त्राः ऋचः ।

सामलक्षणाधिकरणम् (II-1-12)

In this adhikaraṇa the definition of साम is given as 'गीतिषु सामाख्या' गानेषु सामसंज्ञा इति गानरूपत्वं सामलक्षणम् ।

It should be noted here that though the word popularly known in the sense the hymns that are sung, it is the song aspect that is साम.

गानयुक्तमन्त्रे सामत्वप्रसिद्धावपि गीतेरेव सामशब्दवाच्यत्वम् ।

यजुर्लक्षणम् (II-1-13)

In this adhikaraṇa the definition of यजुस् is given as शेषे यजुःशब्दः—

ऋक् सामाभ्यामन्यत् प्रश्लिष्टपठितं मन्त्रजातं यजुः ।

निगदानां यजुष्वधिकरणम् (II-1-14)

In this adhikaraṇa it is established that निगद is not a separate category of hymns. It is included under यजुस्.

Pūrpakṣa : Pūrvapakṣin argues that निगदs are distinct from यजुस् on two grounds.

- i) 'इमे निगदाः' इमानि यजूषि इति संज्ञाभेदात् i.e. These two have different names as निगद and यजुस्.
- ii) 'उपांशु यजुषा' 'उच्चैः निगदेन' इति उपांशुत्व उच्चैस्त्वरूप विरुद्धधर्मयोगाच्च i.e. यजुस् should be recited slowly and निगद should be recited loudly. Hence, these have opposite attributes. Therefore, these are different categories of hymns.

Siddhānta : Siddhāntin points out that such hymns of यजुस् that are to be recited loudly are named as निगद. This is clear from the very etymological structure of the word निगद viz. नितरां गद्यन्ते उच्चैः उच्चार्यन्ते इति निगदाः ।

The निगदs are addressed to others, hence उपांशुत्व i.e. slow recitation does not suit these. Therefore, neither different name nor the different mode of recitation comes in the way of considering these as यजुस् ।

सिद्धान्तस्तु नितरां गद्यन्ते उच्चैस्त्वेन इति योगेन यजुर्भागे एव उपपत्तेः । धर्मभेदस्य परप्रत्यायनकार्यविरोधेन उपांशुत्वस्य अप्राप्तेः अर्थसिद्धौ चैस्त्वस्य उच्चैः निगदेन इति वाक्येन अनुवादात् यजुष्वेव अन्तर्भावः ।

एकवाक्यत्वाधिकरणम् (II-1-15)

In this adhikaraṇa the definition of वाक्य is given in the सूत्र 'अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेत् विभागे स्यात्' i.e. a group of words that serve a unitary purpose and give a unitary meaning constitute a वाक्य. In Mīmāṃsā terminology it is conveying एकभावना. In this sūtra a criterion is also laid to ascertain whether a word forms a part of the sentence viz. 'साकाङ्क्षं चेत् विभागे स्यात्' i.e. if a word is taken out, the sentence is incomplete and needs that word to be complete, then, that word is a part of that sentence. This definition is illustrated by an example viz.

‘देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे अश्विनोर्बाहुभ्याम् पूष्णोः हस्ताभ्यां अग्रये जुष्टं निर्वपमि’ निर्वापप्रकाशन is the purpose of this sentence. All other words contribute to it, hence, it is one sentence.

देवस्य त्वा इत्यादीनि सर्वाणि पदानि निर्वापप्रकाशनार्थानि । विभागे च साकाङ्क्षाणि इति निर्वपामि इत्यन्तम् एकं वाक्यम् ।

वाक्यभेदाधिकरणम् (II-1-16)

In this adhikaraṇa, an example of वाक्यभेद i.e. considering a statement as two sentences on the ground that two parts of it serve two different purpose is discussed. In the statement इषे त्वा ऊर्जे त्वा the first part ‘इषे त्वा’ serves the purpose of पलाशशाखाच्छेदन, the second part ‘ऊर्जे त्वा’ serves the purpose of पलाश शाखामार्जन. This is clear from विनियोगवाक्य viz. इति छिनत्ति and इति अनुमार्ष्टि. Hence, these two are different sentences.

‘इषे त्वा छिनत्ति’ ‘ऊर्जेत्वा अनुमार्ष्टि’ इति वाचनिकविनियोगानुसारेण पलाशशाखा-च्छेदनानुमार्जनरूपार्थप्रकाशने अन्योन्यं निरपेक्षत्वात् भिन्नं भिन्नं वाक्यम् ।

अनुषङ्गाधिकरण (II-1-17)

प्रथमं वर्णकम्

In this adhikaraṇa an example of अनुषङ्ग is given. At ज्योविष्टोम there are three उपसद्स viz. आग्नेयी, सौम्या and वैष्णवी. At आग्नेयी याते अग्ने अयाशया तनूः वर्षिष्ठा etc and ‘याते अग्ने रजाशया’ ‘या ते अग्ने हराशया’ are stated. However, in the latter two तनूवर्षिष्ठा etc portion is not stated.

Here the question arises whether this portion be brought from the first to the latter two by अनुषङ्ग or supplied by अध्याहार. Pūrvapakṣin argues that it should be supplied by अध्याहार. Siddhāntin points out that

if it is supplied by अध्याहार it will be लौकिक वाक्य. When the very वैदिकवाक्य can be brought by अनुषङ्ग it is not proper to supply a लौकिक वाक्य by अध्याहार. The expression अयाशया, रजाशया, हराशया are explained in two way.

- i) अयाशया (a) भूमिस्थाः तनवः i.e. the bodies found on the earth
(b) अयसा निर्मिताः तनवः the bodies made by Iron.
- ii) रजाशया (a) अन्तरिक्षस्थाः तनवः i.e. the bodies found in अन्तरिक्ष
(b) रजतेन निर्मिताः तनवः i.e. the bodies made by silver.
- iii) हराशया (a) द्युलोकस्थाः तनवः i.e. the bodies found in द्युलोक
(b) हिरण्यनिर्मिताः तनवः i.e. the bodies made by gold.

ज्योतिष्टोमे आग्नेयी सौम्या वैष्णवी इति तिस्रः उपसदः श्रुताः । तत्र आग्नेयी सन्निधौ श्रूयते 'या ते अग्ने अयाशया तनूः वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा उग्रं वचः अपावधी त्वेषं वचो अपवाधी स्वाहा.' 'याते अग्ने रजाशया' 'याते अग्ने हराशया' इति । रजाशया हराशया इति भूम्यन्तरिक्षद्युलोकस्थ तनवः इत्येके । अयसा रजतेन हिरण्येन निर्मितं तनुत्रयमिति अन्ये ।

तत्र रजाशया हराशया इति पदयोः आकाङ्क्षा पूरणाय तनूः इति अध्याहर्तव्यः पूर्वं एव अनुषङ्गनीयः इति सन्देहः ।

एकत्र निबद्धः वैदिकः शेषः अन्यत्र नेतुं न शक्यते इति लौकिकः वाक्यशेषः अध्याहर्तव्यः इति प्राप्ते ।

वेदसमर्पितेन शेषेण नैराकाङ्क्ष्यसिद्धेः निष्प्रमाणकः लौकिकः अध्याहारः । अतः ननूर्वर्षिष्ठा इत्यादिशेषः उत्तरयोरपि अनुषङ्गनीयः इति सिद्धान्तः ।

अनुषङ्गाधिकरणे (II-1-17)

द्वितीयं वर्णकम्

In this adhikaraṇa another instance of अनुषङ्ग is explained. In the statement चित् पतिः त्वा पुनातु वाक्पतिस्त्वा पुनातु देवस्त्वा सविता पुनातु अच्छिद्रेण

पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः' the portion अच्छिद्रेण पवित्रेण etc is not found in the earlier two. This portion has to be taken in the earlier two also by अनुषङ्ग, since, पावनक्रिया प्रकाशन is made by all the three by the expression पुनातु ।

व्यवेतानुपङ्गाधिकरणम् (II-1-18)

In this adhikaraṇa an instance of अध्याहार instead of अनुषङ्ग is presented.

द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः

In the preliminary remarks of this section Bhāṭṭa Saṅgraha informs that कर्मभेद is the theme of this section. कर्मभेद means भावनाभेद. The criteria to work out कर्मभेद are six viz. शब्दान्तर, अभ्यास, सङ्ख्या, नामधेय, गुण and प्रकरण. शब्दान्तर means धातुभेद i.e. different verbal roots. अभ्यास is repetition of the same. सङ्ख्या i.e. the number. गुण i.e. द्रव्य to be offered as हविस्. The nature of प्रकरण and नामधेय will be explained in the respective places.

अत्र पादे अध्यायार्थः कर्मभेदः अवसरप्राप्तः निरूप्यते । कर्मभेदो नाम भावनाभेदः । तत्र शब्दान्तराभ्याससंख्यानामधेयगुणप्रकरणाख्यानि षट् प्रमाणानि । शब्दान्तरं नाम धातुभेदः । अविशेषेण पुनः श्रवणमभ्यासः । सङ्ख्यातु व्यक्ता । गुणस्तु हवीरूपद्रव्यम् । प्रकरणनामधेयेऽपि अग्रे व्यक्ते । तत्र आदौ शब्दान्तरात् भेदो अभिधीयते ।

अङ्गापूर्वाधिकरणम् (II-2-1)

There are श्रुति statements such as 'सोमेन यजेत' 'हिरण्यमात्रेयाय ददाति' 'दाक्षिणानि जुहोति.' In these statements the verbal terminations convey the same meaning i.e. भावना. However, the roots convey different

meanings i.e. therefore, the doubt arises whether only one भावना is connected by all these root meanings or different भावनाs get connected by each root meaning differently.

‘सोमेन यजेत’ हिरण्यमात्रेयाय ददाति दाक्षिणानि जुहोति इति श्रूयते अत्र प्रत्ययांशस्य एकत्वेपि यागदानहोमरूपधात्वर्थभेदात् आख्यातपदान्यपि मिथः शब्दान्तराणि भवन्तीति किमत्र बहुभिः धात्वर्थैः अनुरक्ता एका भावना उत भिन्ना इति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that since the verbal terminations are the same the भावना conveyed by them is one. The difference of root meanings cannot lead to different भावना. The root meanings are subordinate to भावना. The difference of the subordinate does not warrant difference of principal i.e. भावना. Further if different भावनाs are envisaged these will lead to different अपूर्वs. It is not proper to envisage different अपूर्व when it can be managed by one अपूर्व.

पूर्वपक्षस्तु प्रत्ययस्य एकत्वात् तद्वाच्या भावना अपि एकैव । न च धातुभेदात् भेदः । प्रत्ययवाच्यभावनायां धातोः गुणभूतत्वेन गुणभेदात् प्रधानभेदस्य अयुक्तत्वात् । किञ्च भावनाभेदे भाव्यापूर्वभेदः स्यात् । एकेनैव अपूर्वेण उपपत्तौ अनेकापूर्वकल्पना न युक्ता । तस्मात् अनेक धात्वर्थविशिष्टा एकैव भावना ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that when the verbal roots are different. Each verbal termination suffixed to it conveys separate भावना. Hence भावना भेद has to be accepted. Consequently अपूर्वभेद also has to be accepted.

सिद्धान्तस्तु । प्रतिधातु प्रत्ययभेदे हि तत्तद्विशिष्टा अन्यान्यैव भावना प्रतीयते । एकधात्वावरुद्धभावनायां धात्वन्तरार्थेन अवच्छेदायोगात् । अतो भावनाभेदः । तद्वेदाच्च भाव्यापूर्वभेदोऽपि न्यायप्राप्तः ।

समिधाद्यपूर्वभेदाधिकरणम् (II-2-2)

At दर्शपूर्णमास 'समिधो यजति' 'तनूनपातं यजति' etc five statements, containing the verb यजति are found. Here, the doubt arises whether these convey a single भावना or at every repetition of यजति a separate भावना is conveyed.

दर्शपूर्णमासयोः 'समिधो यजति' 'तनूनपातं यजति' 'इडो यजति' 'बर्हिः यजति' 'स्वाहाकारं यजति' इति पञ्चकृत्वः अभ्यस्तः यजतिशब्दः श्रूयते । तत्र पञ्चभिः एकैव भावना उच्यते अथ प्रत्याभ्यासं भावनाभेदः इति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that here, the same verb is found in all. Hence, भावनाभेद need not be envisaged.

इह प्रत्ययस्य धात्वर्थभूतयागस्य च एकत्वात् न भावनाभेदः ।

The first statement समिधो यजति can be taken as enjoining the समिधाग and other statements may be taken as stating देवता or द्रव्य.

'समिधो यजति' इति प्रथमवाक्यविहितसमिन्नामकयागं अग्रेसरैः चतुर्भिः यजतिपदैः अनूद्य तनूनपातादयः देवतारूपाः द्रव्यरूपाः गुणाः विधीयन्ते ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that at each occurrence of यजति if भावनाभेद is not envisaged, then stating यजति five times becomes superfluous.

Further, enjoining of देवता or द्रव्य cannot be envisaged for तनूनपातं यजति etc other four statements, since चतुर्थी or तद्धित required to indicate देवता and तृतीया or द्रव्यत्व प्रसिद्धि required to indicate द्रव्य are not present.

i) प्रत्यभ्यासं भावना भेदाभावे अभ्यासवैयर्थ्यात् ।

ii) चतुर्थी-तद्धितरूपलिङ्गाश्रवणेन देवताविधेः, तृतीयान्तत्वद्रव्यत्वप्रसिद्धयोः अभावेन द्रव्यविधेश्च अयोगः ।

आधाराग्रेयादीनामङ्गाङ्गिभावाधिकरणम् (II-2-3)

At दर्शपूर्णमास आग्रेय etc six यागs are stated. After stating these the statements 'य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते' 'य एवं विद्वान् अमावास्यां यजते' are found. Here, the doubt arises whether these two are separate यागs or the two groups of three, out of the six यागs stated above are mentioned in these two विद्वद्वाक्यs.

'यदाग्रेयो अष्टाकपालः' 'अग्नीषोमावाज्यस्यैव' इत्यादि षड्यागान् विधाय 'य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते' 'य एव विद्वान् अमावास्यां यजते' इति आम्नाते अत्र विद्वत्पद-युक्ते वाक्यद्वये पौर्णमास्यामावास्यानामके कर्मान्तरे विधीयेते उत प्रकृतषड्यागानां द्वौ समुदायौ यजिद्वयेन अनूद्येते इति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that since, the names पूर्णमासी and अमावास्या are stated again, these are two different यागs. ध्रौव्याज्य is provided here as द्रव्य and अग्नि as देवता by मन्त्रवर्ण.

पूर्वपक्षस्तु पुनः श्रवणरूपाभ्यासेन प्रकृताग्रेयादिभ्यो अन्ये पौर्णमास्यामावास्यानामके कर्मान्तरे विधीयेते । न च द्रव्यदेवतालक्षणयागरूपाश्रवणात् न कर्मान्तरविधिरिति युक्तम् । सर्वस्मै वा एतद् यज्ञाय गृह्यते यद् ध्रुवायामाज्यम् इत्युक्तस्य ध्रौव्याज्यस्य 'अग्निर्वृत्राणि जड्घनत्' इत्यादिमन्त्रवर्णप्राप्तदेवतायाश्च सत्त्वात् ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that देवता cannot be provided by the मन्त्रवर्ण, since this मन्त्र is the अङ्ग of आज्यभाग.

The आग्रेय etc. six यागs have to be grouped into two groups of three यागs on the basis of the dual number of दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत. These two groups are to be arranged in relation with the time दर्श and पूर्णमास.

प्रकृताग्रेयादिषड्यागानां कालसंयुक्तानां समुदायद्वित्वकरणेन यजतिशब्दाभ्यां समुदाय-द्वयमनूद्य कालसम्बन्धनिमित्तानां सम्बन्धः क्रियते । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत इति फलवाक्यापेक्षितद्विवचनान्तपदार्थभूतसमुदायद्वयसिद्धेः समुदायानुवादफलत्वात् ।

उपांशुयाजापूर्वताधिकरणम् (II-2-4)

At दर्शपूर्णमास it is stated that 'जामिवा एतद् यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशौ । उपांशु याजमन्तरा यजते' this is followed by विष्णुरूपांशु यष्टव्यः अजामित्वाय etc. Here, the doubt arises whether the अन्तरालवाक्य enjoins a separate कर्म or it is merely अनुवाद of the three कर्म's enjoined by विष्णुरूपांशु यष्टव्यः etc three statements.

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते 'जामिवा एतद् यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशौ' उपांशु-याजमन्तरा यजति । विष्णुरूपांशु यष्टव्यः अजामित्वाय प्रजापतिरूपांशु यष्टव्यः अजामित्वाय अग्नीषोमौ उपांशु यष्टव्यौ अजामित्वाय । जामि आलस्यहेतुः । अन्वञ्चौ अव्यवहितौ । तत्र अन्तरालवाक्ये विष्णवादिवाक्यविहितयागत्रयानुवादः यजिः उत अपूर्वकर्मविधिः इति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : In विष्णुरूपांशु यष्टव्यः etc three statements the injunction is expressly stated, while in अन्तरालवाक्य the verb यजति is not injunctive. There is no mention of द्रव्य and देवता also in the context of अन्तरालवाक्य. Hence, it does not enjoin any separate कर्म. It is only अनुवाद of the three कर्म's enjoined by विष्णुरूपांशु यष्टव्यः etc. three statements.

पूर्वपक्षस्तु विष्णवादिवाक्ये प्रत्यक्षविधिश्रवणात् अन्तरालवाक्ये वर्तमाननिर्देशेन विधेर-श्रवणात् द्रव्यदेवतालक्षणयागरूपाभावाच्च विध्ययोगात् विष्णवादिवाक्यविहित यागत्रयानुवादः यजिः ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that at उपक्रम जामितादोष is stated. At उपसंहार its निर्हरण is stated. If the statements occurring in between these two are taken as injunctions, एकवाक्यता of उपक्रम and उपसंहार will be violated. Hence, अन्तरालवाक्य that occurs at उपक्रम has to be taken as injunction and the three statements as अर्थवाद.

ध्रौव्याज्य has to be provided as द्रव्य and विष्णु etc are देवता. The injunctive suffix तव्य has to be taken as अर्हार्थ.

सिद्धान्तस्तु विष्णवादिवाक्यैः यागविधौ अङ्गीकृते जामितादोषोपक्रम तन्निर्हरणोप-
संहाराभ्यां प्रतीतैवाक्यताभङ्गप्रसङ्गात् जामितादोषाभिधानोक्रम एव अन्तराले किञ्चिद्
विधित्सितम् इत्यवगमात् यजतीत्यस्य लेट्त्वेन विधित्वसम्भवात् । विष्णवादिदेवतायाः
ध्रौव्याज्यद्रव्यस्य च सम्भवात् अन्तरा वाक्य एव यागविधिः विष्णवादिवाक्यानि तु अर्थवादः ।

आधारापूर्व ताधिकरणम् (II-2-5)

In the context of अग्निहोत्र two statements are found viz. 'आधारमाधारयति' 'अग्निहोत्रं जुहोति.' In the same context a group of other कर्म's viz. 'ऊर्ध्व' आधारयति 'ऋजुमाधारयति' etc are stated. Here, the doubt arises whether the earlier two statements are अनुवादक of these later stated कर्म's or enjoin separate कर्म's.

'आधारमाधारयति' 'अग्निहोत्रं जुहोति' इति वाक्यद्वयम् 'ऊर्ध्वमाधारयति' 'ऋजु-
माधारयति' 'दध्नाजुहोति' 'पयसा जुहोति' इत्यादि कर्मसमुदायानुवादकम् उत अपूर्वकर्म-
विधायकमिति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that ऊर्ध्वमाधारयति ऋजुमाधारयति etc enjoin a group of कर्म. 'आधारमाधारयति' 'अग्निहोत्रं जुहोति' are अनुवाद of these. These cannot be injunctions, since, there is no द्रव्य or देवता in respect of these, ऊर्ध्वमाधारयति cannot be taken as गुणविधि for these as these lack the द्रव्यदेवतारूपयाग स्वरूप as stated above.

इहतु ऊर्ध्वादिदध्यादिवाक्यविहितकर्मसमुदायानुवादकत्वं भवतीति अनुवादकं वाक्यद्वयम् ।

न चोर्ध्वेत्यादिवाक्यं आधाराग्निवाक्यविहितकर्मानुवादेन ऊर्ध्वत्वदध्यादिगुणमात्रं विधि-
परमिति वाच्यम् । द्रव्यदेवतालक्षणयागरूपाभावात् तत्र यागविधेः अभावात् ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that 'दध्ना जुहोति' should not be taken as enjoining the गुणविशिष्टकर्म as it results in गौरव. अग्निहोत्रं जुहोति be taken as कर्मविधायक and दध्ना जुहोति as गुण विधायक. This is लाघव. This means अग्निहोत्रं जुहोति is not अनुवादक but it is also विधायक. द्रव्य i.e. दधि is provided by गुणविधि. मान्त्रवर्णिकदेवता is available.

In the case of आधारमाधारयति also ध्रौव्यज्य and मान्त्रवर्णिकदेवता are available.

सिद्धान्तस्तु दध्यादिवाक्ये गुणविशिष्टकर्मविधाने विशिष्टविधिगौरवेण अग्निहोत्र-वाक्यविहितकर्मानुवादेन दध्यादिगुणमात्रविधाने लाघवम् ।

न च रूपाभावात् अग्निहोत्रादिवाक्यं न कर्मविधायकम् । दध्यादिवाक्यैः द्रव्यस्य मान्त्रवर्णिकदेवतायाश्च सम्भवात् ।

पशुसोमापूर्वताधिकरणम् (II-2-6)

At ज्योतिष्टोम after the statement 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत' the statements 'हृदयस्याग्रे अवद्यति' etc are found. Similarly after the statement 'सोमेन यजेत' the statements 'ऐन्द्रवायवं गृण्हाति' 'मैत्रावरुणं गृह्णाति' are found. Here, the question arises whether, 'आलभति' 'यजति' are अनुवादकs of the कर्मs stated in 'हृदयस्य अग्रे अवद्यति' 'ऐन्द्रवायवं गृण्हाति' etc respectively or enjoin separate कर्म.

ज्योतिष्टोमे 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत' इत्युक्त्वा श्रूयते हृदयस्य अग्रे अवद्यति 'अथ जिह्वायाः' अथ वक्षसः इत्यादि । तथा 'सोमेन यजेत' इत्युक्त्वा 'ऐन्द्रवायवं गृण्हाति' 'मैत्रावरुणं गृण्हाति' इत्यादि । तत्र अवद्यति गृण्हाति वाक्यैः विहितकर्मणां समुदाययोः आलभति यजति शब्दौ अनुवादकौ उत अपूर्वकर्मणोः विधायकौ इति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that the expression ऐन्द्रवायवं contains तद्धित suffix. This provides देवता. सोम provides द्रव्य. Hence,

द्रव्यदेवताविशिष्टयाग is enjoined by ऐन्द्रवायवं गृण्हाति. Same is the case with मैत्रावरुणं गृण्हाति । Hence, सोमेन यजेत is अनुवाद of these.

In the case of अवदानवाक्य, हृदयादिद्रव्यविशिष्टयाग is enjoined. Hence, अग्नेषोमीयम् आलभेत enjoins देवतारूपगुण. In any case the यजति and लभते do not enjoin अपूर्वकर्म.

पूर्वपक्षस्तु ऐन्द्रवायवमिति तद्धितप्रत्ययेन इन्द्रवाय्वादिप्रातिपदिकैः देवतानाम् सोम-
रसारव्यस्य द्रव्यस्य प्रतीत्या तेष्वेव द्रव्यदेवताविशिष्टविधिः ।

अवदानवाक्येषु हृदयादीन्द्रियश्रवणेन द्रव्यविशिष्टयागविधानात् तदनुवादेन पश्चालम्भन
वाक्ये अग्नीषोमरूपदेवता विधीयते ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that the statements 'यजति' 'लभते' and 'ग्रहण' 'अवदान' have altogether different contents. Hence, these cannot be अनुवाद्य and अनुवादक. 'यजति' and लभते contain a reference to द्रव्य i.e. सोमलता, and पशु. Hence, these enjoin अपूर्वकर्म. The गृण्हाति and अवद्यति statements convey the ग्रहण and अवदान संस्कार for सोम and पशु respectively.

सिद्धान्तस्तु यजत्यालभति वाक्ययोः भिन्नार्थत्वात् न अनुवाद्यानुवादकभावः ।
प्रसिद्धसोमलतापशुरूपद्रव्ययुक्तत्वात् सोमादिवाक्ये अपूर्वकर्म विधायके ।

गृण्हात्यवदानवाक्यानि तु देवताविशिष्टसोमस्य ग्रहणरूपसंस्कारावदानरूपसंस्कार-
विधिपराणि ।

संख्याकृतकर्मभेदाधिकरणम् (II-2-7)

In respect of the statement 'तिस्रः आहुतीः जुहोति' the doubt arises whether only one होम is enjoined or many.

'तिस्रः आहुतीः जुहोति' इत्यत्र एको होमो विधीयते उत बहवः इति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that in the instance of समिधो यजति etc. the verb यजति is repeated. In the present case जुहोति is not repeated. Hence, only one कर्म is enjoined here. The mention of three can be managed by repeating thrice, as in the case of एकादशप्रयाजान् यजति in respect of पञ्चप्रयाजः.

समिधो यजति इत्यादाविव जुहोति इत्याख्यातस्य अभ्यासाभावेन सकृदेव श्रवणात् कर्माप्येकमेव ।

त्रित्वसङ्ख्यातु 'एकादशप्रयाजान् यजति' इति श्रुतसङ्ख्यायाः पञ्चप्रयाजेषु आवृत्त्या निवेशवत् ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that the verb जुहोति is specified by तिस्रः. Hence, it cannot be managed by repeating. In the case of प्रयाजः the number of them is fixed as five. Hence, it has to be made एकादश by repetition only.

तिस्रः इत्यनेन विशेषितेन आख्यातेन अवगम्यमानं बहुत्वं न अभ्यासेन नेतव्यम् । प्रयाजेषु तु पञ्चप्रयाजाः इति निर्णीतसङ्ख्यावत्वेन अभ्यासेन विना एकादशत्वायोगात् आवृत्त्या तन्नीयते ।

Bhāṣyakāra's interpretation of this अधिकरण

The above interpretation of वृत्तिकार is based on कर्मगतसङ्ख्या. However, भाष्यकार offers another interpretation based on द्रव्यगत सङ्ख्या.

वृत्तिकारोक्ते तिस्रः इति वाक्ये कर्मण्येव सङ्ख्याश्रवणात् पूर्वपक्षशङ्का मन्दा इति मत्वा भाष्यकारः वाजपेयगतं 'सप्तदशप्राजापत्यान्' इति द्रव्यगतसङ्ख्यायुक्तम् वाक्यमुदाहृत्य व्यचारयत् ।

In the statement 'सप्तदश प्राजापत्यान् यजेत' the doubt arises whether, one याग offering seventeen पशुs is enjoined or seventeen यागs with the one of पशु at each याग is enjoined.

किं सप्तपशुद्रव्यकः एकः यागः विधीयते उत एकैकपशुद्रव्यकाः सप्तदशयागाः इति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that the तद्धित suffix in the word प्राजापत्य indicates that all seventeen पशुs are connected with the देवता i.e. प्राजापति. This connection with देवता is one. Hence, only one याग offering seventeen पशुs is enjoined here.

तत्र प्राजापतिः देवता येषां इति विगृह्य तद्धितोत्पादने तावतां पशूनां देवतासम्बन्धस्य ऐक्यात् तावत् पशुद्रव्यकः एकः एव यागः ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that the word प्राजापत्यान् is in plural. This means that देवतासम्बन्ध for each पशु is separate and these पशुs get connected with देवता separately. Hence, seventeen यागs are enjoined here.

प्राजापत्यप्रातिपदिकात् परत्र श्रुतबहुवचनात् देवतासम्बन्धविशिष्टानामेव पशूनाम् बहुत्वप्रतीत्या देवतासम्बन्धानेकत्वात् अनेके यागाः ।

Bhāṣyakāra further states that if कर्मैक्य is accepted on the ground of देवतासम्बन्धैक्य then, as per the guideline 'प्रकृतिवद् विकृतिः कार्या' there being one injunction only one अवदान has to be effected. When it is effected for one पशु, as its purpose is served it will not apply to other पशु consequently these cease to be related with प्राजापति देवता ।

किञ्च द्रव्यदेवता सम्बन्धैक्येन कर्मैक्ये अङ्गीकृते सति प्रकृतिवद् विकृतिः कार्या इति चोदकमपि एकं सत् एकमेव अवदानगणं प्रापयेत् । स च एकस्मिन् पशौ कृतार्थः सन् पश्चन्तरं न प्राप्नोतीति सर्वपशूनां प्राजापत्यम् असम्पादितं स्यात् ।

संज्ञाकृतकर्मभेदाधिकरणम् (II-2-8)

At ज्योतिष्टोम the statement 'अथैष ज्योतिः अथैष विश्वज्योतिः अथैष

सर्वज्योतिः एतेन सहस्रदक्षिणेन यजेत' is found. Here, the doubt arises whether mentioning ज्योतिष्टोम itself by way of अनुवाद by these names, the auxiliary सहस्रदक्षिणा is enjoined or these names convey different कर्म's.

ज्योतिष्टोमे 'अथैष ज्योतिः अथैषः विश्वज्योतिः अथैष सर्वज्योतिः एतेन सहस्र-दक्षिणेन यजेत' इति श्रुतम् । तत्र प्रकृतज्योतिष्टोमं ज्योतिरादिशब्दैः अनूद्य सहस्र-दक्षिणाख्यो गुणः विधीयते । अथ कर्मान्तराणि एवं नामकानि विधीयन्ते इति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that the pronoun एषः indicates that the very ज्योतिष्टोम is mentioned by the names विश्वज्योतिः etc. and सहस्रदक्षिणा is enjoined as an auxiliary.

एषः इति एतच्छब्देन प्रकृतं ज्योतिष्टोममनूद्य तस्मिन् सहस्रदक्षिणाख्यो गुणो विधीयते । अन्यथा प्रकृतहान्यप्रकृतकल्पनादोषप्रसङ्गात् ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that the expression अथ at the commencement of each name separates these from ज्योतिष्टोम. The pronoun एषः can be used with reference to next also. If एतेन सहस्रदक्षिणेन is intended to enjoin it as an auxiliary of ज्योतिष्टोम only, then, the mention of विश्वज्योतिः etc. inbetween becomes purposeless. Different names clearly indicate that these are different कर्म's.

सिद्धान्तस्तु प्रकृतस्य ज्योतिष्टोमस्य अथपदेन विच्छेदात्, प्रकृते कर्मणि गुणविधिपरत्वे एतेन इत्यादिवाक्येनैव पूर्तौ अथैष इत्यादेः वैयर्थ्यापत्तेः । संज्ञाभेदेन प्रतीतार्थभेदस्य बाधकं विना त्यागायोगात् । एषः इत्येतच्छब्दस्य वक्ष्यमाणेपि सम्भवात् कर्मान्तराणि एवं नामकानि ।

देवताकृतकर्मभेदाधिकरणम् (II-2-9)

At चातुर्मास्य, वैश्वदेव, वरुणप्रघास etc a group of four कर्म's are stated. Among these at वैश्वदेवपर्व by the statement 'तप्ते पयसि दधि आनयति सा वैश्वदेवी आमिक्षा' आमिक्षायाग is enjoined. The statement 'वाजिभ्यो वाजिनम् is

found. Here, the doubt arises whether the latter statement enjoins the auxiliary वाजिन for आमिक्षायाग or it enjoins a separate याग.

चातुर्मास्येषु वैश्वदेववरुणप्रधाससाकमेधशुनासीरीयाख्यपर्वशब्दितकर्मसमुदायेषु आद्ये वैश्वदेव पर्वणि 'तप्ते पयसि दध्यानयति' सा वैश्वदेवी आमिक्षा इति यागं विधाय 'वाजिभ्यो वाजिनम्' इति श्रुतम् । दध्यतिरिक्तः अतिपक्वपयसः विकारः आमिक्षा । वाजिनं तु ततो निस्सृतं जलम् ।

तत्र पूर्वस्मिन् आमिक्षायागे गुणविधिः उत कर्मान्तरमिति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that the expression वाजिभ्यः may be taken in the sense of विश्वेदेवेभ्यः by etymological explanation. वाजिन may be taken as a द्रव्य to be offered. Since, आमिक्षा is already stated as द्रव्य, वाजिन may be considered as an alternate.

द्रव्यदेवता संयोगानुमिते पूर्वस्मिन् आमिक्षायागे वाजम् आमिक्षारूपम् अन्नम् एषां अस्तीतिव्युत्पत्त्या वाजिभ्यः इति पदेन विश्वेदेवान् अनूद्य तेभ्यः एव वाजिनरूपगुणविधिः सम्भवतीति न कर्मान्तरविधिः ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that आमिक्षारूपद्रव्य is उत्पत्तिशिष्ट, that is to say, it is enjoined along with the enjoining of याग itself while वाजिनरूपद्रव्य is उत्पन्नशिष्ट, that is to say, it is enjoined later after the enjoining the याग. When उत्पत्तिशिष्ट is already there, उत्पन्नशिष्ट cannot be enjoined. Hence, वाजि has to be taken in the sense of another deity. Consequently as वाजिनरूपद्रव्य and देवता are different a different कर्म has to be envisaged.

उत्पत्तिशिष्टेन आमिक्षाद्रव्येण अवरुद्धे वैश्वदेवयागे उत्पन्नशिष्टं वाजिनद्रव्यं निवेश-मलभमानं सत् वाजिशब्दस्य देवतान्तरपरत्वमापादयति । ततो द्रव्यदेवताभेदात् कर्मान्तर-मिति सिद्धान्तः ।

द्रव्यविशेषानुक्तिकृतकर्म भेदाधिकरणम् (II-2-10)

In the statement 'अग्निहोत्रं जुहोति' अग्निहोत्र is enjoined without mentioning any द्रव्य. This is followed by the statements 'दध्ना जुहोति' 'पयसा जुहोति' etc ten statements of द्रव्यस. Here, the doubt arises whether दधि etc all should be offered at अग्निहोत्र only or at different other कर्मस.

'अग्निहोत्रं जुहोति' इति निर्गुणं कर्म विधाय 'दध्ना जुहोति' 'पयसा जुहोति' इत्येवमादीनि दश वाक्यानि श्रुतानि । तत्र सन्देहः दध्यादेः पूर्वकर्मण्येव निवेशः अथ कर्मान्तरापादकत्वमिति ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that if दधि etc all are to be offered in अग्निहोत्र it will result in विकल्प, since, when one is offered the other cannot offered. Hence, different कर्मस have to be envisaged to offer each one of these at a different कर्म.

दध्यादीनां अनेकेषां गुणानां पूर्वकर्मणि निवेशे सति विकल्पप्रसङ्गात् अन्यतरावरुद्धे अन्यतरनिवेशायोगात् वाजिनवदेव कर्मान्तरकल्पकत्वम् ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that दधि etc all seperately need to be connected with अग्निहोत्र. These do not proceed in an order as earlier or later. Hence, one does not obstruct the other, since, अग्निहोत्र is capable of receiving the offerings of all these द्रव्यस, these get connected with that only. However, these are to be offered alternately.

सर्वेषां दध्यादीनां अन्योन्यनैरपेक्ष्येण अग्निहोत्रमात्रापेक्षणात् । तत्र च निर्गुणस्य कर्मणः अवगतस्य सर्वगुणयोग्यत्वात् पौर्वापर्याभावाच्च अन्यावरोधिनि अन्यस्य अनिवेशः इत्यस्य अभावात् । तत्रैव गुणमात्रविधानम् । प्रमाणवशाद् विकल्पः इति ।

दध्यादिद्रव्यसफलत्वाधिकरणम् (II-2-11)

At अग्निहोत्र the statement 'दध्ना इन्द्रियकामस्य जुहुयात्' is found. Here the doubt arises whether at अग्निहोत्र itself the offering of दधि by those who desire to have strong इन्द्रिय is enjoined or a separate याग is enjoined for them.

'अग्निहोत्रं जुहोति' इति प्रकृत्य 'दध्ना इन्द्रियकामस्य जुहुयात्' इति श्रूयते । तत्र किम् अग्निहोत्रात् कर्मान्तरं दधिविशिष्टम् इन्द्रियकामाय विधीयते अथ तत्रैव फलमात्रं गुणाय विधीयते ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that गुण and फल stated in one statement cannot be connected with अग्निहोत्र. This will result in वाक्यभेद. Enjoining गुण alone to obtain the फल is also not possible. Without the a reference to याग, गुण cannot lead to the result. Hence, a different कर्म has to be envisaged to achieve a particular result viz. इन्द्रिय.

गुणफलयोः एकवाक्यश्रुतयोः प्रकृते कर्मणि निवेशः न युक्तः । एकेन वाक्येन गुणसम्बन्धस्य फलसम्बन्धस्य च विधाने वाक्यभेदप्रसङ्गात् । न च फलाय गुणमात्रविधिः इति वाच्यम् । धात्वर्थमन्तरेण केवलगुणात् फलासिद्धेः । अतः होमाख्यमपूर्वं कर्म तदर्थं च दधि ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that if a separate कर्म is envisaged, then, it will result either in मत्वर्थलक्षणा or in विशिष्टविधि. Hence, it is better to think of दधिरूपगुणविधि for इन्द्रियरूपफल.

कर्मान्तरविधौ 'दधिमता होमेन इन्द्रियं भावयेत्' इति मत्वर्थलक्षणाप्रसङ्गात् विशिष्टविधौ गौरवप्रसङ्गात् लाघवेन गुणमात्रं फलाय विधीयते ।

वारवन्तीयादीनाम् कर्मान्तरताधिकरणम् (II-2-12)

At अग्निष्टुत् याग which is also called as त्रिवृत् and अग्निष्टोम, the recitation of अग्निष्टोमस्तोत्रसाधनसाम in वायव्य ऋक्स is enjoined for a person

who is ब्रह्मवर्चसकाम while for पशुकाम the recitation of वारवन्तीयसाम is enjoined. Here, the doubt arises whether the recitation of वारवन्तीय has to be made at the same अग्निष्टुत् याग as its auxiliary or it requires a different कर्म.

त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमः तस्य 'वायव्यासु एकविंशदग्निष्टोम साम कृत्वा ब्रह्मवर्चसकामो यजेत' इत्यग्निष्टुत् संज्ञं यागं विधाय 'एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो यजेत' इति श्रूयते । तत्र सन्देहः किं पूर्वस्मिन् अग्निष्टुत्संज्ञके यागे पशुफलाय वारवन्तीयसामाख्यो गुणो विधीयते अथ कर्मान्तरम् ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that the pronoun एतस्य coupled with एव indicates that at the same अग्निष्टुत्याग वारवन्तीयसाम has to be recited by those who desire पशुरूपफल. To envisage a different याग results in गौरव.

पूर्वपक्षस्तु प्रकृतपरामर्शकेन एतच्छब्देन अन्यव्यावर्तकैवकारेण च अग्निष्टुद् यागे समर्पिते सति यजेतेति तमनूद्य तत्र रेवतीनाम् ऋचां वारवन्तीयनामकसाम्ना सम्बन्धः सोयं पशुफलाय विधीयते ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that if the recitation of वारवन्तीय-साम is enjoined as an axiliary for obtaining पशुरूपफल with reference अग्निष्टुत्, then it will not be साक्षात् यागसाधन. अङ्गावतार न्याय is also not applicable. Hence, रेवतीवारवन्ती सम्बन्धविशिष्टापूर्वकर्म has to be envisaged.

सिद्धान्तस्तु पूर्वकर्मानुवादेन गुणविधौ रेवत्याधारकवारवन्तीयसाम्नः साक्षात् याग-साधनत्वायोगात् । अङ्गावतरणन्यायेन तदङ्गस्तोत्रनिर्वृतिद्वारफलसाधनत्वस्य यागाङ्गत्वेन अचोदितत्वेन अयोगात् रेवतीवारवन्तीयसम्बन्धविशिष्टापूर्व यागकरणिका भावना फलाय विधीयते ।

सौभरनिधनयोः कामैक्याधिकरणम् (II-2-13)

At ज्योतिष्टोम, ब्रह्मसामस्तोत्राश्रयसौभर is enjoined as नित्यक्रत्वर्थ. The same is enjoined for वृष्टिकाम, अन्नाद्यकाम and स्वर्गकाम. For these three सौभरs the निधन viz. हीष्, ऊर्ग, ऊ are prescribed respectively. सौभर is साम, हीष् etc स्तोभाक्षरs. Here, the doubt arises whether, the हीष् etc lend to different वृष्टि etc फलs सौभर resulting in महावृष्टि etc or lead to the same फल in an order.

ज्योतिष्टोमे 'सौभरमुक्थानां ब्रह्मसाम' इति नित्यक्रत्वर्थेन विहितं सौभरमेव 'यो वृष्टिकामः यो अन्नाद्यकामः यः स्वर्गकामः सौभरेण स्तुवीत' इति ब्रह्मसामस्तोत्राश्रयं तत् फलत्रयसाधनत्वेन श्रुतम् । तदेतत् सौभरं प्रकृत्य श्रूयते हीषिति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यात् ऊर्गित्यन्नाद्यकामाय, ऊ इति स्वर्गकामाय' इति ।

हीषादीनि स्तोभाक्षराणि । सौभरं सामविशेषः । निधनमिति अन्त्यभक्तेः वाचकः । भक्तिः स्तोभाक्षररूपसामैकदेशः । तत्र सन्देहः वृष्ट्यादेः सौभरफलात् हीषादीनि पृथक् अपरस्य वृष्ट्यादेः फलानि उत सौभरस्य फलं साधयतः व्यवस्थार्थं तन्निधनं नियम्यते ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that in the injunction of हीष etc तादर्थ्यचतुर्थी is found in the words वृष्टिकामाय etc. This indicates that हीष etc are the auxiliaries of पुरुष who is वृष्टिकाम. This requires the auxiliary to lead to वृष्टि etc results. Consequently सौभरसाम and हीष etc निधनs have to lead to two वृष्टि etc. results. This may be considered as महावृष्टि ।

पूर्वपक्षस्तु— अत्र प्रकृतस्तोत्राश्रयेण हीषादिगुणादेव फलमित्युक्तौ बाधकाभावात् । किञ्च हीषादिविधिवाक्ये वृष्टिकामायेत्यादिना तादर्थ्ये चतुर्थी हीषादीनां वृष्ट्यादिकाम-पुरुषशेषत्वं गमयति । तच्छेषत्वं च पुरुषापेक्षितफलहेतुत्वे उपपद्यते नान्यथा इति सौभरस्य हीषित्यादि निधनस्य च द्वयोः फलभूते द्वे वृष्ट्यादिके भवतः । तदुभयमेलनात् महावृष्टिः ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that one who is stated as वृष्टिकाम

in सौभरविधि he only is stated as वृष्टिकाम in हीष etc statements. Hence, the very वृष्टादि results stated in सौभर वाक्य are again stated in हीषादि वाक्य. This is intended to fix the order of the recitation of हीषादि.

सिद्धान्तस्तु सौभरविधौ यः वृष्ट्यादिकामः स एव हीषादिवाक्यैः प्रत्यभिज्ञायते ।
अतः सौभरवाक्यफलभूताः वृष्ट्यादयः एव हीषादिवाक्येषु अनुद्यन्ते इति न फलान्तरम् ।

फलत्रयकामानाम् त्रयाणाम् अनियमेन हीषादिमध्ये यस्य कस्य चित् निधनस्य प्राप्तौ विधेः वृष्टिकामः हीषित्वेव निधनं कुर्यात् इति नियमार्थत्वात् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः

ग्रहाग्रतायाः ज्योतिष्टोमाङ्गताधिकरणम् (II-3-1)

In the earlier पाद, कर्मभेद was presented on the basis of शब्दान्तर, अभ्यास etc. five criteria. In this पाद कर्मभेद will be discussed on the basis of the criterion of प्रकरण ।

शब्दान्तराभ्याससंज्ञानामधेयगुणप्रकरणरूपेषु कर्मभेदप्रमाणेषु पञ्चमिः कर्मभेदः सापवादः पूर्वपादेऽभिहितः । अत्र तु प्रकरणात् कर्मभेदो सापवादो निरूप्यते ।

At ज्योतिष्टोम, आज्यपृष्ठ etc. स्तोत्र, रथन्तर etc. सामs, ऐन्द्रवायव, मैत्रावरुण etc. ten ग्रहs are stated. Further it is stated that “यदि रथन्तरसामा सोमः स्यात् ऐन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात्, यदि बृहत्सामा शुक्राग्रान्” and so on. The expression सोम means सोमरससाधनक याग. When in the सोमयाग, रथन्तरसाम is employed then, ऐन्द्रवायवग्रह be used first, then other ग्रहs are to be employed is the implication of these statements. Here the question arises whether रथन्तराद्येकैकसोमकयाग etc distinct कर्मs are enjoined or at the ज्योतिष्टोम itself ऐन्द्रवायवाग्रतादि auxiliaries are enjoined.

ज्योतिष्टोमे हि आरादुपकारकाणि आज्यपृष्ठादीनि स्तोत्राणि, तत्साधनानि रथन्तर-बृहद्रायत्रजगद्वैरूपवैराजशाकरैवतादिसामानि च सन्ति । ऐन्द्रवायवमैत्रावरुणाऽश्विन-

शुक्रमन्थिषोडशि वैश्वदेवाऽग्रयणादयो दश ग्रहाश्च सन्ति । तमिम् ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य श्रूयते । “यदि रथन्तरसामा सोमः स्यात् ऐन्द्रवायवाग्रान् गृहान् गृहीयात्, यदि बृहत्सामा शुक्राग्रान्, यदि जगत्सामा आग्रयणाग्रान्” इत्यादि । सोमशब्देन सोमरससाधको याग उच्यते । तस्य रथन्तरसामपेतत्वे ऐन्द्रवायवग्रहं प्रथमं गृहीत्वा अन्यान् पश्चात् गृहीयादित्येवं रूपेणार्थो ध्येयः । अत्र सन्देहः ऐन्द्रवायवाद्यग्रताविशिष्टरथन्तराद्येकैकसोमकं कर्मान्तरं विधीयते, अथवा प्रकृते ज्योतिष्टोमे ऐन्द्रवायवाग्रतादिगुणविधिरिति ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that the word रथन्तरसाम is a word of बहुव्रीहि compound. In this compound the word रथन्तरसाम is an adjective. An adjective when applied to a substantive, excludes the other adjectives. In the case of ज्योतिष्टोम, गायत्र etc. other सामs are stated. Therefore रथन्तरसाम cannot exclude them. Hence रथन्तरसाम कर्म is distinct from ज्योतिष्टोम. In the same way बृहत्साम etc. are also different कर्मs.

पूर्वपक्षस्तु कर्मान्तरमिति । कुतः? रथन्तरे साम अस्येति बहुव्रीहिरयं समासो रथन्तरसामविशेषणकः । विशेषणं च विशेष्यव्यापि विशेषणान्तरव्यवच्छेदकं भवति । ज्योतिष्टोमे च गायत्रादिसामान्तरोपेते विशेषणभूतज्योतिष्टोमव्यापित्वसामान्तरव्यवच्छेदकत्वयोरयोगात् रथन्तरसामकं ज्योतिष्टोमादन्यदेव कर्मेति वाच्यम् ।

Siddhāntin : Siddhāntin points out that the expression यदि in the statement “यदि सोमो रथन्तरसामा स्यात्” indicates that it has to be taken as an auxiliary of ज्योतिष्टोम only. An adjective does not exclude other adjectives. Even if it has to exclude, it may exclude बृहदादिसाम.

सिद्धान्तस्तु “यदि सोमो रथन्तरसामा स्यात्” इति प्राप्त्यपेक्षानिमित्तवाचि यदिशब्देन प्रकरणेन च प्रकृतज्योतिष्टोमस्यैव प्रत्यभिज्ञानात् । विशेषणस्य स्वायोगव्यवच्छेदेन स्वसत्तामात्रतया विशेषणत्वोपपत्त्या विशेषणान्तरव्यवच्छेदविशेषव्यापित्वयोरनावश्यकत्वात् व्यवच्छेदकत्वेऽपि वैकल्पिकविरोधिबृहदिसामान्तरव्यवच्छेदसम्भवेनाविरोधिगायत्रादिसामान्तराव्यवच्छेदेऽपि विशेषणत्वोपपत्तेर्न कर्मान्तरम् ।

अवेष्टेः क्रत्वन्तरताधिकरणम् (II-3-2)

By the injunction 'राजा राजसूयेन स्वाराज्यकागो यजेत' राजसूययाग is stated. राजसूय consists of a group of यागs consisting इष्टि, पशु and सोम. The इष्टि mentioned here is named as अवेष्टि. At this, the हविस् has to be offered for five dieties. आग्नेयम् अष्टाकपालम् निर्वपति, हिरण्यम् दक्षिणा etc. Here, certain order is stated. If ब्राह्मण performs बार्हस्पत्य must be placed in the middle. If राजन्य performs ऐन्द्र has to be placed in the middle. If वैश्य performs, then वैश्वदेव has to be placed in the middle. Here the question is raised whether at राजसूय, the auxiliary viz. placing middle is enjoined for ब्राह्मण etc. or different कर्मs are enjoined.

“राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत्” इति इष्टिपशुसोमाख्ययागसमुदायात्मा राजसूयः श्रुतः । तत्रावेष्टिर्नामैष्टिः पञ्चहविष्काऽऽम्नाता “आग्नेयमष्टाकपाले निर्वपति हिरण्यं दक्षिणा, ऐन्द्रमेकादशकपालं ऋषभो दक्षिणा, वैश्वदेवं चरुं पिशङ्गीप्रष्ठौही दक्षिणा, मैत्रावरुणीमामिक्षां वशा दक्षिणा, बार्हस्पत्यं चरुं शितिपृष्ठो दक्षिणा, इत्यादि तस्यामवेष्टौ हविषां क्रमव्यत्ययः श्रूयते । यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाहुतिमाहुतिं हुत्वा तमभिधारयेत्, यदि राजन्यः ऐन्द्रम्, यदि वैश्यो वैश्वदेवम्” इति । तत्र सन्देहः राजसूये तत्कर्तृतया प्राप्तब्राह्मणादिकं निमित्तीकृत्य प्रकृतराजसूये मध्यनिधानगुणविधिः, उताप्राप्त-ब्राह्मणादिविशिष्टकर्मन्तरविधिरिति ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that in order to place ऐन्द्रवायवाग्र etc. in an order, रथन्तरसामत्व etc. are quoted. The expression राजन् in the statement of राजसूय refers to all the three— ब्राह्मण, क्षत्रिय and वैश्य. Hence all these three are available for enjoining the auxiliaries.

पूर्वपक्षस्तु यथाहि पूर्वत्र ऐन्द्रवायवाग्रत्वादिकं व्यवस्थापयितुं रथन्तरसामत्वादिकं निमित्तत्वेनानूद्यते । तथा इहापि बार्हस्पत्यादिहविः मध्ये स्थापयितुं ‘यदि ब्राह्मणः’ इत्यादिकं निमित्तत्वेन अनूद्यते । न च राजसूयवाक्ये राजपदश्रवणेन ब्राह्मणवैश्ययोरप्राप्तिरिति शङ्क्यम् । तत्र राजशब्दस्य अर्थप्रसिद्ध्या जनपदादिरक्षणरूपराज्यकर्तृत्वनिमित्तकत्वात् तस्य च निमित्तस्य त्रिष्वपि सम्भवेन राजशब्देन ब्राह्मणादित्रयस्यापि प्राप्तेरिति ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that the word राजन्, should not be taken in the sense he who rules over a kingdom. It conveys क्षत्रिय only. The other two cannot claim the title राजन् on the ground that they also rule a kingdom sometimes. Hence in the statement “राजा राजसूयेन यजेत,” by the word राजन्, ब्राह्मण and वैश्य cannot be taken. Hence at अवेष्टियाग बार्हस्पत्यमध्यनिधनादिगुणविशिष्ट. Therefore is enjoined कर्मान्तर.

राजशब्दयोगादेव राज्यशब्दनिष्पत्त्युक्त्या न राज्ययोगनिमित्तत्वं राजशब्दस्यार्य-प्रसिद्ध्या ग्राह्यम्, आर्यप्रयोगरूपाचारादपि स्मृतेः प्राबल्यात्, आर्यवरपाणिन्यनुगृहीतायाः अनार्यद्रविडप्रसिद्धेः क्षत्रियमात्रे सत्वाच्च “राजानामभिषेचयेत्” इति राज्यप्रयोगात्प्रागेव क्षत्रियमात्रे राजशब्दस्य वेदे प्रयोगाच्च रूढ्या राजपदस्य क्षत्रियमात्रवाचित्वेन ब्राह्मणा-देरप्राप्तेः अप्राप्तब्राह्मणकर्तृकं बार्हस्पत्यादिमध्यनिधानादि गुणविशिष्टं कर्मान्तरमिति ।

आधानस्य विधेयत्वाधिकरणम् (II-3-3)

Without the context of any particular sacrifice, अग्न्याधान is stated in the statements वसन्ते ब्राह्मणो अग्नीनादधीत etc. Further the statements “वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत,” “ग्रीष्मे राजन्यं,” “शरदि वैश्यं” are also found. Here the question is raised, since, आधान and उपनयन have to be performed by ब्राह्मण etc. in the natural course, the time of आधान and उपनयन viz. वसन्त, ग्रीष्म etc. are enjoined here or वसन्तादिविशिष्ट आधान and उपनयन are enjoined.

अनारभ्य श्रूयते “वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत” “ग्रीष्मे राजान्यः, शरदि वैश्यः” इति । तथा “वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत, ग्रीष्मे राजान्यं, शरदि वैश्यम्” इति च । तत्र सन्देहः आधानोपनयनयोः कर्तृत्वेनार्थप्राप्तानां ब्राह्मणादीनां ब्राह्मणश्चेद्वसन्ते, राजन्यश्चेद् ग्रीष्मे इत्यादि रूपेण कालविधिं प्रति निमित्तार्थानि वाक्यानि, उताप्राप्तानां ब्राह्मणादीनां वसन्तादिविशिष्टाधानोपनयनविध्यर्थानि इति ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that the आधान and उपनयन have to be made for ब्राह्मण etc. since the performance of अग्निहोत्र etc. यागs is

enjoined for them. Hence there is no need to enjoin आधान and उपनयन. In view of this, the वसन्त, ग्रीष्म etc, time is only enjoined.

“अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः” इति त्रैवर्णिकसाधारणक्रतुविधयस्तदनुष्ठानद्वारा स्वर्गाद्यर्थाः । न च क्रत्वनुष्ठानमाहवनीयाद्यग्निं वेदाध्ययनतदर्थज्ञानरूपविद्यां च विना युक्तम् । न च ते आधानोपनयने विना शक्यसंपादे । अत आक्षेपादेव ब्राह्मणादेराधानोपनयनसम्बन्धसिद्धेर्निमित्तार्थकानि वाक्यानीति ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that though performance of the अग्निहोत्र etc. sacrifice requires आधान and उपनयन, these can be performed in लौकाकाग्नि or the अग्न्याधान made by others. Hence, the enjoining अग्निहोत्र etc. does not necessarily brings in अग्न्याधान and उपनयन. Hence, in these statements, वसन्तादिकालविशिष्ट अग्न्याधान and उपनयन are enjoined.

सिद्धान्तस्तु क्रत्वनुष्ठानस्याग्निविद्यासाध्यत्वेपि लौकिकाग्नौ वा अन्येनाऽहिताहवनीयदौ क्रयादिना सम्पादिते वा पुस्तकनिरीक्षणद्युपायसम्पादितविद्यया वोपपत्त्या नावश्यमाधानोपनयने अक्षिपन्ति क्रतुविधयः इत्यप्राप्तब्राह्मणादेर्वसन्तादिविशिष्टाधानोपनयनविध्यर्थानि वाक्यानि ।

दाक्षायणादीनां गुणताधिकरणम् (II-3-4)

In the context of दर्शपूर्णमास, दाक्षायणयज्ञ and साकं प्रस्थापी यज्ञ are stated. Here the question is raised whether these are distinct कर्म's or the auxiliaries enjoined for दर्शपूर्णमास itself.

दर्शपूर्णमासप्रकरणे “दाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेत” इति “साकंप्रस्थापीयेन यजेत पशुकामः” इति च श्रुतम् । तत्र सन्देहः दाक्षायणादिशब्देन कर्मान्तरविधिरुत दर्शपूर्णमासयोरेव फलाय गुणविधिरिति ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that the expressions दाक्षायण etc. do not convey any auxiliary. These are stated along with यजेत. Therefore these are the names of distinct कर्म's.

दाक्षायणादिशब्दितस्य कस्यचिद्गुणस्य उद्भिदादिशब्दवद्यजिसामानाधिकरण्येन कर्मना-
मत्वात् “अयैष ज्योतिः” इत्यादिवत् संज्ञाभेदात् कर्मान्तरमिति पूर्वपक्षः ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that the expression दाक्षायण etc. do convey auxiliaries of याग namely ऋत्विजः i.e., priests. This is explained as दक्षस्य यजमानस्य इमे दाक्षाः ऋत्विजः. The वाक्यशेष, “द्वे पौर्णमासे यजेत,” “द्वे अमावास्ये यजेत” also states that these have to be repeated twice at पौर्णमासी and अमावास्या respectively. Hence, these are enjoined as auxiliaries of दर्शपूर्णमास to achieve certain results like “दध्ना इन्द्रियकामस्य जुहुयात्.”

सिद्धान्तस्तु दाक्षायणादिशब्दस्य गुणवाचितया लोकतोऽप्रसिद्धत्वेऽपि दक्षस्य पुनरा-
वृत्तावनलसस्य सम्बन्धि दाक्षमिति वा दक्षस्य यजमानस्य इमे दाक्षाः ऋत्विजः, तेषां
तत्कर्तृकमिति यावत्, अयनमावृत्तिर्यस्य तेन यज्ञेन प्रकृतदर्शपौर्णमासाख्येनेति निरुक्त्या
“द्वे पौर्णमास्ये यजेत द्वे अमावास्ये” इति वाक्यशेषाच्च, प्रकृते कर्मणि “दध्नेन्द्रिय-
कामस्य” इत्यत्रेव फलायावृत्तिरूपगुणविधिः ।

द्रव्यदेवतायुक्तानां यागान्तरताधिकरणम् (II-3-5)

In the context of दर्शपूर्णमास the statements ईषामालभेत, चतुरोमुष्टाः निर्वपति are found. Further two statements “वायव्ये श्वेतमालभेत भूतिकामः” and “सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः” are found without reference to any particular sacrifice. Here the question is raised whether by the statements वायव्यं and सौर्यं the auxiliaries श्वेतत्व and चरु are enjoined or mere आलम्भन and निर्वप are enjoined or द्रव्यदेवताविशिष्ट कर्मान्तर is enjoined.

दर्शपौर्णमासप्रकरणे “ईषामालभेत” इति “चतुरो मुष्टीर्निर्वपति” इति च श्रुतम् । ईषेति शकटगतो लाङ्गलवद्दीर्घं काष्ठविशेषः । तथा “वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः” इति “सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः” इति चानारभ्य वाक्यद्वयं श्रूयते । तत्र सन्देहः वायव्यसौर्यवाक्ययोः

ईषावाक्यनिर्वापवाक्यगतालम्भननिर्वापानूद्य क्रमात् श्वेतत्वगुणचरुरूपगुणौ विधीयेते, उत यावदुक्तमालम्भनमात्रं निर्वापमात्रं च विधीयते उत द्रव्यदेवताविशिष्टं कर्मान्तरमिति ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that the expression आलम्भन means touching. Quoting this from the statement ईषामालभेत the auxiliary श्वेतत्व is enjoined here. Similarly quoting the निर्वाप from the statement मुष्टीः निर्वपति, the auxiliary चरु is enjoined. The expressions भूतिकाम and ब्रह्मवर्चसकाम state the partial results of दर्शपूर्णमास which is for सर्वकाम. He also proposes another explanation as it is not proper to think of the partial statement of results it may be stated that two different कर्मs of आलम्भन and निर्वाप are enjoined here.

पूर्वपक्षस्तु ईषावाक्यस्य स्पर्शशब्दितमालम्भनमनूद्याऽलभ्यायामीषायां श्वेतत्वगुणो विधीयते “श्वेतमीषामालभेत” इति । तस्य श्वेतकाष्ठस्य वायुना स्पृश्यमानत्वात् वायव्यता सम्भवति । तथा मुष्टिवाक्यस्थनिर्वापमनूद्य चरुगुणो विधीयते । “निर्वपेत्” इति यत् तत् चरुम्, चरौ स्थात्यामिति सप्तम्यर्थे द्वितीया । निरुप्तस्य हविष आग्नेयतया तेजोदैवत्यत्व-साम्यात्सौर्यत्वं च युक्तम् । भूतिब्रह्मवर्चसकामशब्दौ सार्वकामिकदर्शपूर्णमासयोः पक्षे प्राप्तैकदेशफलानुवादावित्येकः । अन्यस्तु फलपदयोः नित्यवच्छ्रुतयोः सम्भवत्प्रयोजनयोश्च पाक्षिकानुवादत्वरूपमानर्थक्यं न युक्तमिति गुणफलविशिष्टे आलम्भननिर्वापरूपे यथोक्तकर्मान्तरे विधीयते इति ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that श्वेतपशु and चरु are द्रव्यs. वायु and सूर्य are देवताs. Since द्रव्य and देवता are stated here, these are clearly यागs. Hence द्रव्य देवताफलविशिष्ट यागs are enjoined here.

सिद्धान्तस्तु श्वेतपशुचरुद्रव्ययोस्तद्धितान्तशब्दार्थयोर्वायुसूर्यदेवतयोश्च स्पष्टं प्रतीत्या द्रव्यदेवतालक्षणरूपवतोः यागयोरर्थात् प्राप्तयोर्निरासयोगात्, द्रव्यदेवताफलविशिष्टयाग-योर्विधिर्युक्तः “भूतिकामो वायव्येन श्वेतेन पशुना यजेत” इति “ब्रह्मवर्चसकामः सौर्येण चरुणा ‘यजेत,’ इति च ।

वत्सालम्भादीनां संस्कारताधिकरणम् (II-3-6)

In the context of milking the cow at अग्निहोत्र, the statement “वत्समालभेत” is found. Here the question is raised whether a याग is enjoined or merely a संस्कार is enjoined.

अग्निहोत्रदोहप्रकरणे “वत्समालभेत” इति श्रुतम् । तत्र यागविधिरुत संस्कार-मात्रविधिरिति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that as in the case of वायव्यश्वेतालम्भन, here also वत्सरूपद्रव्यालम्भन is stated. Hence it is a याग wherein a वत्स पशु is offered.

वायव्यश्वेतालम्भनवत् प्राणिद्रव्यालम्भनत्वात् वत्सपशुकयागविधिरिति प्राप्ते ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that in this context mostly दोह etc. संस्कारs are stated. The word आलम्भ means स्पर्श. Hence स्पर्शरूपवत्ससंस्कार is enjoined here.

अग्निहोत्रदोहादिसंस्कारप्रायपठितत्वात् आलम्भशब्दितस्पर्शो वत्ससंस्कार एवेति सिद्धान्तः ।

नैवारचरोराधानार्थताधिकरणम् (II-3-7)

In the context of चयन the statements “नैवारश्चरुर्भवति,” “चरुमुपदधाति,” “बृहस्पतेर्वा एतदन्नं यन्नीवाराः” are found. Here the question is raised whether उपधान of the चरु is enjoined here or याग is enjoined.

चयनं प्रकृत्य श्रूयते “नैवाश्चरुर्भवति” इति “चरुमुपदधाति” इति “बृहस्पतेर्वा एतदन्नं यन्नीवाराः” इति । तत्र सन्देहः किं चरोः यावदुक्तमुपाधानमात्रं विहितम् । उत यागविधिरिति ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that the statement बृहस्पतेर्वा एतदन्नं conveys देवतासम्बन्ध. Therefore याग is enjoined here. उपधान of चरु is प्रतिपत्तिकर्म here.

“बृहस्पतेर्वा एतदन्नं” इति वाक्यशेषेण देवतासम्बन्धप्रतीत्या यागविधिसम्भवात् उपधानं यागोपयुक्तस्य स्विष्टकृदादिवत् प्रतिपत्तिः इति प्राप्ते ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that देवतासम्बन्ध can be envisaged from वाक्यशेष only after the enjoining of याग is confirmed. Hence, making देवतासम्बन्ध itself the ground for enjoining याग is not proper. Hence, only उपधान of चरु is enjoined here. The वाक्यशेष that refers to बृहस्पति is अर्थवाद here.

यागविधौ हि निश्चिते देवतापेक्षायां वाक्यशेषाद्देवताप्रापणं युक्तम् । न चेह यागविधिः प्रमितः । किन्तु अधानमात्रम् । न तस्य यागवदेवतापेक्षाऽस्ति । अतोऽर्थवादमात्रं वाक्यशेष इत्युपधानमात्रं विहितम् चरोः, न यागविधिरिति सिद्धान्तः ।

त्वाष्ट्रपात्नीवतस्य पर्याग्निकरणगुणकत्वाधिकरणम् (II-3-8)

The statement “त्वाष्ट्रं पात्नीवतमालभेत” is found. In the context of this, another statement पर्याग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजति is found. Here the question is raised, whether पर्याग्निकरण is enjoined as an auxiliary or a separate याग is enjoined.

“त्वाष्ट्रं पात्नीवतमालभेत” इति प्रकृत्य श्रूयते “पर्याग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजति” इति । तत्र प्रकृते कर्मणि पर्याग्निकरणान्तगुणविधिस्तु यागान्तरविधिरिति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that by the expression पात्नीवत which is used with तद्धित suffix देवता is conveyed. By the word पर्याग्निकृत, संस्कृतपशुद्रव्य is conveyed. Hence a याग is enjoined here.

अत्र तु विध्युद्धेश एव पात्नीवतशब्देन तद्धितान्तेन पत्नीवन्नामकदेवतासम्बन्धस्य पर्याग्निकृतशब्देन संस्कृतपशुद्रव्यस्य च प्रतीतेर्वायव्यपशुवद्यागविधिरिति प्राप्ते ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that the पशु which is stated in connection with आलम्भन is quoted by the word पात्नीवत and the auxiliaries upto पर्याग्निकरण are enjoined. Though the auxiliaries upto पर्याग्निकरण are attracted by the injunction itself, to point out that the auxiliaries that occur later should not be taken here, the पर्याग्निकरण is enjoined.

इह त्वालम्भत्वेन प्रकृतपशोः पात्नीवतशब्देन प्रत्यभिज्ञानात्तदनुवादेन पर्याग्निकरणान्ताङ्ग-कलापविधिः । न च तस्य चोदकप्राप्तत्वात् विधिवैयर्थ्यम् । उत्तराङ्गनिवृत्त्यर्थत्वात् ।

अदाभ्यादीनां ग्रहनामताधिकरणम् (II-3-9)

The statement 'अदाभ्यं गृहीत्वा सोमाय यजते' and 'योऽंशुम् गृह्णाति' occur without reference to any particular sacrifice. Here a question is raised whether two separate यागs namely अदाभ्य and अंशु are enjoined or अदाभ्यग्रहण and अंशुग्रहण are enjoined as the auxiliaries of ज्योतिष्टोम.

अनारभ्य श्रूयते "एष ह वै हविषा हविर्यजते" यो अदाभ्यं गृहीत्वा सोमाय यजते" इति, तथा "परा वा एतस्य प्राण एति, योऽंशुम् गृह्णाति" इति च श्रुतम् । योऽदाभ्यं गृहीत्वा सोमाय यजते एष सोमाख्येन हविषा सोमाख्ये हविः यजत इति । परेत्यस्य एतीत्यनेनान्वये परेति विनश्यतीत्यर्थः । तत्र सन्देहः अदाभ्यांशुनामकयागान्तरविधिः उत ज्योतिष्टोम एव एतद्ग्रहणविधिरिति ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that अदाभ्य is a distinct name. ग्रहण being a संस्कारकर्म cannot be taken as a name since अदाभ्य is a name, a distinct याग of that name is enjoined here. अंशु is also a distinct name. Therefore the याग of that name is also enjoined separately.

किञ्चादाभ्यशब्दस्यापूर्वनामत्वात् ग्रहणस्य संस्कारकर्मत्वेन नामधेयायोग्यत्वादेवं संज्ञाभेदात्तन्नामकं यागान्तरं “यजते” इत्याख्यातेन अदाभ्यं यजते इति विधीयते । अंशुमित्यत्र यजतेरश्रवणेऽपि नामविशेषबलादेव अपूर्वयागविधिः ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that it is true that अदाभ्य and अंशु are the names but these are not the names of यागs but the names of ग्रह type of vessels, used at the sacrifice. In the statement अदाभ्यं गृहीत्वा, the expression गृहीत्वा occurs immediately. In the statement अंशुं गृह्णाति also the word गृह्णाति occurs. This clearly shows that holding of ग्रह kind of sacrificial vessels is meant here. Hence the auxiliary ग्रहणरूपसंस्कार is enjoined here for सोमरंस to be offered at ज्योतिष्टोम sacrifice.

अदाभ्यांशुशब्दयोर्नामत्वेऽप्यव्यवहितेन “गृहीत्वा” इत्यनेन “गृह्णाति” इत्यनेन चान्वये सम्भवति व्यवहितेन यजिना अन्वयायोगात् तौ ग्रहयोरेव नामनी । न यागयोः । अंशुवाक्ये यजेरश्रवणाच्च अतो ज्योतिष्टोमगतसोमरंसस्य ग्रहणारूपसंस्काररूपगुणविधिरेव । न यागान्तरविधिः ।

अग्निचयनस्य संस्कारताधिकरणम् (II-3-10)

The statement एवं विद्वान् अग्निं चिनुते is found. Here the question is raised whether अग्निचयन is enjoined here or याग named अग्नि is enjoined. Or an auxiliary of ज्योतिष्टोम is enjoined.

“य एवं विद्वानाग्निं चिनुते” इति विधाय श्रूयते “अग्नेः स्तोत्रम्, अग्नेः शस्त्रम्” इति षडुपसदोऽग्नेश्चित्यस्य सम्भवन्ति” इति च । तत्र सन्देहः यावदुक्तचयनमात्रं, उत अग्निनामकं यागान्तरं विधीयते, अथ ज्योतिष्टोमादौ गुणविधिरिति ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that there is no indication for enjoining the auxiliary for ज्योतिष्टोम. चयन alone cannot be enjoined. Hence, a याग called अग्नि is enjoined here.

This is clear from the mention of स्तोत्र and शस्त्र in वाक्यशेष. The statement यदग्निं यजति तत् अग्निष्टोमाख्यसंस्थाविशेष is also found. चिनुते is only अनुवाद.

पूर्वपक्षस्तु यदुक्तं पूर्वत्र तैत्तिरीये क्रतुसंयोजकवाक्यसत्त्वेन ज्योतिष्टोमे गुणविधानमिति, नेह तथा वाक्यमस्ति, येन ज्योतिष्टोमे गुणविधिरिति स्यात् । यावदुक्तचयनमात्र-विधिपक्षस्त्वानर्थक्यादयुक्तः । अतो अग्निनामकयागविधिः । यजेरश्रवणेपि । “अग्नेः स्तोत्रम्” इति वाक्यशेषे स्तोत्रशस्त्रादिरूपयागलिङ्गश्रवणात् “चिनुते” इति तु इष्टकाभिरग्निं चिनुते” इत्यादिवाक्यप्राप्तानुवाद इति ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that the word अग्नि means fire. It cannot be taken as a name of a distinct याग since द्रव्य and देवता are not mentioned here. Hence चयनरूप संस्कार is enjoined for अग्नि here.

सिद्धान्तस्तु अग्निशब्दस्य रूढ्या वह्निवाचित्वात्, रुढेर्लिङ्गदिकल्प्याद्यागवाचित्वाद् बलवत्त्वात्, यागरूपयोः द्रव्यदेवतायोरसिद्धेश्च न यागनामत्वमग्निशब्दस्य युक्तम् । किन्तु अग्नेश्चयनारव्यसंस्कारविधिरेव ।

मासाग्निहोत्रादीनां क्रत्वन्तरताधिकरणम् (II-3-11)

At सत्र of कुण्डपायिन्s called अयन, the statement उपसद्भिश्चरित्वा मासमग्निहोत्रं जुहोति is found. Here the question is raised whether the auxiliary of मास is enjoined or नित्याग्निहोत्र itself or it is a different कर्म.

कुण्डपायिनामयननामकसत्रम् । तत्र श्रूयते “उपसद्भिश्चरित्वा, मासमग्निहोत्रं जुहोति” “मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत” इत्यादि । तत्र सन्देहः नित्याग्निहोत्र एव मासरूपो गुणो विधीयते, अथ कर्मान्तरमिति ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that the name अग्निहोत्र makes a reference to नित्याग्निहोत्र only. Therefore, the auxiliary i.e. the time of one month is enjoined here for नित्याग्निहोत्र only.

अग्निहोत्रशब्देन नित्याग्निहोत्रस्योपस्थापनात् तस्य च प्राप्तत्वात् तदनुवादेनाप्राप्तो मासरूपो गुणो विधीयत इति प्राप्ते ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that the उपसद्स stated here are not to be found in नित्याग्निहोत्र. If both a months time and उपसद् are enjoined it will result in वाक्यभेद. Moreover, नित्याग्निहोत्र does not belong to the context of अयन. Hence, a separate कर्म named मासाग्निहोत्र is enjoined here. The same name is used here to enable the अतिदेश of certain auxiliaries of नित्याग्निहोत्र.

“उपसद्भिश्चरित्वा” इत्युक्तोपसदां नित्याग्निहोत्रे अभावेन तासां मासस्य च द्वयोरपि विधौ “अग्निहोत्रं जुहोति इति यत्तदुपसद्भिश्चरित्वा” इति मासम् इति चान्वयेन वाक्यभेद-प्रसङ्गेन तदुपस्थापनायोगात्, अयनप्रकरणे तस्याप्रकृतत्वात्, अनुपादेयदेशकालनिमित्ता अन्यतरूपगुणे सति पूर्वकर्मानुपस्थापनाच्च, प्रकरणान्तरात् गुणद्वयविशिष्टं कर्मान्तरमग्निहोत्रनामकं विधीयते । तन्नाम्ना व्यवहारकरणं तु तद्धर्माणामतिदेशार्थमिति सप्तमे वक्ष्यते ।

आग्नेयादिकाम्येष्ट्यधिकरणम् (II-3-12)

The statement आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्रुक्कामः is found without reference to any particular sacrifice. The expression रुक्कामं mans तेजस्काम. Here the question is raised whether फल is enjoined for the very आग्नेय which is a part of दर्शपूर्णमास or separate आग्नेययाग is enjoined with तेजस् as फल.

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्रुक्कामः “इत्यनारभ्य” श्रूयते । रुक्काम; तेजस्कामः इत्यर्थः । अत्र सन्देहः दर्शपूर्णमासगताऽग्नेयानुवादेन फलसम्बन्धो विधीयते, अथ फलविशिष्टं कर्मान्तरमिति ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that here फल is enjoined for the very आग्नेय which is a part of दर्शपूर्णमास by वाक्यप्रमाण.

आग्नेयानुवादेन फलसम्बन्धविधिरिति प्राप्तम् । कुतः? वाक्येन आग्नेये फलसम्बन्धस्य प्रतीतेः ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that this statement is not found hereby दर्शपूर्णमास. Hence, it is a distinct कर्म.

सिद्धान्तस्तु प्रकरणान्तराभावेऽपि तस्यासन्निधिकृतत्वेन असन्निधेरेव कर्मान्तरप्रयोजकत्वेन, अत्र दर्शपौर्णमासिकाग्रेयस्य असन्निधानात् तद्वलात्, फलस्यापि उद्देश्यत्वेन मासस्येवानुपादेयत्वात् तदनुवादेन कर्मान्तरविधिरिति ।

अग्नीष्टोमीय and ऐन्द्राग्र should also be explained in the same way.

एवम् अग्नीष्टोमीयमेकादशकपालं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामः ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकामः” इत्यादि काम्येष्टिकाण्डपठितकाम्येष्टिष्वपि संशयपूर्वपक्षसिद्धान्ता ध्येयाः ।

अवेष्टेरन्नाद्यफलकत्वाधिकरणम् (II-3-13)

At दर्शपूर्णमास the statements “समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत,” “पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत,” “अमावास्यां अमावास्या यजेत,” “यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत” are found. In these statements, देश, काल, निमित्त are stated for दर्शपूर्णमास. Similarly the statement “स्विष्टकृतं यजति” is also found. For this स्विष्टकृत, हविस्संस्कार is stated in वाक्यशेष. Further with reference to अवेष्टि इष्टि by the statement “एतया अन्नाद्यकामं याजयेत्” फल is stated. Thus we find these statements state देश, काल, निमित्त, संस्कार, फलसम्बद्धकर्मसः. Here, the question is raised whether these enjoin different कर्मस or enjoin देश काल etc. for the very दर्शपूर्णमास.

- i) समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत” इति “पौर्णमास्याम् पौर्णमास्या यजेत” इति । अमावास्यायां अमावास्या यजेत” इति “यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत” इति देशकालनिमित्तानि दर्शपूर्णमासयोः श्रुतानि । तथा तत्रैव “स्विष्टकृते यजति” इति विहितस्विष्टकृद्यागस्य सन्निधौ स्विष्टकृद्यागहविःसंस्कारो विधिवाक्यशेषे “शेषात् स्विष्टकृते समवद्यति” इति वाक्ये श्रुतः । तथा आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति” इत्यादिनोक्तामवेष्टेनामकेष्टिं प्रकृत्य “एतयाऽन्नाद्यकामं याजयेत्” इति फलं श्रुतम् ।

- ii) तत्र सन्देहः देशकालनिमित्तसंस्कारफलसम्बद्धकर्मपराण्येतानि वाक्यानि सन्निहित-
कर्मापेक्षया कर्मान्तरविधिपराणि उत सन्निहिते कर्मणि देशादिसम्बन्धमात्र-
विधिपराणीति ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that with reference to देश काल etc., कर्म cannot be enjoined. दर्शपूर्णमास with is already enjoined cannot be enjoined again. Therefore these statements enjoin देशादिसम्बद्धकर्मान्तरसः.

तत्र देशकालदेरनुपादेयत्वेन तदुद्देशेन कर्मण एव उपादेयतया विधेयतापत्तेः, यदाग्रेयादिवाक्ये विहितस्य दर्शस्य पुनर्विधानायोगाद्देशादिसम्बद्धकर्मान्तरविधिपराण्येतानि वाक्यानि इति प्राप्ते ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that though देश etc. cannot be enjoined, दर्शपूर्णमास that is already enjoined is available for enjoining देश, काल etc. Hence, envisaging separate कर्मस is not necessary.

देशादेरनुपादेयत्वेनाविधेयत्वेऽपि प्रकृतसन्निहितप्रत्यभिज्ञया कर्मैक्यप्रतीतेः सन्निहिते कर्मणि देशादिसम्बन्धस्य अप्राप्तस्य विधिपराण्येतानि वाक्यानीति सिद्धान्तः ।

आग्नेयद्विरुक्तेः स्तुत्यर्थताधिकरणम् (II-3-14)

At दर्शपूर्णमास by the statement “यदाग्रेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति,” आग्नेय याग is enjoined on both पौर्णमासी and अमावास्या. By another statement आग्नेय is enjoined on अमावास्या only. Here the question is raised whether the आग्नेय that is to be performed on अमावास्या only is distinct from the आग्नेय that is to be performed on both days.

दर्शपूर्णमासयोः “यदाग्रेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति” इति कालद्वययुक्तमाग्नेयस्यैकं वाक्यम् । “यदाग्रेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवति” इति एककालयुक्तमपरं वाक्यम् । तत्र कालद्वययुक्ताऽग्नेयापेक्षया एककालयुक्तमाग्नेयं कर्मान्तर-
मुत तस्यैवानुवाद इति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that if the आग्नेय that is to be performed on both days is same as the आग्नेय that is to be performed on अमावास्या only, the statement of the latter becomes superfluous. Therefore, it has to be taken as different कर्म. However, since a कर्म that is already enjoined cannot be enjoined again by repeating the first one only on the अमावास्या day again, the development of two कर्म's has to be managed.

पूर्वपक्षस्तु, युक्तं पूर्वत्र कर्मान्तरपरत्वाभावेऽपि देशादिसम्बन्धविध्यर्थतया वाक्यसार्थक्य सम्भवेन प्रकृतकर्मानुवादत्वम् । इह तु कालद्वययुक्तवाक्योक्ताऽग्नेयस्य एककालयुक्तवाक्ये अनुवादत्वे वाक्यवैयर्थ्यापातेन कर्मविधेरेवोपेयत्वाद्विहितस्य विधानायोगात् अभ्यासेन समिदादिवत् कर्मान्तरमिति ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that since आग्नेय is stated in both the statements, it is the same आग्नेय. Its restatement in the second statement is intended to praise ऐन्द्राग्र.

सिद्धान्तस्तु प्रत्यभिज्ञाबलात् आग्नेयस्यैकत्वे सिद्धे सति एककालवाक्यस्यानुवाद-
कत्वोपपत्तेः न चानुवादो व्यर्थः ।

द्वितीयाध्याये चतुर्थः पादः

यावज्जीविकाग्निहोत्राधिकरणम् (II-4-1)

At दर्शपूर्णमास the statement दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत enjoins काम्यप्रयोग. There is another statement “यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत.” Here the question is raised whether for the very काम्यकर्म the auxiliary of performing it for the whole life is enjoined or for the very दर्शपूर्णमास just as फल is enjoined by स्वर्गकामवाक्य, जीवननिमित्त is enjoined by यावज्जीवन वाक्या.

तत्र सन्देहः । किं काम्यस्यैव कर्मणः यावज्जीवनकालमभ्यासः विधीयते । अथ यावज्जीवनवाक्येन जीवने निमित्ते पुरुषार्थतया विधीयत इति ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that by the statement यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत, the auxiliary of repeating the performance for the whole life is enjoined. This is because this statement occurs in the context of काम्यदर्शपूर्णमास.

पूर्वपक्षस्तु काम्यस्यैव कर्मणो यावज्जीवनकालमभ्यासरूपगुणविधिरेवायाम् । काम्य-दर्शपूर्णमासप्रकरणादिति ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that if यावज्जीवन काल अभ्यास is enjoined, then the expression यावज्जीवन has to be understood in the sense of यावज्जीवनकाल by लक्षणा and the word यजति has to be understood in the sense of repeating याग by लक्षणा. It is not proper to take these words in the secondary meaning when the primary meaning is possible. Hence the very दर्शपूर्णमास is enjoined here for the whole life.

सिद्धान्तस्तु यावज्जीवनशब्दस्य जीवनवाचिनः काले, यजतिशब्दस्याऽवृत्ति-लक्षणाभ्यासरूपगुणे च लक्षणापत्तेः, मुख्यार्थे सम्भवति प्रकरणमात्रेण मुख्यार्थत्यागा-योगात्, जीवने निमित्ते पुरुषस्य प्रत्यवायवपरिहाराय दर्शपूर्णमासप्रयोगो विधीयत इति' ।

सर्वशाखाप्रत्ययैकताधिकरणम् (II-4-2)

अग्निहोत्र etc. कर्मस are stated in the texts of several शाखाs such as काठक, कालापक and काण्व etc. Here the question is raised whether the अग्निहोत्र stated in all these शाखाs is one or distinct in each शाखा ।

काठककालापककाण्वमाध्यन्दिनतैत्तिरीयासु श्रुताग्निहोत्रादिकर्म प्रतिशाखं भिद्यते, अथ सर्वशाखास्वेकमेव कर्मेति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that it is distinct in each शाखा because all अभ्यास, नामधेय etc. criteria laid down for distinguishing the कर्म apply to this instance. He gives the details of the application of these criteria.

पूर्वपक्षस्तु प्रतिशाखं भिद्यत इति । कुतः? i) काठकमग्निहोत्रं कालापकमग्निहोत्रं इत्यादिनामभेदात्, ii) “ऐन्द्रग्रमेकादशकपालं” इति कचिच्छाखायां, कचिच्च “ऐन्द्राग्रं द्वादशकपालं” इत्युक्त्या द्रव्यात्मकगुणपर्यायरूपभेदात्, iii) अश्वमेधवाक्यान्यधीयानैरश्वघासो दीयते नान्यैरित्यश्वघासदानादानरूपधर्मभेदात्, iv) एकत्र शाखायामाम्नातस्य कर्मणो अन्यत्राप्या-म्नानेनाभ्यासपर्यायात् पुनः श्रवणात्, v) उदितानुदितहोमनिन्दाश्रवणात्, vi) सर्वशाखोक्ताङ्गोपसंहारस्याशक्यत्वात्, vii) एकेऽन्यत्र चयनसमाप्तिमन्येऽन्यत्रेति समाप्तिवचनभेदात्, viii) उदितानुदित-होमयोः पृथक् प्रायश्चित्तविधानात्, ix) ‘उपहव्योऽनिरुक्तोऽग्निष्टोमो यज्ञः रथन्तरसामा’ इत्येकस्यां शाखायां “उपहव्योऽनिरुक्तो उक्थ्यो यज्ञो बृहत्सामा” इत्यस्यां शाखायां श्रुतमिति रथन्तरबृहत्सामरूपान्यार्थवचनात्, x) शाखान्तररूपप्रकरणान्तराच्चेति सूत्रोक्तैर्हेतुभिः ।

नहि कर्मैकत्वपक्षे अविशेषपुनः श्रवणरूपाभ्यासः नामधेयादिभेदः शाखान्तराख्य-प्रकरणान्तरं वा द्वादशकपालत्वैकादशकपालत्वादिगुणभेदो वा युक्त इति ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that the अभ्यास, नामधेय etc. criteria are not meant for distinguishing कर्मs. These are primarily intended to enjoin each कर्म separately. The same अग्निहोत्र enjoined for the followers of one शाखा in the respective text is enjoined for the followers of other शाखाs in their respective texts, because, different people study different शाखाs. Hence, अग्निहोत्र though repeated in several शाखाs is not a distinct कर्म in each शाखा.

सिद्धान्तस्तु अभ्यासलक्षणपुनरुक्त्यादिहेतुभिर्हि कर्मणो विधानमात्रं सिद्धयति, न पुनस्तद्भेदोऽपि । तद्भेदस्तु एकस्यां शाखायां विहितस्य पुनः शाखान्तरे विधानान्यथानुपपत्त्या हि कल्प्यः । तच्च पुनर्विधानं पुरुषान्तरं प्रत्युपपन्नं सन्न कर्मभेदकम् । यथैक-शाखागतमग्निहोत्रादिवाक्यमेकस्य पुरुषस्य विहितमेवान्यस्यापि विधत्ते न कर्मान्तरमेव-मत्राप्यध्येतृभेदात्तान् प्रति सर्वाण्येव वाक्यान्त्येकमेव कर्म विदधति, न कर्मान्तरमिति ।

The Second Chapter Ends.

तृतीयोऽध्याये प्रथमः पादः

प्रतिपदाधिकरणे प्रथमं वर्णकम् (III-1-1)

In the earlier chapter कर्मभेद is presented. In this अध्याय शेषशेषिभाव i.e. अङ्गाङ्गिभाव will be explained by utilising the six criteria— श्रुति, लिङ्ग etc.

पूर्वाध्याये कर्मणां भेदो निरूपितः । अत्र त्वध्याये तेषां शेषशेषिभावः श्रुतिलिङ्ग-वाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यारूपैः षड्भिः प्रमाणैर्निरूप्यते ।

Here a doubt arises, whether the presentation of शेषलक्षण be undertaken or not. शेषलक्षणं आरम्भं न वेति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that the syntactical connection between क्रिया and कारक is well known. But there is no connection between शेष and शेषि different from that. Hence, there is no need of undertaking शेषलक्षण.

लोके क्रियाकारकान्वयस्य व्युत्पन्नतया तदतिरिक्तशेषशेषिभावान्वयस्य अत्यन्तं अप्रसिद्धत्वेन तद्व्युत्पादनायोगात् न आरम्भं शेषलक्षणं इति प्राप्ते ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that in the case of the syntactical relation between क्रिया and कारक the relation of प्रधान and गुण is not explicit. However the intention of शेषशेषिभाव is to convey गुण and प्रधान relation. Hence, the presentation of शेषलक्षण has to be undertaken.

‘गामानय’ इत्यादिक्रियाकारकान्वये द्वयोः पदार्थयोः प्राधान्ये गुणत्वे वा, अन्योन्यान्वयानर्हतया गुणप्रधानभावेनैव अन्वयस्य वाच्यतया क्रियाकारकान्वये गुणप्रधान-शब्दितशेषशेषिभावरूपान्वयस्य अन्तर्भावेण अप्रसिद्धत्वाभावेन व्युत्पादनार्हत्वात् आरम्भणीयं शेषलक्षणं इति सिद्धान्तः ।

प्रतिपदाधिकरणे द्वितीयं वर्णकम् (III-1-1)

Some say that the above पूर्वपक्ष is quite ordinary. Therefore no such पूर्वपक्ष is to be proposed for this अधिकरण. But in this सूत्र it is only intended to state that, what is शेष, why it is शेष, what are the प्रमाणs to show the connection between शेष and शेषिन् to help the readers.

अपरे तु पूर्वपक्षस्य अतिमन्दतया नात्र पूर्वपक्षादिकं युक्तम् । किन्तु श्रोतृमनः-समाधानाय कः शेषः? केन हेतुना शेषः? शेषस्य शेषिणा सह अन्वयबोधने कानि श्रुत्यादीनि प्रमाणानि? इत्यादिवक्ष्यमाणार्थ- प्रदर्शनमात्रपरमिदं सूत्रमित्याहुः ।

Bhāṭṭa Saṅgraha explains the nature of श्रुति, लिङ्ग etc. in detail.

1) श्रुतिः – अनपेक्षः शब्दः श्रुतिः — A Vedic expression that conveys its meaning without depending upon लिङ्ग etc. other प्रमाणs. This श्रुति is of three types. i) विधात्री i.e., injenctive ii) अभिधात्री i.e., mention of the names इन्द्र etc. iii) विनियोक्त्री i.e., indicating the शेषशेषी i.e., अङ्ग-अङ्गी relation.

श्रुतिः शब्दोऽनपेक्षः । सा त्रिधा । तथा हि, लिङ्गादिश्रुतिः विधात्री । इन्द्रादिश्रुतिः अभिधात्री । विनियोक्यपि एकप्रत्ययरूपा एकपदरूपा विभक्तिरूपा चेति त्रिधा ।

For विभक्तिरूपा श्रुति Bhāṭṭa Saṅgraha gives examples for all case suffixes – from द्वितीया to सप्तमी.

2) लिङ्गम् – सामर्थ्यं लिङ्गम्, तद्द्विविधम् । शब्दगतमर्थप्रकाशरूपमर्थगतश्चेति i.e. the capacity of a vedic word or its meaning to convey the अङ्ग – अङ्गिभाव relation is लिङ्ग. The example for the first is बहिर्देवसदनं दामि, for the second अथातो धर्मजिज्ञासा.

तत्र आद्यं यथा 'बहिर्देवसदनं दामि' इत्यादिमन्त्रस्य लवनप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गात् लवनशेषता तदर्थशास्त्रात् (१-३-३१) द्वितीयं तु, अथातो धर्मजिज्ञासा इत्यत्र

स्वाध्यायोऽध्येतव्यः, इत्युक्ताध्ययनस्य अर्थज्ञानजननशक्तिरूपेण अर्थसामर्थ्येन अर्थज्ञाने विनियोगो दर्शितः ।

वाक्यम् — पदसङ्घातो वाक्यम् । तद्विविधम् । मन्त्रवाक्यं ब्राह्मणवाक्यं चेति ।
Bhāṭṭa Saṅgraha gives examples for both these.

प्रकरणम् — इतिकर्तव्यताकांक्षा प्रकरणम् । तद्विविधम् । महाप्रकरणम् अवान्तर-
प्रकरणञ्चेति ।

Examples : अङ्गत्व of प्रयाज for दर्शपूर्णमास is the example for महाप्रकरण.

अङ्गत्व of अभिक्रमण for प्रयाज is the example for अवान्तरप्रकरण.

तत्र आद्येन प्रयाजादेर्दर्शपूर्णमासादिशेषता । अत्रैव तृतीयपादे असंयुक्तं प्रकरणादिति-
कर्तव्यतार्थित्वात् (३-३-११)

द्वितीयेन “अभिक्रामम् जुहोति” इत्यादि वाक्यविहिताभिक्रमणादेः प्रयाजादिशेषता
“कर्तृगुणे तु कर्मसमन्वयात्” इति एतत्पादीयनवमाधिकरणे दर्शिता । (३-१-१९)

स्थानम्— तुल्यप्रदेशत्वं स्थानं i.e., Common place is स्थानम्. This is of two
types— i) पाठसादेश्यम् i.e., Common place in the text ii) अनुष्ठानसादेश्यम् i.e.,
Common place at the performance. The first category namely पाठसादेश्य is
again of two types i) यथासंख्याम्नान i.e., stated in the serial order, ii)
सन्निध्याम्नान i.e., stated close by. Bhāṭṭa Saṅgraha gives examples for these.

समाख्या— i.e., etimological name. It is of two types i) लौकिकी e.g.
आध्वर्यवम्, ii) वैदिकी होतृचमसः ।

समाख्या यौगिकी संज्ञा । सा द्विविधा । लौकिकी वैदिकी चेति । तत्र
अवघातादिपदार्थे आध्वर्यवादिसंज्ञा लौकिकी । होतृचमसादिसमाख्या वैदिकी । तथा
होतृचमसादेः चमसभक्षणशेषता ।

शेषलक्षणाधिकरणम् (III-1-2)

In the statement ब्रीहिभिः यजेत, ब्रीहि etc. are the शेष for याग because these do not serve their own purpose but serve the purpose of some other.

‘ब्रीहिभिर्यजेत’ इत्यादौ ब्रीह्यादिकं यागं प्रति शेषः कुतः । परार्थत्वात् ।

Here a doubt arises whether the nature of शेषत्व i.e. अङ्गत्व, could be explained or not.

शेषत्वं निरूपणार्हम् उत नेति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin gives a number of explanations of शेषत्व such as शेषत्व is अविनाभूतत्व etc. and states that none of them is suitable. Hence the nature of शेषत्व cannot be explained at all.

किं तच्छेषत्वं? अविनाभूतत्वं वा, प्रयुक्तत्वं वा, अधिकतया विहितत्वं वा, विध्यन्त-भागेविहितत्वं वा, उपकारकत्वं वा ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that अविनाभूतत्व etc. stated by Pūrvapakṣin may not be suitable explanations of शेषत्व. However we explain it as पारार्थ्य i.e., परोद्देशेन प्रवृत्तत्व, i.e., serving the purpose of some other. This explanation is free from the drawbacks stated by pūrvapakṣin.

सिद्धान्तस्तु अविनाभूतत्वादेः दुष्टत्वेऽपि परोद्देशेन प्रवृत्तत्वरूपपारार्थ्याख्यस्य शेषत्वस्य निर्दुष्टत्वेन परार्थः शेष इति निरूपणार्हमेव शेषत्वमिति ।

शेषलक्षणाधिकरणम् (III-1-3)

In the context of sacrifices, द्रव्य, गुण, संस्कार are stated. दर्शपूर्णमास etc. कर्म, कर्मफल, पुरुष are also stated. Here a doubt arises whether द्रव्य, गुण, संस्कार —these three only are शेष i.e. अङ्ग, or कर्म, फल and पुरुषs are also अङ्ग ।

सन्ति क्रतुषु ब्रीह्यादिद्रव्याणि, आरुण्यादयो गुणाः, अवघातादिसंस्काराः । तथा दर्शपूर्णमासादिकर्माणि, तत्फलानि स्वर्गादीनि, तत्कामाश्च पुरुषाः । तत्र सन्देहः किं द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव शेषत्वमुत कर्मफलपुरुषेष्वपि इति ।

Pūrpakṣa : शेषत्व means उपकारकत्व i.e. assisting. This is possible only in the case of द्रव्य, गुण and संस्कारs, as these lead to observable effects. कर्म etc. do not assist any. It cannot assist the result since it is perishable and does not remain until the result is achieved. फल and पुरुष are प्रधान for कर्म. Therefore these cannot be शेष. Hence only द्रव्य, गुण and संस्कार can be the शेष i.e. अङ्ग. This is the opinion of बादरि.

पूर्वपक्षस्तु उपकारकत्वमेव शेषत्वम् । तच्च दृष्टार्थानां द्रव्यगुणसंस्काराणामेव युक्तम् । द्रव्यस्य क्रियानिर्वर्तकत्वात् । गुणस्य क्रियासाधनपरिच्छेदकत्वात् । संस्कारस्य तद्योग्यता-पादकत्वात् । कर्मादिस्तूपकारकत्वं दुरुपपादम् । 'यागेन स्वर्गम्' इति फलं प्रत्युपकारकत्व-बोधकतृतीयादेरश्रवणात् । आशुतरविनाशिनः कर्मणः फलोपकारकत्वायोगाच्च । फलपुरुष-योश्च कर्म प्रति प्राधान्याच्च शेषत्वम् । अतो द्रव्यादिष्वेव तदिति बादरिराचार्य आहति ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that उपकारकत्व is not शेषत्व but it is पारार्थ्य. Such पारार्थ्य is found in याग etc. कर्मs also. The पारार्थ्य is conveyed by the injunction itself. कर्म is the शेष for फल, फल is शेष for पुरुष and पुरुष is the शेष for कर्म. Therefore just as द्रव्य, गुण and संस्कारs are शेषs, कर्म, फल and पुरुषs are also शेषs.

सिद्धान्तस्तु पारार्थ्यमेव शेषत्वम् । नोपकारकत्वम् । पूर्वाधिकरणोक्तदोषदुष्टत्वात् । तच्च पारार्थ्यं यागादिष्वपि अस्तीति कर्मादिरप्यस्ति शेषत्वम् । पारार्थ्यस्य विधिगम्यताया वक्ष्यमाणत्वात् । तथा च कर्मणः फलशेषत्वं, फलस्य काम्यतया पुरुषशेषत्वं, पुरुषस्य तु कर्तृतया कर्मशेषत्वमिति द्रव्यादिष्विव कर्मादिष्वपि शेषत्वं जैमिन्याचार्यो मन्यते ।

निर्वापादीनां व्यवस्थितविषयताधिकरणम् (III-1-4)

At दर्शपूर्णमास, व्रीहिधर्मस आज्यधर्मस, सान्नाय धर्मस are stated. Here the doubt arises whether these धर्मस should be effected for their respective items in respective order or they can be effected without any order in respect of the items stated.

दर्शपूर्णमासयोर्हि व्रीहिधर्मा अवघातप्रोक्षणादयः, आज्यधर्मा उत्पवनावेक्षणादयः, सान्नायधर्मा दोहनादयः । तत्र संदेहः किमेते धर्मा अव्यवस्थया सर्वत्र कार्या उत यथासंयोगं यागव्यवस्थया इति ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that अवघात, उत्पवन etc. धर्मस are meant to generate फलापूर्व. These are not meant for व्रीह्यादिवस्तुस्वरूप. The फलापूर्व is one. Hence these धर्मस can be effected for all items without any order.

पूर्वपक्षस्तु अवघातोत्पवनादिधर्माणां फलापूर्वप्रयुक्तत्वेन व्रीह्यादिवस्तुस्वरूपप्रयुक्तत्वाभावात् फलापूर्वस्य चैक्यत्वात् तदर्थः धर्माः सर्वे सर्वत्र साङ्कर्येणानुष्ठातव्या इति ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that though फलापूर्व is one, there are अवान्तरापूर्वस. The अपूर्व generated by respective items is the ground for giving effect to the respective धर्मस. Hence the धर्मस have to be given effect to the respective items in order to achieve respective अपूर्वस.

सिद्धान्तस्तु फलापूर्वस्यैकत्वेऽप्याग्नेयाग्नीषोमीयादियागजन्यावान्तरापूर्वाण्यपि द्वितीयाद्यपादे अपूर्वनये प्रतिपादितानि । तेषु पुरोडाशद्रव्यकयागजन्यापूर्वं व्रीहिधर्माणां प्रयोजकम् । एवं आज्यधर्माणां सान्नायधर्माणां च तत्तद्व्यकयागजन्यावान्तरापूर्वाण्येव प्रयोजकानि । प्रत्यासन्नत्वात् । न तु फलापूर्वम् । तस्य व्यवहितत्वात् । तथा च प्रयोजकावान्तरापूर्वाणां व्यवस्थिततया तत्प्रयुक्ता धर्मा अपि व्यवस्थिताः ।

स्प्यादीनां संयोगानुसारेण व्यवस्थितताधिकरणम् (III-1-5)

At दर्शपूर्णमास स्प्य, कपाल, अग्निहोत्रहवणी etc. ten instruments of sacrifice are stated. Then स्प्येन उद्धन्ति, कपालेषु श्रपयति etc. the role to be played by these instruments are stated. Here the doubt arises, whether स्प्य etc. should be utilised for उद्धनन etc. specifically stated for them or whatever items they have the capacity to deal with for all these items they could be utilised without any specification. स्प्य is a wooden instrument of the form of a sword. अग्निहोत्रहवणी is a wooden vessel. शम्या is a wooden piece of the form of a शूल.

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते स्प्यश्च, कपालानि च, अग्निहोत्रहवणी च, शूर्पञ्च, कृष्णाजिनञ्च, शम्या चोखूलञ्च, मुसलञ्च, दृषचोपला चैतानि वै दश यज्ञायुधानि” इति । तथा “स्प्येनोद्धन्ति, कपालेषु श्रपयति, अग्निहोत्रहवण्या हवींषि निर्वपति, शूर्पेण विविनक्ति, कृष्णाजिनमधस्तादुखूलस्यावस्तृणाति, शम्यायां दृषदमुपदधाति, उखूलमुसलाभ्यामवहन्ति, दृषदुपलाभ्यां पिनष्टि” इति । स्प्यशब्देन खड्गाकारकाष्ठमुच्यते अग्निहोत्रहवणी नाम निर्वापसाधनकाष्ठपात्रम् । शम्या तु शूलाकारं काष्ठम् । तत्र सन्देहः स्प्यादिषु येन येन यद्यदस्मिन् प्रकरणे कर्तुं शक्यते तेन तेन तत्सर्वं कार्यमुत यथाश्रुतमुद्धननाद्येवेति ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that the word आयुध means that it is a साधन. The स्प्य etc. cannot be directly यज्ञसाधन. Their साधनत्व has to be managed by यज्ञाङ्गनिष्पादकत्व. There is no special ground to specially utilise them for a certain special item. Therefore they have to be utilised for all items stated in the context depending upon their capacity. The mention of them in respect of a particular item is only एकदेशानुवाद ।

आयुधपदस्य साधनवाचितया यज्ञायुधशब्देन उक्तयज्ञसाधनत्वस्य साक्षाद्यज्ञेऽसम्भवेन तदङ्गनिष्पादकत्वेनैव निर्वाह्यत्वादविशेषाद्यथासामर्थ्यं सर्वाङ्गेषु विनियोगः । “स्प्येनोद्धन्ति” इति एकैकक्रियासम्बन्धोक्तिस्तु एकदेशानुवादशब्दितावयुत्यानुवाद इति ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that if स्फ्य etc. are utilised without any order, then the statements that state specific role will be purposeless. To consider these statements as अनुवाद does not serve any purpose. Hence these have to be utilised in respect of the items with reference to which these are stated.

सिद्धान्तस्तु यथासामर्थ्यमव्यवस्थया अनेकत्र स्फ्यादीनां विनियोगे “‘स्फ्येनोद्धन्ति”’ इत्यादिविशेषसंयोगबोधकबहुवाक्यानां वैयर्थ्यापत्तेः, अनुवादे फलाभावात् । एतानि वाक्यानि विधायकान्येव । यथासंयोगं स्फ्यादेः व्यवस्थया विनियोगः ।

आरुण्यादिगुणानामसङ्कीर्णताधिकरणम् (III-1-6)

At ज्योतिष्टोम the statement अरुण्या पिंगाक्ष्या is found. In this statement the word अरुणा conveys a quality. Whether this has to be applied to all द्रव्यस offered at the sacrifice, or it is to be applied to एकहायनी only.

ज्योतिष्टोमे ‘अरुण्या पिंगाक्ष्या एकहायन्या सोमं क्रीणाति’ इति श्रुतम् । अरुणा-शब्दोऽत्राकृत्यधिकरणन्यायेन गुणमात्रवाची । तत्र स किं वाक्यात् पृथक्कृतः प्रकरणेन क्रत्वङ्गसर्वद्रव्येषु निविशते, उत क्रीणातिना सम्बध्य तदङ्गः सन् एकहायन्यां निविशत इति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that the word अरुण्या is an instrumental case suffix which conveys that it is a करण, however, आरुण्यगुण is अमूर्त. Hence it cannot be क्रयसाधन. Consequently it cannot be syntactically connected with क्रीणाति. Therefore it has to be separated from the sentence and be taken as a qualification of all करणद्रव्यस stated in ज्योतिष्टोम context. This can be managed in another way also. The quality अरुण itself is taken as द्रव्य by लक्षणा. In any case it cannot be connected with क्रीणाति.

आरुण्यगुणस्य तृतीयाश्रुत्या करणकारकत्वेन अवगतस्य अमूर्तत्वेन क्रियासाधन-
त्वायोगेन क्रीणातिना अन्वयासम्भवात् । तस्माद्वाक्यात् पृथग्भूतप्रातिपदिकार्थोऽरुणिमा
तृतीयया प्राकरणिकानेककरणद्रव्याणि अनूद्य तत्परिच्छेदकतया विधीयते “यानि
ज्योतिष्टोमसाधनद्रव्याणि तानि सर्वाणि अरुणानि कर्तव्यानि” इति । यद्वा अरुणा-
प्रातिपादिकमेव लक्षणया प्राकरणिकद्रव्यपरं सत् तृतीयायुक्तत्वेन करणतया तान्यनूद्य तत्र
गुणविधिपरं सेत्स्यतीति ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that though आरुण्य cannot be
directly क्रियासाधन as it is अमूर्त it can be क्रियासाधन through a द्रव्य connected
with it as a quality. Therefore it need not be separated from the sentence
nor लक्षणा be adopted. In the very statement एकहायनी द्रव्य is mentioned.
Hence through एकहायनी it can be connected with क्रीणाति. Hence it need
not be connected with other द्रव्य's mentioned in the context.

सिद्धान्तस्तु तृतीयाश्रुत्या ‘क्रीणाति’ इत्युक्तक्रयं प्रति अवगतकरणभावस्याऽरुण्य-
गुणस्य अमूर्तत्वेन साक्षात्क्रियासाधनत्वायोगेऽपि द्रव्यपरिच्छेदमुखेन तत् सम्भवति ।
“आरुण्यगुणपरिच्छिन्नेन द्रव्येण क्रयं कुर्यात्” इत्येवं गुणस्य क्रयैकवाक्यत्वे सम्भवति
वाक्यभेदस्य लक्षणाश्रयणस्य वा अयोगात् । एवं च गुणस्य क्रयार्थत्वे सिद्धे अस्य
तदीयैकहायनीद्रव्ये निवेशः । न वासःप्रभृतिद्रव्ये निवेशः । तेषां क्रयान्तरसाधनत्वादिति ।

ग्रहसंमार्जनाधिकरणम् (III-1-7)

At ज्योतिष्टोम the statement दशापवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टि is found. दशापवित्र
means a piece of woollen cloth or a piece of cloth in general. In this
statement the word ग्रहं is in singular number. Here the doubt arises
whether the एकत्व conveyed by it is to be taken into account or not.

ज्योतिष्टोमे श्रूयते “दशापवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टि” इति । दशापवित्रं नाम
कम्बळखण्डमित्येके वासः खण्डमित्यपरे । तत्र ग्रहमित्यत्रैकवचनोक्तमेकत्वं विवक्षितं न
वेति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that just as in the case of पशुना यजेत, एकत्व is taken into account here also एकत्व has to be taken into account. This means that only one यज्ञपात्र of ग्रह type has to be wiped but not all ग्रहs.

“पशुना यजेत” इत्यत्र उपादेयगतपश्वेकत्वस्य उद्देशगतग्रहैकत्वस्यापि विवक्षित-त्वादेकस्यैव संमार्गशब्दितं शोधनं न सर्वग्रहाणामिति प्राप्तम् ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that the word ग्रहम् is in accusative case suffix. This means that it is प्रधान for the गुण i.e. संमार्ग. As per the guidelines, a गुण has to be repeated for every प्रधान. Hence संमार्ग ie., wiping of all ग्रहs has to be made. Since the number of ग्रहs is already known there is no need to particularly know the एकत्वसंख्या. Hence it is not to be taken into account. In the case of पशुना यजेत, there is a need to know as to how many पशुs are to be offered. Hence in that case the number has to be taken into account. This distinguishes the two cases.

द्वितीयाश्रुत्या ग्रहस्य संमार्गं प्रति प्राधान्यावगमेन “प्रतिप्रधानं गुणस्य आवृत्तिः” इति न्यायेन “यावन्तो ग्रहाः सोमे तावत्सु संमार्गः” इति निश्चये सति ग्रहे इयत्तापरिच्छेदकस्य अनाकांक्षितत्वात् तत्परिच्छेदक-एकत्वसंख्या न विवक्षिता । विवक्षापक्षे च “ग्रहं संमृज्यात् स चैकः इति वाक्यभेदापत्तेः । पशोस्तु यागं प्रति गुणत्वादस्ति तत्र “कियता पशुना” इति परिच्छेदकाकांक्षेति वैषम्यादेकत्वस्य तत्र विवक्षायामपि नात्र तथेति “सर्वग्रहेषु संमार्गः” इति सिद्धान्तः ।

चमसादौ संमार्गाद्यप्रयोगाधिकरणम् (III-1-8)

In this अधिकरण the question whether in the statement ग्रहं संमार्ष्टि just as एकत्व of the word ग्रहम् is not to be taken into account, the ग्रहत्व also not to be taken into account or not is discussed.

ग्रहं संमार्ष्टि” इत्यत्र एकत्ववत् ग्रहत्वमपि अविवक्षितमुत न इति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that संमार्ग is meant to felicitate the offering of सोम. This means that संमार्ग of सोम पात्रs has to be made. चमस type of vessels are also सोमपात्र. Therefore without taking into account the ग्रहत्व, संमार्ग has to be made for चमसs also. Further संमार्ग of the ग्रहs has to lead to सोमापूर्व. ग्रहत्व has no role in it. सोमापूर्वीयत्व is common to चमसs also. Therefore without taking into account ग्रहत्व, संमार्ग has to be made for चमसs also.

संमार्ष्टि इत्यनेन सोमावसेकनिर्हरणप्रयोजनकतया “सोमपात्राणां संमार्गः” इत्यवगमे, पुनः कस्य? इत्याकांक्षानुदयात् चमसानामपि सोमपात्रत्वात् एकत्ववत् ग्रहत्वमपि अविवक्षितमेव । किञ्च ग्रहेषु संमार्गः सोमपूर्वीयत्वप्रयुक्तः, न ग्रहत्वप्रयुक्तः । तच्च चमसेष्वपि अविशिष्टमिति ग्रहत्वाविवक्षया चमसेष्वपि स्यादिति प्राप्तम् ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that the word ग्रह conveys ग्रह type of vessel only. Therefore not taking into account ग्रहत्व is not proper. Though सोमयागीयप्रधानापूर्व is one, the संमार्ग of each ग्रह has its own अवान्तर अपूर्व. Hence संमार्ग of any other vessel such as चमस is not warranted by the statement ग्रहं संमार्ष्टि.

ग्रहश्रुत्यवगतग्रहत्वस्याविवक्षा न युक्ता । यागस्यैकत्वेन प्रधानापूर्वस्य एकत्वेऽपि अनेकधा अभ्यस्यमानस्यैव फलहेतुतया प्रत्यभ्यासमवान्तरापूर्वभेदात् तत्तदपूर्वीयत्वप्रयुक्तः संमार्गो ब्रीहिष्वेवावघातवत् ग्रहेष्वेव प्राप्त इति, न चमसेषु कार्य इति ।

सप्तदशारत्नितायाः पशुधर्मताधिकरणम् (III-1-9)

At वाजपेय it is stated that सप्तदशारत्निः वाजपेयस्य यूपो भवति. Here the doubt arises whether सप्तदशारत्नित्व is an auxiliary of वाजपेय or that of पशु of वाजपेय through यूप.

वाजपेये “सप्तदशारत्निः वाजपेयस्य यूपो भवति” इति श्रुतम् । सप्तदशारत्नित्वं वाजपेयाङ्गम्, उत यूपद्वारा वाजपेयगतपश्वङ्गं इति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that सप्तदशारत्नित्व is an auxiliary of वाजपेय याग itself. In support of this he gives three reasons. i) the expression वाजपेय occurs immediately after सप्तदशारत्नि in the statement. ii) वाजपेय is प्रधान कर्म iii) The context is that of वाजपेय. For these reasons सप्तदशारत्नित्व has to be taken as an auxiliary of वाजपेय. It is true that this being a measurement it cannot be directly applied to वाजपेय याग. However through the vessel षोडशी this can be an auxiliary of याग. the षोडशी vessel has to be of the measurement of सप्तदशारत्नि.

तत्र वाजपेयस्य अव्यवधानेन श्रवणात् प्रधानकर्मत्वात् प्रकरणबलाच्च वाजपेयाङ्गं सप्तदशारत्नित्वम् न यूपद्वारा पश्वङ्गम् उक्तहेतुत्रयान्यतमस्याप्यभावात् । सप्तदशारत्नित्वस्य साक्षात्कर्मण्ययोगेऽपि तदङ्गषोडशिनामकग्रहरूपपात्रद्वारा कर्माङ्गं भविष्यति । यूपशब्दश्च ऊर्ध्वत्वसारूप्याद् ग्रहपरः स्यात् ।

Siddhānta : Siddhānta points out that the expressions सप्तदशारत्नि and यूप are used in the same case suffix. Hence through वाजपेय, यूप can be taken as an auxiliary of पशु of वाजपेय.

अभिधीयते “सप्तदशारत्निर्यूपः” इति सामानाधिकरण्याद्वाजपेयशब्दस्य सम्बन्ध-सामान्यवाचिष्ठच्यन्ततया परम्परासम्बन्धेन “वाजपेयाङ्गपश्वङ्गं यूपः” इति लक्षणां विनैव पशुयागपरत्वेन सन्निधानादेरविरोधात् ।

अभिक्रमणादीनां प्रयाजमात्राङ्गताधिकारणम् (III-1-10)

At दर्शपूर्णमास, in the context of प्रयाज, the statement ‘अभिक्रमं जुहोति’ is found. अभिक्रम means moving around आहवनीय fire. Here the doubt arises whether this should be performed by a person who performs प्रयाज or a person who performs all rituals connected with दर्शपूर्णमास.

दर्शपूर्णमासौ प्रकृत्य प्रयाजसमीपे श्रूयते 'अभिक्रामं जुहोत्यभित्यै' इति । तत्र अभिक्राममिति आहवनीयस्य अभितः सञ्चरणं किं प्रयाजकर्त्रान्वेति उत कृत्स्नप्रकरणिक-कर्त्रेति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that it is not proper to ignore the main sacrifice. अभिक्रमण is not कारक. It is a क्रिया. प्रयाज is also क्रिया. One क्रिया cannot be connected with another क्रिया. Hence it has to be separated from प्रयाज and be connected with the entire दर्शपूर्णमास. Consequently it gets connected with the performer of the entire दर्शपूर्णमास as a संस्कार.

प्रधानान्वयानादसौ न युक्तः । जुहोतिनोक्तप्रयाजक्रियया कारकस्यैवान्वयार्हतया अभिक्रमणरूपक्रियाया अमूर्तरूपायाः कारकत्वाभावेन तदन्वयायोगात्, वाक्यात् पृथक्भूत-मभिक्रमणं प्रयाजादिकमिव प्रकरणेन दर्शपूर्णमासाङ्गतया गृहीतं सत् सामर्थ्यादर्शपूर्ण-मासकर्त्रा तत्संस्कारकतया अन्वेतीत्युपपत्तेः ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that if अभिक्रमण cannot be connected with प्रयाजक्रिया on the ground that it is a क्रिया, it cannot also be connected with दर्शपूर्णमास as well. If on the ground of प्रकरण it gets connected with दर्शपूर्णमास, on the same ground it can also get connected with प्रयाज. This interpretation is as per शबरभाष्य.

सिद्धान्तस्तु क्रियात्वेन अभिक्रमणस्य जुहोतिना उक्तप्रयाजरूपक्रियान्वये दर्शपूर्णमास-रूपप्रधानक्रियान्वयोऽपि न स्यात् । प्रकरणबलेन प्रधानान्वितं सत् तत्कर्तृसंस्कारद्वारा तदुपकारकं चेत् प्रयाजान्वयेऽपि तथा स्यात् । अतस्सन्निधानबलात् प्रयाजकर्त्रैवान्वेतीति । एतच्च यथाभाष्यं वर्णकं ज्ञेयम् ।

दशमे अधिकरणे वार्तिकाभिमतं वर्णकम् (III-1-10)

कुमारिलभट्ट in his वार्तिक presents the पूर्वपक्ष and सिद्धान्त of this अधिकरण in a different way.

वार्तिके तु प्रागुक्तावेव विषयसंशयौ, पूर्वोत्तरपक्षहेतुमात्रभेदः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that though अभिक्रमण is stated near प्रयाज, दर्शपूर्णमास प्रकरण is stronger. There is no अवान्तरप्रकरण of प्रयाज here. Hence अभिक्रमण has to be performed in all the rituals connected with दर्शपूर्णमास.

सन्निधानादपि दर्शपूर्णमासप्रकरणस्य बलवत्वात्, अवान्तरप्रकरणस्य चाभावात्, महाप्रकरणेन प्राकरणिकेषु दर्शपूर्णमासाङ्गसर्वहोमेषु अभिक्रमणं निविशतीति प्राप्तम् ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that अभिक्रमण occurs in the midst of the statements connected with प्रयाज. Therefore there is अवान्तरप्रकरण of प्रयाज. Hence अभिक्रमण is an auxiliary of प्रयाज.

प्रयाजसम्बन्धिवाक्यैः सन्दष्टत्वेन अवान्तरप्रकरणं प्रयाजानामस्तीति कल्पनात् । तेन प्रयाजाङ्गमभिक्रमणमिति सिद्धान्तः ।

उपवीतस्य प्राकरणिकाङ्गताधिकरणम् (III-1-11)

In the context of दर्शपूर्णमास, recitation of सामिधेनी hymns are prescribed. These are called सामिधेनी because these are recited at the time of enkindling the fire. After stating these, निवीत, प्राचीनावीत, उपवीत are prescribed. उपवीत means a garment of cloth used to protect the body from cold, wind, sunlight etc. Here the question is raised whether this उपवीत is an auxiliary of सामिधेनी hymns or that of दर्शपूर्णमास.

दर्शपूर्णमासप्रकरणे काम्यसामिधेनीविकल्पान् विधाय, उपवीतं विधाय, सामिधेनीगुणाः श्रूयन्ते । तत्र उपवीतं किं सामिधेनीनामङ्गमुत दर्शपूर्णमासाङ्गमिति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that since the उपवीत is stated in the midst of सामिधेनी गुणाः it is an auxiliary of सामिधेनी

पूर्वत्र उत्तरत्र च सामिधेनीगुणश्रवणेन पूर्वत्रेव सन्दर्शेन सामिधेनीनामवान्तरप्रकरण-
कल्पनात्तेन सामिधेन्यङ्गमुपवीतमिति ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that the context of सामिधेनी is obstructed by the विनियोग of निवित hymns. Hence उपवीत cannot be the auxiliary of सामिधेनी. Hence taking into account the महाप्रकरण of दर्शपूर्णमास it has to be an auxiliary of दर्शपूर्णमास.

निविन्नामकमन्त्रविनियोजकेन सामिधेनीप्रकरणस्य विच्छेदान्न तदङ्गत्वं युक्तम् ।
तस्मात् पूर्वन्यायाभावान्महाप्रकरणेन दर्शपूर्णमासाङ्गम् ।

गुणानां मिथोऽसम्बन्धाधिकरणम् (III-1-12)

In the context of आधान, wooden vessels made of वारण and वैकङ्कत trees are stated. Here the question arises whether these are the auxiliaries of पवमानेष्टि which itself is an auxiliary of आधान or these are the auxiliaries of the all sacrifices.

आधानप्रकरणे दारुपात्रं होमार्थवत् श्रूयते “वारणो यज्ञावचरो वैकङ्कतो यज्ञावचरः”
इति । यज्ञोऽवचर्यते अनुष्ठीयते इति यज्ञावचरो यज्ञपात्रम् । वारणवैकङ्कतशब्दौ दारुविशेष-
विकारवाचिनौ । तानि किमाधानाङ्गपवमानेष्ट्यङ्गम्, उत सर्वयज्ञाङ्गं इति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that वारण etc vessels have to get connected with आधान because it is the context of आधान. However these do not serve any purpose of आधान. There is a general guideline that whenever an auxiliary does not serve the main item it has to be implemented to its auxiliary. In view of this, the auxiliaries वारण etc यज्ञपात्रs get connected to the three हविर्द्रव्यs of पवमानेष्टि.

वारणादिपात्राणि प्रकरणेनाधानेऽन्वितानि सन्ति तत्र प्रयोजनाभावात् “आनर्थक्या-
त्तदङ्गेषु” इत्युक्तन्यायात् तदङ्गपवमानेष्टिद्रव्यभूतेषु त्रिषु हविःषु निविशन्त इति प्राप्तम् ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that just as आधान is enjoined for अग्नि the हविर्द्रव्यs of पवमानेष्टि are also enjoined for अग्नि only. The आधान and पवमानेष्टि do not have अङ्गाङ्गिभाव relation since both of them are the अङ्गs of अग्नि. Two अङ्गs cannot be connected with each other. Both these have to be connected with the main only. In view of this वारण etc. vessels are the auxiliaries of all the rituals of दर्शपूर्णमास.

सिद्धान्तस्तु अग्निमुद्दिश्याधानं यथा विहितं तथा पवमानहवीर्होम-विधानादग्निसंस्कारत्वेन विहितानां पवमानेष्टीनामाधानेन सह नास्त्यङ्गाङ्गिभावः । किन्तु समप्राधान्यमेवेति विनियोजकप्रकरणाभावात् ‘यज्ञावचरः’ इति वाक्येन दर्शपूर्णमासादि-सर्वयज्ञाङ्गानि पात्राणीति ।

वार्त्रघ्न्याधिकरणम् (III-1-13)

At दर्शपूर्णमास two आज्यभागs namely आग्नेय and सोम्य are enjoined. With reference to these two आज्यभागs recitation of two sets of आग्नेयी and सौमी hymns are prescribed. The first and second are called वार्त्रघ्नी third and fourth are called वृधन्वती. Further it is stated that वार्त्रघ्नी. is to be recited at पौर्णमासी. वृधन्वती is to be recited at अमावास्या. Here the question is raised whether these four hymns are the auxiliaries of दर्शपूर्णमास or that of आज्यभाग.

दर्शपूर्णमासयोः “अग्नीषोमाभ्यामाज्यभागौ यजति” इत्याग्नेयः सोम्यश्चाज्यभागौ विहितौ । तयोः क्रमेण अनुवाक्यायुगलद्वयमाम्नातम् । तत्र आद्यद्वितीये वृत्रहशब्दवत्वात् वार्त्रघ्न्यावित्युच्येते । तृतीयचतुर्थे वृधिधातुनिष्पन्नशब्दवत्वात् वृधन्वत्यावित्युच्येते । तत्रान्य-द्वचनं “वार्त्रघ्नी पौर्णमास्यामनूच्येते, वृधन्वती अमावास्याम्” इति । वार्त्रघ्न्यौ वृधन्वत्यौ इत्यर्थः । तत्र किमेतच्चतुष्टयम् दर्शपूर्णमासाङ्गं, उत आज्यभागाङ्गमिति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that though these hymns are enjoined as the auxiliaries of आज्यभाग this has to be set aside because

of the expressed statement that वार्त्रघ्नी has to be recited at पौर्णमासी and वृधन्वती has to be recited at अमावास्या and these are to be considered as the auxiliaries of दर्शपूर्णमास but not आज्यभाग.

क्रमपाठेन आज्यभागाङ्गतया विहितानामपि मन्त्राणाम् तदङ्गताबाधेन “वार्त्रघ्नी पौर्णमास्यां”, “वृधन्वती अमावास्याम्” इति वाक्याभ्यां क्रमापेक्षया प्रबलाभ्यां मन्त्राणां दर्शपूर्णमासाङ्गतावगमात् तदङ्गमेव मन्त्राः, नाज्यभागाङ्गम् ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that by the expressed statement आग्नेयी hymns may be considered as the auxiliary of दर्शपूर्णमास. But सौमी hymns cannot be considered since सोम is not a देवता at दर्शपूर्णमास. Even at अग्नीषोमीय, सोम alone is not देवता, Hence these hymns cannot be the auxiliaries of दर्शपूर्णमास. The statement referring to पौर्णमासी and अमावास्या is intended to fix the order of these मन्त्रs with reference to आज्यभागs.

सिद्धान्तस्तु वाक्यात् प्रधानाङ्गत्वे सति आग्नेयीयुगलस्य कथञ्चित् तत्राङ्गत्वायोगेऽपि न सौम्यायुगलस्य तद्युक्तम् । सोमस्य तत्रादेवतात्वात् । अग्नीषोमीयेऽप्यग्निसहितस्य देवतात्वेन केवलसोमस्य तदभावात् दर्शे सर्वथा अनन्वयाच्च । तस्मादाज्यभागयोः अव्यवस्थया प्राप्तयोः मन्त्रयुगलयोः व्यवस्थार्थं वाक्यमिति ।

हस्तावनेजनादीनां कृत्स्नप्राकरणिकाङ्गताधिकरणम् (III-1-14)

At दर्शपूर्णमास the statements “हस्तौ अवनेनिक्ते” and “उलपराजिंस्तृणाति” are found. Here the question is raised whether हस्तावनेजन is an auxiliary of उलपराजि आस्तरण or all the rituals at दर्शपूर्णमास.

दर्शपूर्णमासयोः प्रकरणे श्रूयते “हस्तावनेनिक्ते,” “उलपराजिंस्तृणाति” इति । उलपानां तृणविशेषाणां राजिं पङ्क्तिं वेद्यामास्तृणातीत्यर्थः । तस्मादवनेजनमास्तरण-मात्राङ्गमुत करिष्यमाणसर्वकर्माङ्गमिति इति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that the statement उलपराजिंस्तु-
णाति occurs immediately after हस्तावनेनिकते. Hence the हस्तावनेजनसंस्कार
is an auxiliary of आस्तरण only.

अत्रापि आनन्तर्यलक्षणक्रमप्रमाणेन हस्तावनेजनरूपहस्तसंस्कारस्य अनन्तरश्रुतोपल-
पराज्यास्तरणमात्राङ्गत्वम् ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that अवनेजन is a संस्कार for हस्त.
हस्त becomes सर्वकर्मानुष्ठानयोग्य when it is संस्कृत. In view of this, setting
aside आनन्तर्यरूपक्रम it has to be considered as an auxiliary of all rituals
of दर्शपूर्णमास.

अवनेजनं हि हस्तसंस्कारः । संस्कृतौ च हस्तौ सर्वकर्मानुष्ठानयोग्यावित्येतादृश-
सामर्थ्यरूपलिङ्गेन दर्शपूर्णमासप्रकरणेन च आनन्तर्यरूपक्रमस्य बाधेन करिष्यमाणसर्वकर्माङ्गं
हस्तावनेजनम्, नास्तरणमात्राङ्गम् ।

Bhatta Saṅgraha gives one more example for the point made in this
अधिकरण.

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin points out that at ज्योतिष्टोम there are
statements such as “मुष्टीकरोति,” “वाचं यच्छति,” “दीक्षितं आवेदयति.”
The मुष्टीकरण, वाग्यम stated here have to be considered as auxiliaries of
दीक्षितावेदन, because the statement दीक्षितमावेदयति immediately follows.

एवं ज्योतिष्टोमे ‘मुष्टीकरोति’, ‘वाचं यच्छति’ ‘दीक्षितमावेदयति’ इति श्रुतमुष्टीकरण
वाग्यमनयोः मनःप्रणिधानार्थयोः “अदीक्षिष्टायं ब्राह्मणः” इति देवेभ्यो मनुष्येभ्यश्चावेदन
रूपदीक्षितावेदनस्याङ्गत्वमानन्तर्यादिति प्राप्ते ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that on the basis of लिङ्ग and
प्रकरण these have to be considered as the auxiliaries of all rituals setting
aside आनन्तर्य.

लिङ्गप्रकरणाभ्यां सर्वकर्माङ्गता ज्ञेया । तथा च सूत्रम्, आनन्तर्य-सन्निध्याम्नानं, अचोदना-अङ्गत्वे प्रमाणं न भवतीति ।

चतुर्धाकरणादीनामाग्नेयमात्राङ्गताधिकरणम् (III-1-15)

At दर्शपूर्णमास, आग्नेय, अग्नीषोमीय, ऐन्द्राग्नि पुरोडाशs are stated. It is further stated that the आग्नेयपुरोडाश is divided into four parts. Here the question is raised whether all the three पुरोडाशs are to be divided into four or only the आग्नेयपुरोडाश are to be divided.

दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयाग्नीषोमीयैन्द्राग्निपुरोडाशाः श्रुताः । तत्र “आग्नेयं चतुर्धा करोति” इति श्रुतं चतुर्धाकरणं किं पुरोडाशत्रयस्यापि, उत आग्नेयस्यैवेति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that just as हस्तावनेजन is considered as an auxiliary of all rituals, here also the पुरोडाशs of all the three have to be divided in four parts. There is no special reason to restrict it to आग्नेय only.

यथा हि पूर्वत्र हस्तावनेजनादेरसङ्कोचेन सर्वकर्माङ्गता तथेहापि आग्नेयवदग्निसम्बन्धस्य अग्नीषोमीयैन्द्राग्नयोरपि पुरोडाशयोः सत्वात् तयोरपि चतुर्धाकरणम् । सङ्कोचे हेत्वभावात् इति प्राप्तम् ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that the word आग्नेय has तद्धित suffix in the sense of relating to अग्नि deity. Hence आग्नेयपुरोडाश only has to be divided into four.

सिद्धान्तस्तु “अग्नेर्दक्” इति देवतार्थे विहिततद्धितान्तोऽयमाग्नेयशब्दो अग्निसम्बन्ध-मात्रार्थः । अग्निश्च केवलो द्विदैवत्ययोः पुरोडाशयोर्न देवतेति देवतात्वेनाग्निसम्बन्धस्य द्विदैवत्यपुरोडाशयोर्न मुख्यत्वमिति मुख्याग्नेयस्यैव चतुर्धाकरणमिति ।

अथ तृतीयोऽध्याये द्वितीयः पादः

मुख्ये विनियोगाधिकरणम् (III-2-1)

Among the श्रुति, लिङ्ग etc. earlier is the उपजीव्य for the later. This will be explained in the next पाद । श्रुतिविनियोग is already explained in the first पाद. In this पाद, विनियोग by लिङ्ग will be discussed.

श्रुतिलिङ्गादिषु पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं प्रत्युपजीव्यत्वस्योत्तरपादे वक्ष्यमाणत्वादुपजीव्य श्रुतिविनियोगस्य पूर्वपादे प्राधान्येन उक्तत्वादिदानीमत्र पादे श्रुत्युपजीवकेन लिङ्गेन विनियोगो निरूप्यते इति पादयोरर्थभेदः पौर्वापर्यञ्च ।

In मन्त्राधिकरण it is already stated that the मन्त्र, “बर्हिर्देवसदनं दामि” is an auxiliary of the sacrifice, through अर्थप्रकाशन. This मन्त्र is to be employed for लवण i.e., cutting of बर्हि type of grass. Here a question is raised whether this मन्त्र is to be employed taking into account its primary meaning or secondary meaning of गौण type.

“बर्हिर्देवसदनं दामि” इत्यादिमन्त्रोऽर्थप्रकाशनेनैव क्रत्वङ्गमित्युक्तं मन्त्राधिकरणे । अयञ्च मन्त्रो देवानां सदनं आश्रयभूतं बर्हिः दामि “दा लवने” इति धातोः “लुनामि” इति बर्हिर्लवनप्रतिपादनसामर्थ्यरूप- लिङ्गेन लवने विनियुज्यते । तत्र किं मन्त्रो मुख्यार्थमेव प्रकाशयन् विनियुज्यते, अथ गौणमप्यर्थमिति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : The word बर्हि has to be taken both in its primary meaning namely दर्भ and secondary meaning उलप etc., other kinds of grass, because, both are utilised in the sacrifice. Therefore this hymn has to be employed at the time of cutting both.

बर्हिशब्देन काशकुशादिदर्भरूपमुख्यार्थस्येव वेद्यास्तरणसाधनोलपादितृणविशेषरूप- गौणार्थस्यापि अनुष्ठेयतया स्मरणावश्यम्भावात् मुख्यार्थस्य लवने गौणार्थस्य लवने चोभयत्र विनियोगः । एवं मन्त्रान्तरस्याप्युभयत्र विनियोगः ध्येयः इति पूर्वपक्षः ।

Siddhānta : Secondary meaning of the गौण type is adopted when the primary meaning is not suitable. Hence this hymn has to be employed at the time of cutting दर्भ etc. which are conveyed as primary meaning.

मुख्यानुपपत्त्यादिप्रमाणान्तरे सत्येव गौणार्थप्रतीतिः, नान्यथा । मुख्यार्थस्तु शब्दस्वाभाव्यादेव झटिति प्रतीयते इति मुख्यार्थे एव विनियोगः, न गौणे ।

ऐन्द्राः गार्हपत्ये विनियोगाधिकरणम् (III-2-2)

At अग्निचयन, the मन्त्र “निवेशनः सङ्गमनः वसूनाम्” etc. is stated to be employed with reference to गार्हपत्य by the statement ऐन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठते. In some शाखाs the मन्त्र “कदाचन स्तरीरसि” is stated for the same purpose. Both these hymns contain a reference to इन्द्र. Here the question is raised whether this ऐन्द्री hymn has to be employed taking into account its primary meaning इन्द्र deity or it should be taken in the गौण sense.

अग्निचयनप्रकरणे “निवेशनः सङ्गमनो वसूनामैन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठते” इति, “कदाचन स्तरीरसि” इति वा ऐन्द्री ऋक् किं मुख्यार्थे विनियुज्यते, गौणार्थे वेति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that it has to be employed for इन्द्रप्रकाशन only which is the primary meaning, but not secondary meaning of the गौण type. The expression गार्हपत्य should be taken in the secondary sense namely गृहपतेः स्वामी.

पूर्वपक्षस्तु पूर्वाधिकरणन्यायेन मुख्यार्थभूतेन्द्रप्रकाशन एव विनियुज्यते न गौणे । ब्राह्मणगतगार्हपत्यशब्दस्य यागसाधनत्वसाम्यात् गौण्या वृत्त्या “गृहपतेर्यजमानस्यायं स्वामी” इत्यर्थे तद्विद्वान्तत्वेन वा इन्द्रपरत्वसम्भवादिति ।

Siddhānta : Here the expression गार्हपत्य is used in द्वितीयाविभक्ति. This द्वितीया श्रुति conveys that this hymn has to be employed for गार्हपत्य.

To reconcile the ब्राह्मण statement and मन्त्रलिङ्ग, secondary meaning of गौण type has to be taken for one of them namely इन्द्र or गार्हपत्य. It is better to take the word इन्द्र in the secondary sense than the word गार्हपत्य. Because इन्द्रप्रकाशन is indicated by लिङ्ग and employing it to गार्हपत्य is indicated by श्रुति. When there is a conflict between लिङ्ग and श्रुति, श्रुति has to be preferred.

वचनेन गार्हपत्याङ्गत्वस्य स्पष्टत्वाद्बचनबलात् गार्हपत्ये विनियोगः । मन्त्रलिङ्गस्य विनियोजकवचनस्य च अविरोधायावश्यं कचिद्गौणार्थत्वे कल्पनीये प्राप्तार्थके मन्त्र एवेन्द्रपदस्य गार्हपत्ये गौणत्वं न्याय्यम् ।

आह्वानविनियोगाधिकरणम् (III-2-3)

At दर्शपूर्णमास, the statement हविष्कृदेहि etc. is found. The wife of the यजमान is called हविष्कृत् as she prepares the हविस्. अध्वर्यु invites her as “हे हविष्कृत् एहि” त्रिवारमवघातं कुर्वन्, making अवघात thrice. Here the question is raised whether this हविष्कृदेहि hymn is an auxiliary of अवघात or आह्वान.

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते “हविष्कृदेहीति त्रिरवघ्नन्नाह्वयति” इति । देवनामर्थे या हविः करोति सा यजमानपत्नी हविष्कृत् उच्यते । “हे हविष्कृत् एहि आगच्छ” इति त्रिवारमवघातं कुर्वन्नध्वर्युः पत्नीमाह्वयतीत्यर्थः । किमयं ‘हविष्कृदेहि’ इति मन्त्रोऽवघाते विनियुज्यतेऽथाह्वाने । आवहन्तिश्च काललक्षणार्थ इति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that अवघात also plays a role of preparing the हविस्. Therefore this मन्त्र has to be employed for अवघात only. The expression आह्वयति should be taken in the sense he recites the word एहि.

वचनात् हविस्साधनरूपहविष्कृद्गुणयोगात् गौणेऽप्यवघातरूपेऽर्थे हविष्कृच्छब्दस्य वृत्तिसम्भवेनावघातेऽयं मन्त्रो विनियुज्यते “हविष्कृदेहि इत्यवघ्नन्” इति । “आह्वयति” इत्यस्य तु “एहिशब्दमुच्चारयति” इत्यर्थ इति प्राप्ते ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that if this मन्त्र is enjoined for अवघात, then performing अवघात thrice also has to be enjoined. This will result in वाक्यभेद. That is to say taking one statement as enjoining two भावनाs. Hence the expression अवघ्नन् has to be taken in the sense of अवहननकाल and the expression एहि should be taken in the sense of आह्वान i.e., inviting the wife of यजमान.

अवघातोद्देशेन मन्त्रस्य विधाने त्रिरित्युक्तत्रिवारमभ्यासस्यापि विधेयतया “अवघ्नन् इति यत् तत् हविष्कृदेहि इति मन्त्रं उच्चारयन्, त्रिरुच्चारयन्निति वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अतो अवघ्नन्नित्यस्य काललक्षणया “अवहननकाले हविष्कृदेहि इति त्रिराह्वयति” इति हविष्कृदाह्वानरूपमुख्यार्थे एव विनियोगः ।

अग्निविहरणादिप्रकाशकमन्त्रविनियोगाधिकरणम् (III-2-4)

At ज्योतिष्टोम, it is stated that “उत्तिष्ठन्नाहाग्नीदग्नीन्विहर.” It is also stated that “व्रतं कृणुतेति वाचं विसृजति” Here the question is raised whether the मन्त्र ‘अग्नी’ etc is enjoined with reference to उत्थान and the hymn वृतं कृणुत etc. is enjoined for वाग्विसर्ग or both these convey the time.

ज्योतिष्टोमे श्रूयते “उत्तिष्ठन्नाहाग्नीदग्नीन्विहर” इति । तत्र सन्देहः उत्थानमुद्दिश्य अग्नीदिति मन्त्रोऽङ्गत्वेन विधीयते व्रतं कृणुतेति च मौनत्यागात्मनि वाग्विसर्गे, उतोभयोरपि काललक्षणार्थता “उत्थानकाले वाग्विसर्जनकाले चेमौ मन्त्रावुच्चारयेत्” इति ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that since उत्थान and वाग्विसर्ग are expressly stated the hymns are enjoined for these only.

पूर्वपक्षस्तु उत्तिष्ठन्नाह इत्यादिवचनादुत्थानवाग्विसर्गार्थाविमौ मन्त्रौ ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that उत्थानकाल and वाग्विसर्जनकाल are stated as the auxiliaries of the respective मन्त्रs.

सिद्धान्तस्तु मन्त्रोद्देशेन उत्थानादिकालोऽङ्गत्वेन विधीयते “उत्थानकाले वाग्विसर्जन-
काले च अग्नीदित्यादिमन्त्रानुच्चारयेत्” इति । उत्थानादिप्रकाशनशक्तिविधुरस्योत्थानादौ
विनियोगाभावात् ।

सूक्तवाक्यस्य प्रस्तरप्रहरणाङ्गताधिकरणम् (III-2-5)

At दर्शपूर्णमास the statement “सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति” is found. प्रस्तर
means दर्भमुष्टि, प्रहरति means प्रक्षिपति. Here the question is raised whether
प्रस्तरप्रहरण be made at the time of reciting सूक्तवाक or सूक्तवाक is enjoined
as an auxiliary of प्रस्तरप्रहरण.

दर्शपूर्णमासयोः “सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति” इति श्रुतम् । तत्र सन्देहः । प्रस्तर-
प्रहरणस्य सूक्तवाकस्य च कालार्थः सम्बन्धः, उत सूक्तवाकः प्रस्तरप्रहरणाङ्गत्वेनोपदिश्यत
इति ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that the purpose of सूक्तवाक is
served by देवताप्रकाशन, प्रहरण of प्रस्तर serves the purpose of
प्रतिपत्तिरूपसंस्कार for प्रस्तर. Hence these need not be considered as अङ्ग
and अङ्गी. Therefore the expression सूक्तवाक should be taken in the
sense of the time of recitation of सूक्तवाक hymns.

अध्वर्यु should put the प्रस्तर i.e., दर्भमुष्टि, in the fire at the time of
reciting the सूक्तवाक hymns.

पूर्वपक्षस्तु सूक्तवाकस्य “अग्रिरिदं हविरजुषत” इत्यादिना अनुष्ठितदेवताप्रकाशनेन
कृतार्थत्वात् । प्रहरणस्य च सुग्धारणादिनानाकर्मोपयुक्तप्रस्तरस्य प्रतिपत्तिरूपसंस्कारत्वेन
प्रयोजनवत्त्वादन्योन्यमङ्गाङ्गित्वापेक्षाभावात् पूर्वत्रेव कालार्थः सम्बन्धः । सूक्तवाकशब्दो
लक्षणया कालपरः “सूक्तवाकपाठकाले अध्वर्युः प्रस्तरं प्रहरेत्” इति ॥

Siddhānta : Siddhāntin states that the instrumental case suffix in
the word सूक्तवाकेन clearly indicates that सूक्तवाक is an auxiliary of प्रहरण.

On the basis of this देवतासम्बन्ध has to be envisaged for प्रहरण. Consequently it assumes the form of देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपयाग. In view of this it is proper that सूक्तवाक hymns are an auxiliary of प्रहरण.

सिद्धान्तस्तु सूक्तवाकेनेति तृतीयाश्रुत्या तस्य प्रहरणं प्रत्यङ्गत्वावगमात् श्रुतिविनियुक्त मन्त्राङ्गत्वबलादेव तदभिधेयदेवतासम्बन्धस्य प्रहरणेऽपि कल्पनेन देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपतापत्त्या यागरूपत्वादुपपन्नमिष्टदेवताप्रकाशनं कुर्वत एव सूक्तवाकस्य प्रहरणाङ्गत्वमिति ।

सूक्तवाकानामर्थानुसारेण विनियोगाधिकरणम् (III-2-6)

Here the question is raised whether all सूक्तवाक hymns be recited at both पौर्णमासी and अमावास्या or in the respective places as per the प्रकाशनसामर्थ्य of respective hymns.

सूक्तवाकः सर्वोऽपि पौर्णमास्याममावास्यायाञ्च प्रयोक्तव्यः उत यथासामर्थ्यं विभज्य विनियोज्य इति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that the expression सूक्तवाक refers to all सूक्तवाक hymns. Hence these are to be recited at both पौर्णमासी and अमावास्या.

सूक्तवाकशब्दस्य “इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूत्” इत्यादिसमस्तानुवाकवाचित्वेन अध्येतृणां प्रसिद्धेः पर्वद्वये कृत्स्नोऽप्यनुवाक आवर्तनीयः ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that though the whole group of hymns are called सूक्तवाक, these make different देवताप्रकाशन. Therefore keeping the purpose of the प्रकाशन of the respective देवताs these hymns have to be classified and employed.

समवेतदेवताप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गेन कृत्स्नविषयसूक्तवाकसमाख्याया बाधेन प्रयोजनवशाद्विभज्य विनियोगः । न हीन्द्राग्न्यादिपदानां पौर्णमास्यां प्रयोजनमस्ति ।

काम्ययाज्यानुवाक्यानां काम्यमात्राङ्गताधिकरणम् (III-2-7)

At काम्येष्टिकाण्ड, काम्येष्टिs are stated and in the काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्ड attached to it the मन्त्रs to be recited are given. In this मन्त्रकाण्ड the मन्त्रs are given following the order of the इष्टिs. Here the question is raised whether the मन्त्रs be recited with reference to these dieties both at काम्येष्टि and अकाम्येष्टि or these have to be recited only at काम्येष्टिs.

काम्येष्टिकाण्डे हि “ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत्” इत्यादयः काम्येष्टय उक्ताः । तथा “काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डं” इति समाख्यातं मन्त्रकाण्डमस्मात् । तत्र मन्त्रकाण्डे “इन्द्राग्री रोचना दिवः” इत्यादयो मन्त्राः ऐन्द्राग्यादीष्टिक्रमेणाम्नाताः । तत्र किमिमे मन्त्राः यथासामर्थ्यं सर्वेष्वेतद्देवेषु काम्याकाम्यकर्मसु विनियोज्यन्ते उत एतास्वेव काम्या-स्विष्टिषु यथाक्रमं वा इति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that these मन्त्रs are to be recited on the basis of their अर्थप्रकाशनसामर्थ्यं both at काम्येष्टि and अकाम्येष्टि. The order need not be taken into account.

पूर्वपक्षस्तु लिङ्गस्य श्रुतिवचिरपेक्षस्यैव विनियोजकत्वाद्यथासामर्थ्यं सर्वत्र विनियोगः । न चैवं क्रमसमाख्याविरोधः । लिङ्गात्तयोर्दुर्बलत्वात् ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that देवतास्वरूपमात्रप्रकाशन is not the ground for कर्माङ्गत्व, but it is the कर्मापूर्वसाधनबोधप्रकाशन that is the ground. That depends upon कर्मसम्बन्धबोधकप्रमाण. In view of this, these have to be recited only at the काम्य.

देवतास्वरूपमात्रप्रकाशनरूपलिङ्गमात्रेण कर्माङ्गत्वं न ज्ञातुं शक्यम् । किन्तु कर्मापूर्व-साधनभूतप्रकाशनेनैव । तच्च कर्मसम्बन्धबोधकप्रमाणे सति । तस्मात् समाख्याबलान्मन्त्र-काण्डकर्मकाण्डयोः सम्बन्धावगतिवशेन मन्त्रकर्मणोरपि सामान्येन सम्बन्धे ज्ञाते विशेष-स्तस्मिन् प्रथमे कर्मण्ययं प्रथमो मन्त्रः इति क्रमादवगम्यते ।

आग्नीध्रोपस्थाने प्रकृतानां मन्त्राणां विनियोगाधिकरणम् (III-2-8)

At ज्योतिष्टोम, the statement “आग्नेय्या आग्नीध्रमुपतिष्ठते” etc. is found. Here the question is raised whether the आग्नेयी mantra stated in this context be recited or in any other context also.

ज्योतिष्टोमे श्रूयते “आग्नेय्या आग्नीध्रमुपतिष्ठते, ऐन्द्रा सदः, वैष्णव्या हविर्धानीम्” इति । तत्र आग्नीध्रनामकमण्टपविशेषस्य अग्न्योपस्थानं यया कयाचित् प्रकृतया अप्रकृतया वा, अथ प्रकृतयैवेति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that the expression आग्नेयी is a general term applied to अग्निदेवता hymns. Hence recitation of आग्नेयीमन्त्र need not be restricted to the आग्नेयीमन्त्र stated in the context. Any other आग्नेयीमन्त्र also may be recited.

पूर्वपक्षस्तु “अग्निर्देवता यस्या ऋचः सा आग्नेयी” इत्यवयवशक्त्या सर्वासामग्नि-सम्बन्धिनीनामृचामाग्नेयीपदेनाभिधानात्, ‘अग्न आयाहि वीतये’ इत्यादिकया प्रकरण-पठितया वा दाशतयीगतया वा यया कयाचिदुपस्थानम् ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that if any other मन्त्र is taken as enjoined, then, it will result in two injunctions, i) Enjoining आग्नेयी मन्त्र as an auxiliary of the उपस्थान of आग्नीध्र, ii) Enjoining उपस्थान as ज्योतिष्टोम अपूर्वौपयिकव्यापारसाधन. On the other hand if the आग्नेयीमन्त्र stated in the context is recited enjoining it as an auxiliary of उपस्थान is sufficient.

सिद्धान्तस्तु अप्रकृतमन्त्रविधिपक्षे आग्नेय्यादीनामृचामाग्नीध्राद्युपस्थानशेषत्वं तत्कृतोप-स्थानस्य ज्योतिष्टोमापूर्वौपयिकव्यापारसाधनता चेत्युभयविधानाद् गौरवम् । क्रतुप्रकरण-पठितानां तु क्रत्वपूर्वौपयिकव्यापारसाधनत्वस्य तत्प्रकरणपाठादेव सिद्धेः ।

भक्षमन्त्राणां यथालिङ्गं ग्रहणादौ विनियोगाधिकरणम् (III-2-9)

At ज्योतिष्टोम by the statement “सदसि सोमं भक्षयन्ति” सोमरसशेषभक्षण is enjoined. This भक्षण involves four steps, i) ग्रहण - taking it ii) अवेक्षण - looking at it, iii) निगिरण - gulping it and iv) सम्यग्जरण - digesting it. In भक्षानुवाक, भक्षमन्त्रs are stated. Here the question is raised whether the entire भक्षानुवाक is to be recited at all these four stages or the respective मन्त्रs at the respective stages.

ज्योतिष्टोमेषु हुतस्य सोमरसस्य शेषभक्षणे विहितं “अभिषुत्याऽऽहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि सोमं भक्षयन्ति” इति । तस्मिन् भक्षणे ग्रहणावेक्षणनिगिरणसम्यग्जरण-रूपाश्चत्वारो व्यापारा भक्षानुवाकसंज्ञके भक्षणमन्त्रे समाम्नाताः । तत्र किं सर्वोऽपि भक्षानुवाकः सोमभक्षणे विनियुज्यते उत तद्ग्रहणे, तद्दर्शने, सम्यग्जरणे इति सन्देहः

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that ग्रहण etc. four stages are not directly enjoined. It is only भक्षण that is enjoined. The different stages of भक्षण are there only as steps of भक्षण. Hence the entire भक्षानुवाक be recited for भक्षण only.

पूर्वपक्षस्तु भक्षणवद्ग्रहणादिकं न साक्षाद्विहितम् । किन्तु भक्षणं ग्रहणादिना विना न सम्भवतीत्यर्थतः प्राप्तम् । अविहिते ग्रहणादौ मन्त्रस्य विनियोगायोगात् कृत्स्नोऽप्यनुवाकः लक्षणया भक्षणप्रकाशनसामर्थ्यकल्पनेन भक्षण एव विनियुज्यते ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that though ग्रहण etc. four stages are not directly enjoined these are included in the very injunction of भक्षण. Therefore the respective मन्त्रs be recited at the respective steps.

सिद्धान्तस्तु साक्षाद्विधानाभावेऽपि भक्षविधिनैवार्थात्कर्तव्यतया प्राप्तत्वाद्यथासामर्थ्यं विभज्य विनियोग इति ।

मन्द्राभिभूतिरित्यादेरेकमन्त्रताधिकरणम् (III-2-10)

In the भक्षानुवाकमन्त्र, the portion from मन्द्र to तृप्यतु applies to तृप्ति. The portion of the मन्त्र from वसुमद्गणस्य to भक्षयामि applies to भक्षण. Here the question is raised whether from मन्द्र etc. upto भक्षयामि, the whole मन्त्र has to be applied for भक्षण or the two parts have to be applied to तृप्ति and भक्षण separately.

प्रागुक्ते भक्षानुवाके मन्द्रेत्यादिस्तृप्यत्वित्यन्तो भागस्तृप्तौ विनियुज्यते वसुमद्गण-
स्येत्यादिर्भक्षयामीत्यन्तोऽंशो भक्षणे, उत मन्द्रादिर्भक्षयामीत्यन्त एक एव मन्त्रो भक्षणे
विनियुज्यते इति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that these two portions have to be separately applied, since, these relate to two different items.

पूर्ववद्यथासामर्थ्यं विभज्य विनियोगः ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that तृप्ति that arises from भक्षण is not a separate item. Hence it does not require any separate मन्त्र for it. If the mantra is employed for तृप्तिविशिष्टभक्षण, it will generate interest in the भक्षण. In view of this the entire मन्त्र has to be adopted for भक्षण only.

भक्षणानुनिष्पादिन्यास्तृप्तेर्व्यापारान्तरत्वाभावेन स्मृत्यनपेक्षतया स्मारकमन्त्रापेक्षाभावात्
प्रकाशनेऽदृष्टार्थतैव स्यात् । तृप्तिविशिष्टभक्षणप्रकाशने तूत्साहजननेन दृष्टार्थता स्यात् ।
तस्मात् भक्षणे एव विनियोगः इति सिद्धान्तः ।

इन्द्रपीतस्येत्यादिमन्त्राणां विनियोगाधिकरणम् (III-2-11)

At ज्योतिष्टोम, there are offerings for इन्द्र and also other than इन्द्र. In this context there is a प्रातस्सवनीयभक्षणमन्त्र - “वसुमद्गणस्य सोमदेव” etc. Here the question is raised whether this मन्त्र is to be applied for the शेषभक्षण of the offering given to इन्द्र only or other dieties also. If it is to

be offered to other dieties whether their names be brought by ऊह or without it.

ज्योतिष्टोमे सन्त्यैन्द्राण्यनैन्द्राण्यनेकदैवत्यानि प्रदानानि । तेषु शेषे भक्षणीये लिङ्ग-समाख्याभ्यां भक्षमन्त्रस्य विनियोगे स्थिते “वसुमद्रणस्य सोमदेव ते मतिविदः प्रातस्सवनस्य गायत्रछन्दसः इन्द्रपीतस्य मधुमत उपहूतस्य उपहूतो भक्षयामि” इति प्रातःसवनीय-भक्षणमन्त्रः किमैन्द्रस्यैव भक्षणे प्रयोज्य उत अन्येषामिति । यदा त्वन्येषां तदा किमूहेन, अथ यथाश्रुत एवेति त्रेधा सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that the expression इन्द्रपीतस्य in the मन्त्रशेषे conveys that शेषभक्षण of the offering given to इन्द्र is intended here. Therefore this मन्त्र has to be recited at the time of शेषभक्षण relating to इन्द्र only but not the शेषभक्षण of the offering offered to मैत्रावरुण etc. other dieties. The शेषभक्षण relating to other dieties may be done without the recitation of any मन्त्र. There is another way also. In this hymn, in the place of इन्द्रपीतस्य, मित्रावरुणापीतस्य can be substituted by ऊह.

पूर्वपक्षस्तु इन्द्रपीतस्येत्यस्य इन्द्रेण पीतस्य सोमस्य शेषं भक्षयामीत्यर्थः । तथा सति अस्य मन्त्रस्य इन्द्रप्रदानशेषभक्षणे एव समर्थत्वात्तत्रैवायं मन्त्रो विनियुज्यते । न तु मैत्रावरुणादिशेषभक्षणे । अतो अमन्त्रकमेव तद्भक्षणमित्येकः । इन्द्रपीतस्येति पदस्य अन्यत्रासमर्थत्वेऽपि मित्रावरुणापीतस्येत्यादिरूपेणोहे सति तत्सामर्थ्यं सेत्स्यति । कर्मभेद इव शेषभक्षणभेदेऽप्यूहसम्भवात् ।

Siddhānta : The Siddhānta of this अधिकरण will be stated later in the last अधिकरण of this पाद.

अभ्युन्नीतसोमभक्षणाधिकरणम् (III-2-12)

At ज्योतिष्टोम, there are ten चमस vessels. Four of them are to be used by ब्रह्मा, उद्गाता, यजमान and होता. Five relate to मैत्रावरुण, ब्राह्मणाच्छंसि,

पोता, नेष्टा and अग्नीध्र. One relates to अच्छावाक. Here with the four चमसs relating to ब्रह्म etc. offering has to be given to इन्द्र twice. By the five चमसs relating to मैत्रावरुण etc. the offering has to be offered to इन्द्र once. Before भक्षण of the हविस् in these five चमसs, from द्रोणकलश, सोम has to be brought again and putting into very five चमसs the offering has to be made for मित्रावरुण, इन्द्र, मरुत्, पत्नीवत् त्वाष्ट्र and अग्नि. The चमस relating to अच्छावाक has to be brought after शेषभक्षण from all these. In the five चमसs the सोमशेष of इन्द्र and मित्रावरुण etc. is there. In view of this whether ऊह of मित्रावरुणपीतस्य is to be made or adding इन्द्र also इन्द्रमित्रावरुणपीतस्य is to be made.

ज्योतिष्टोमे सन्ति दश चमसाः । बहोद्गातृयजमानहोतृसंज्ञकानां मध्यतःकारिणां चत्वारश्चमसाः । मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्टाग्नीध्रसंज्ञकानाम् होतृकशब्दितानां पञ्च । अच्छावाकस्येकः । तत्र मध्यतः कारिणां चतुर्भिश्चमसैः इन्द्रमुद्दिश्य द्विर्होतव्यम् । होतृणां तु चमसैः पञ्चभिरिन्द्रमेवोद्दिश्य सकृद्धोमं विधायाभक्षितेषु सशेषेष्वेव तेषु द्रोणकलशात्सोमं पुनरानीय मित्रावरुणेन्द्रमरुत्पत्नीवत्त्वाष्ट्राद्यादिभ्यो देवतान्तरेभ्यो हुत्वा भक्ष्यते । अच्छावाक-चमसस्तु भक्षोत्तरकालमानेष्यते । तत्र होतृकाणां चमसेष्विन्द्रस्य मित्रावरुणादीनां च शेषोऽस्ति । तस्मिन् भक्ष्यमाणे सन्देहः मित्रावरुणपीतस्येत्वेवोहः कार्यः उत इन्द्रमित्रावरुणपीतस्येति ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that the शेष of इन्द्रपीतसोम is not separately utilised. This is given to मित्रावरुण etc. dieties along with the newly brought सोम from द्रोणकलश. In view of this, इन्द्रपीतसोमशेष is not separately present there. Hence इन्द्र is not related with शेष of the सोम offered to मित्रावरुण etc. Hence ऊह of only मित्रावरुणपीतस्य is to be made but not इन्द्रमित्रावरुणपीतस्य.

पूर्वपक्षस्तु इन्द्रपीतशेषस्याप्युपादाने हि इन्द्रपीतस्य मित्रावरुणपीतस्य सोमस्य शेषं भक्षयामीत्यर्थः स्यात् । न च तत्र इन्द्रपीतसोमस्य शेषोऽस्ति । अभ्युन्नीतस्य पूर्वतनशेषेण

सह मित्रावरुणादिभ्यो दत्तत्वेन तेभ्यो दत्तशेषस्य इन्द्रसम्बन्धाभावात् मित्रावरुण-
पीतस्येत्येवोहः कार्यः ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that the सोम brought from द्रोणकलश is meant to be offered to मित्रावरुण etc. dieties. Therefore this portion is related to मित्रावरुण etc. dieties. However the इन्द्र's connection with the earlier सोमशेष still continues. Therefore ऊह of इन्द्रमित्रावरुणपीतस्य has to be made.

सिद्धान्तस्तु द्रोणकलशादानयनं करिष्यमाणं मित्रावरुणादियागार्थमिति बुद्ध्या आनीयमानस्यैव मित्रावरुणादिदेवतासम्बन्धावगमेन पूर्वशेषस्य इन्द्रदेवतासम्बन्धानपायात् इन्द्रमित्रावरुणपीतस्येत्येवोहः कार्य इति ।

पात्नीवतशेषभक्षणे इन्द्रादीनामनुपलक्षणाधिकरणम् (III-2-13)

At ज्योतिष्टोम there are vessels that are connected with two dieties - इन्द्र and वायु. The हविशशेष from the vessels are put into आग्रयणस्थाली. There is already सोम in आग्रयणस्थाली at the time of भक्षण of the शेष of सोम offered to पत्नीवत् diety, whether the ऊह of इन्द्रवायुपत्नीवत्पीतस्य is to be made or only पत्नीवत्पीतस्य is sufficient.

सन्ति ज्योतिष्टोमे ऐन्द्रवायवादयो द्विदैवत्या ग्रहाः । तेषां हुतशेषीभूताः सम्पाता आदित्यस्थालीमागत्य ततोऽप्याग्रयणस्थाल्यां प्रक्षिप्यन्ते । तस्यामाग्रयणः सोमोऽस्ति । तत्र श्रूयते “उपांशु पात्रेणाग्रयणात् पात्नीवते गृह्णाति” इति । तस्मिन् पात्नीवते देवतायै हुतशेषे भक्षणीये सन्देहः किं इन्द्रवायुपत्नीवत्पीतस्येत्यूहः कार्यः उत पत्नीवत्पीतस्येत्येवेति ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that the हविशशेष in आग्रयणस्थाली relates to पत्नीवत् diety. But the सोमशेष of the two dieties brought to the vessel continues to have relation with these two dieties. Hence ऊह of इन्द्रवायुपत्नीवत्पीतस्य has to be made.

आग्रयणमात्रस्यैव पात्नीवतत्वेनान्यस्य तत्संसृष्टस्य द्विदैवत्यशेषस्यापात्नीवतत्वेन पूर्वदेवतासम्बन्धानापायात् इन्द्रवायुपत्नीवत्पीतस्येत्यूहः कार्य इति प्राप्तम् ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that from the statement पात्नीवतमाग्रयणात् in the ablative suffix it is clear that the सोम already present in आग्रयणस्थाली and the सोम mixed with it both belong to पत्नीवत् dietary only. Therefore the ऊह of पत्नीवत्पीतस्य is sufficient.

सिद्धान्तस्तु “पात्नीवतमाग्रयणात्” इति आग्रयणस्यापादानतया निर्देशेन आग्रयणांशवत् अनाग्रयणमपि तत्संसृष्टं द्विदैवत्यं ततोऽपेतं पात्नीवतमेवेति पूर्वदेवतासम्बन्धानापायात् पत्नीवत्पीतस्येत्येवोहः कार्य इति ।

पात्नीवतशेषभक्षणे त्वष्टुरनुपलक्षणीयताधिकरणम् (III-2-14)

In the above अधिकरण, it is concluded that ऊह of पत्नीवत्पीतस्य has to be made. Here the question is raised along with the dietary पत्नीवत्, त्वष्टृपीतस्य has to be taken by way of उपलक्षण or not.

भक्षमन्त्रे हि पत्नीवत्पीतस्येत्यूहः कार्य इत्युक्तम् । तत्र पत्नीवत् पीतस्येति त्वष्टाऽप्युपलक्षणीयः, उत न इति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that in पात्नीवतहविर्होमाङ्गमन्त्रे the name of त्वष्टा occurs. The सोमपान of त्वष्टा is also stated. Therefore पत्नीवत् त्वष्टृपीतस्य has to be taken by ऊह by way of उपलक्षण.

पात्नीवतहविर्होमाङ्गमन्त्रेण पात्नीवत इवत्वष्टुरपि पानावगमाददेवतायाः पानाभावेन त्वष्टुः पानलिङ्गेन देवतात्वावगमात् पत्नीवत्त्वष्टृपीतस्येत्युपलक्षणीयस्त्वष्टापीत्याह सूत्रकारः ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that the expression सह does not give the status of देवता to त्वष्टा. For eg: in the statement ‘सहैव दशभिः पुत्रैः भारं वहति गर्दभी,’ it is stated that the Donkey carries the load together

with her ten sons. Here it is only the Donkey that is connected with the word “Carries” but not her ten sons.

सोमपेनाग्निना त्वष्टुः सहभावश्रवणेऽप्यग्रेरिव पातृत्वं न निश्चेतुं शक्यते । “सहैव दशभिः पुत्रैः भारं वहति गर्दभी” इत्यादौ पुत्राणां वोढृत्वादृष्टेः । येन देवतात्वं त्वष्टुरपि पत्नीवत् इव विज्ञायेत ।

पात्नीवतशेषभक्षे त्रयस्त्रिंशतामनुपलक्षणाधिकरणम् (III-2-15)

At पात्नीवतहोम in याज्यामन्त्र thirty three dieties are mentioned along with पत्नीवत्. Here the question is raised whether in the मन्त्र concerned, thirty three dieties are also to be taken into account or not.

पात्नीवतस्य होमे याज्यामन्त्रः श्रूयते “ऐभिरग्रे सरथं याह्यर्वाङ् नानारथं वा विभवो ह्यश्वाः । पत्नीवतस्त्रिंशतं त्रींश्च देवाननुष्वधमावह मादयस्व” इति । तत्र सन्देहः शेषे भक्षयितव्ये भक्षमन्त्रे पत्नीवदग्नित्रयस्त्रिंशत्पीतस्येति त्रयस्त्रिंशदेवा अप्युपलक्ष्या उत नेति ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that in this hymn the expression मादयस्व indicates that the thirty three dieties also have सोमपान. Therefore they also have to be taken into account by way of उपलक्षण.

इह मादयस्वेति तेषां माद्यत्वश्रवणेन सोमरसपातृत्वप्रतीत्या देवतात्वावगमात् तेऽप्युपलक्ष्या इति ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that the द्रव्य offered to अग्नि by यजमान cannot be for the delight of others. Hence पत्नीवान् ie., अग्नि, is only देवता here.

सिद्धान्तस्तु अग्रेर्यजमानद्रव्येण अन्यमादयितृत्वायोगात् आत्मने दत्तेनैव द्रव्येण देवतान्तरमादयितृत्वस्य वाच्यत्वात् यजमानोद्दिष्टस्यैव देवतात्वादग्रेरेव देवतात्वं नान्येषामिति । पात्नीवतमिति वाक्ये पत्नीवानग्निर्देवतास्येत्येव विग्रहो न पत्नीवन्तस्त्रयस्त्रिंशतोऽपि देवा देवता अस्येत्यापि । तथा च तत्र तच्छेषाभावाद्भक्षमन्त्रे तेऽपि नोपलक्ष्या इति ।

भक्षणे अनुवषट्कारदेवतायाः अनुपलक्षणताधिकरणम् (III-2-16)

A ritual named अनुवषट्कार which is a प्रतिपत्तियाग is stated. This is enjoined after सोमग्रहणयाग with the required मन्त्र. This is later taken in विकृति by अतिदेश. while reciting it in the विकृति at the time of सोमशेषभक्षण, the question is raised whether in the भक्षमन्त्र अनुवषट्कारदेवता ie., अग्नि, be taken into account by उपलक्षण or not.

अनुवषट्काराख्यः सोमशेषद्रव्यकप्रतिपत्तियागः । स च विकृतावतिदेशतः प्राप्तोऽनुष्ठीयते । तत्र विकृतौ सोमशेषे भक्षणीये सति भक्षमन्त्रे मन्त्रवर्णप्राप्तानुवषट्कारदेवताऽग्निरुपलक्षणीयः उत नेति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that in the मन्त्र, अग्नि is clearly stated as अनुवषट्कारदेवता. Hence, he has to be taken into account by उपलक्षण.

मन्त्रवर्णोक्ताग्रेरनुवषट्कारदेवतात्वाविवादात्सोऽप्युपलक्षणीयः ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that in the प्रकृतियाग though अग्नि is stated he is not taken in भक्षमन्त्र by उपलक्षण. इन्द्र who is प्रधानयागदेवता is taken by way of उपलक्षण. Hence in the विकृति also प्रधानयागदेवता only has to be taken by उपलक्षण but not अनुवषट्कारदेवता-अग्नि.

प्रकृतावसावग्निरिचमानोऽपि भक्षमन्त्रे नोपलक्षितः । प्रधानयागदेवतैवेन्द्र उपलक्षित इति विकृतावपि प्रधानयागदेवतैवोपलक्ष्या न गुणकर्मभूतानुवषट्कारदेवताऽग्निरपि इति सिद्धान्तः ।

अनैन्द्राणाममन्त्रकभक्षणाधिकरणम् (III-2-17)

In the earlier five अधिकरणs प्रकृति विकृति भाव of सोमपात्रs was taken for granted. On this basis in the मन्त्रs not related with इन्द्र, ऊह was discussed. Now the position is taken, the शेषभक्षण relating to other than इन्द्र could be managed without any मन्त्र.

एवं सोमपात्राणां प्रकृतिविकृतिभावमुपेत्य अनैन्द्रेषूहेन समन्त्रकं भक्षणमित्युक्तेऽर्थे कस्योहः? कस्य न ? इति पञ्चभिर्नयैर्विचार्य अतः परमनैन्द्रशेषभक्षणममन्त्रकमेवेति पक्षं स्थापयितुं ऊहेन समन्त्रकं भक्षणमिति प्रागुक्तद्वितीयपूर्वपक्षस्य उत्तरमुच्यते । यत्त्वनैन्द्राणामूहेन समन्त्रकं भक्षणमिति तत्र युक्तम् । सोमपात्राणां प्रकृतिविकृतिभावे सत्येवं स्यात् । न चैवम् ।

सोम is कर्माङ्ग but not of any particular प्रधान. This सोम is offered in all प्रधानs. All प्रधानs are समप्रधानs. Hence, there is no प्रकृतिविकृतिभाव. Consequently शेषभक्षण is without any मन्त्र.

सोमेन यजेत इत्युत्पत्तौ श्रुतः सोमः कर्माङ्गम् । न प्रदानविशेषस्य । स एव च सोमः सर्वप्रदानेष्वभ्यस्यत इति सर्वाण्यपि प्रदानानि समप्रधानानीति ।

इन्द्राग्रिशेषभक्षणस्य अमन्त्रकताधिकरणम् (III-2-18)

At ज्योतिष्टोम there is ऐन्द्राग्रसोम. Here a question is raised ऐन्द्राग्रशेषभक्षण be made with the recitation of मन्त्र or without any मन्त्र.

“ऐन्द्राग्रं गृह्णाति” इत्यस्ति ज्योतिष्टोमे ऐन्द्राग्रस्सोमः । तत्र शेषे भक्षणीये सन्देहः ऐन्द्राग्रशेषभक्षणं समन्त्रकमुतामन्त्रकमिति ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that the सोम offered to इन्द्र and अग्नि is naturally offered to इन्द्र also. Therefore ऐन्द्राग्रिशेषभक्षण has to be made with the recitation of hymn.

पूर्वपक्षस्तु इन्द्राग्निभ्यां पीतः सोम इन्द्रेणापि पीतः इति इन्द्रपदरूपलिङ्गबलात् समन्त्रकमैन्द्राग्रशेषभक्षणम् ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that the word पान should be taken in the sense of दान by लक्षणा. Consequently the implication will be इन्द्राय दत्तसोमस्य. However यजमान has not offered सोम here only for इन्द्र,

but it is offered both for इन्द्र and अग्नि. Hence दान is for two dieties, while मन्त्र mentions only इन्द्र. Therefore ऐन्द्राग्रभक्षण has to be made without any मन्त्र.

सिद्धान्तस्तु, नवमे वक्ष्यमाणदेवताधिकरणन्यायेनाशरीरस्येन्द्रस्य पानायोगात् पीतपदेन दानलक्षणायां इन्द्रपीतस्य इति मन्त्रस्य इन्द्राय दत्तसोमस्य इत्यर्थः स्यात् । न चात्र यजमान इन्द्रमुद्दिश्य दत्तवान् । किन्तु इन्द्राग्री उद्दिश्य । तस्माद्दानं मिश्रविषयं, मन्त्रस्तु न मिश्रविषय इत्यमन्त्रकमैन्द्राग्रभक्षणमिति ।

गायत्रछन्दसः इत्यादि मन्त्रविनियोगाधिकरणम् (III-2-19)

The भक्षमन्त्र is in गायत्री meter. Hence only the मन्त्र that is in गायत्री meter is to be recited for सोम or मन्त्रs of other meters also.

भक्षमन्त्र एव गायत्रछन्दस इन्द्रपीतस्येति श्रूयते । तत्र गायत्रमेव छन्दो यस्य' इति विग्रहे गायत्र्याद्येकछन्दस्क एव सोमे गायत्रछन्दस इति मन्त्रः प्रयोज्यः, उत छन्दोन्तर-युतेऽपीति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that just as the मन्त्र, इन्द्रपीतस्य etc. is employed for इन्द्र only, not for other dieties, similarly गायत्री meter should not be employed for the सोम for which there are मन्त्रs of other meters.

पूर्वपक्षस्तु इन्द्रपीतस्येति मन्त्रः केवले एवैन्द्रे प्रयोज्यो न देवतान्तरयुक्ते इति पूर्वोक्तनीत्या गायत्र्यादिछन्दोपि न छन्दोन्तरयुते सोमे प्रयोज्यः । किन्तु केवलतद्युक्त एवेति ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that एकछन्दस्कसोम is never employed at सवन. Hence the मन्त्रs of different meters such as त्रिष्टुप् etc. be employed for सोम.

सिद्धान्तस्तु एकछन्दस्कसोमस्य कचिदपि सवने अभावात् एवकारं विना गायत्रं छन्दो यस्येति बहुव्रीहेश्छन्दोन्तरयुतेपि समानत्वान्नानाछन्दस्केऽपि सोमे गायत्रछन्दसस्त्रिष्टुप्छन्दस इत्यादिरूपेणैव प्रयोज्यो मन्त्र इति ।

एकादशाधिकरणोपसंहाराधिकरणम् (III-2-20)

In earlier अधिकरणs setting aside ऊह it is concluded that in the case of the dieties other than इन्द्र, without any मन्त्र, भक्षण has to be observed. This is only a tentative conclusion. If we take the expression इन्द्रपीतस्य as तत्पुरुष compound, then, this मन्त्र will not be able to be employed with reference to the dieties other than इन्द्र at the time of शेषभक्षण. However if it is taken as बहुव्रीहि, मन्त्र can be recited for शेषभक्षण with reference to the dieties other than इन्द्र also.

ऊहनिरासेनानैन्द्रेष्वमन्त्रकं भक्षणमित्यवान्तरसिद्धान्तः कृतः । अधुनाऽत्र परमसिद्धान्त उच्यते । इन्द्रपीतस्येत्यत्र तत्पुरुषत्वे ह्यनैन्द्रेष्वस्य मन्त्रस्यासामर्थ्यादमन्त्रकमनैन्द्रशेषभक्षणं स्यात् । न चैवम् । बहुव्रीहित्वात् । तथा च इन्द्रेण पीतस्य सवनस्य सम्बन्धिनं सोमं भक्षयामि इत्यर्थसम्पत्तेरनैन्द्राणामपीन्द्रपीतसवनसम्बन्धितया यथाश्रुतमन्त्रस्यानैन्द्रशेष-भक्षणेऽपि सामर्थ्यसत्त्वात् यथाम्नातमन्त्रयुक्तमेवानैन्द्रशेषभक्षणमिति ।

तृतीयाध्याये तृतीयः पादः

उच्चैस्त्वादीनां वेदधर्मताधिकरणम् (III-3-1)

In the earlier पाद, विनियोग by लिङ्गप्रमाण is discussed. In this पाद, विनियोग by वाक्य, प्रकरण etc. other प्रमाणs will be discussed.

पूर्वपादे लिङ्गेन विनियोगश्चिन्तितः । अत्र पादे लिङ्गोपजीविना वाक्येन तदुपजीवि-प्रकरणादिना च विनियोगश्चिन्त्यत इति पादसङ्गततिः ।

At ज्योतिष्टोम it is stated that प्रजापति desired to undertake creation.

He performed penance. As a result of that penance, three dieties, अग्नि, वायु and आदित्य arose. From these three dieties, ऋग्वेद, यजुर्वेद and सामवेद arose. This occurs at उपक्रम i.e. commencement. At उपसंहार the statement उच्चैः ऋचा क्रियते, उच्चैः साम्ना, उपांशु यजुषा is found.

Here the question is raised. Since in उपसंहार, ऋक् etc. particular hymns are mentioned and at उपक्रम entire ऋग्वेद consisting of मन्त्र and ब्राह्मण is stated, which of them has to be taken as intended here and the other be adjusted to it.

ज्योतिष्टोमे हि “प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेयेति । स तपोऽतप्यत । तस्मात्तेपानात्रयो देवा असृज्यन्त, अग्निर्वायुरादित्यः । ते तपोऽतप्यन्त । तेभ्यस्तेपानेभ्यस्त्रयो वेदा असृज्यन्त । अग्नेर्ऋग्वेदो वायोः यजुर्वेद आदित्यात्सामवेदः इत्युपक्रम्य श्रूयते, “उच्चैर्ऋचा क्रियते, उच्चैस्साम्ना, उपांशु यजुषा” इति ।

तत्र ‘उच्चैः ऋचा’ इत्यादिवाक्ये सन्देहः । किमुपसंहारगतऋगादिशब्दः उपक्रमस्थ-मन्त्रब्राह्मणसमुदायरूपवेदपदानुसारादृगादिवेदपरः, उतैकैकमन्त्रवाचकोपसंहारस्थ ऋगादि-पदानुसारेणोपक्रमस्य वेदशब्द एकैक ऋगादिमन्त्रपर इति ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that उपक्रम and उपसंहार should always be in agreement. Hence the expression वेद that occurs in उपक्रम should be interpreted as the hymns of the वेद but not the entire वेद. Consequently उच्चैस्त्व etc. have to be taken as the attributes of ऋक् etc. hymns.

तत्रोपक्रमोपसंहारयोरेकवाक्यत्वायैकविषयकत्वेऽवश्यम्भाविनि प्रथमश्रुतस्यार्थवादस्या-प्रधानत्वात्, भूतार्थत्वेनानुवादत्वात्, विध्युद्देशस्य प्रधानत्वादप्राप्तार्थत्वात् तदनुरोधेनोप-क्रमार्थवादगतो वेदशब्दो लक्षणया वैदिकदेशमन्त्रपरो नेतव्य इति, उच्चैस्त्वादयो धर्मा ऋगादिमन्त्रधर्माः । ऋगादिमन्त्रेण ऋग्वेदपठितेन यजुर्वेदपठितेन वा यदनुष्ठीयते तदुच्चैरिति, यजुर्मन्त्रेण यदनुष्ठीयते तदुपांशु इति ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that at उपक्रम the reference to the entire वेद is found by the expression वेद. As it occurs earlier it does not face any conflict. But the reference to the individual hymns occurs at उपसंहार later. Since it conflicts with the earlier statement, it cannot convey its meaning as it is. It has to be adjusted with the statement in उपक्रम.

सिद्धान्त्यते, विध्युद्देशस्य प्रधानत्वाप्राप्तविषयत्वयोः सत्वेऽपीहोपक्रमे वेदपदश्रवणेन संजातविरोधितया स्वार्थानिर्णायकत्वात्, उपक्रमस्य चासंजातविरोधितया स्वार्थानिर्णायकत्वेन लब्धात्मकत्वात्तदनुरोधेनोपसंहारस्य ऋगादिशब्दोऽप्यात्मलाभार्थं तदविरोधाय ऋगादिवेदपरः, न वेदैकदेशमन्त्रपर इति ।

आधाने गानस्योपांशुताधिकरणम् (भाष्यकारीयं वर्णकम्) (III-3-2)

It is found that in one वेद, प्रधानधर्म is enjoined and in another वेद, अङ्ग's are enjoined. For eg. अग्नि आधान is enjoined in यजुर्वेद while its अङ्ग's namely वारवन्तीयादिसाम are enjoined at सामवेद. Here, the question is raised whether वारवन्तीय etc. be recited with सामवेद accents or with यजुर्वेद accent.

पूर्वत्र सामान्यतः उच्चैस्त्वादेर्वेदधर्मत्वे सिद्धे, अत्र विशेषचिन्तनात्सङ्गतिः । एकत्र वेदे प्रधानं विधीयते, अन्यस्मिन् अङ्गानि । यथा यजुर्वेदे “वसन्ते ब्राह्मणो अग्नीनादधीत” इत्याधानं विहितम् । तदङ्गानि तु वारवन्तीयादिसामानि सामवेदे “य एवं विद्वान् वारवन्तीयं गायति, य एवं विद्वान् यज्ञायज्ञीयं गायति, य एवं विद्वान् वामदेव्यं गायति” इति । तत्र वारवन्तीयादेः सामवैदिकस्वरः उत याजुर्वैदिकः इति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that the accent based on प्रधानविधि requires प्रधानवाक्यैकवाक्यता. Hence, it is slow. While accent based on सामवेद does not depend upon any other. Therefore, that has to be employed.

प्रधानविधिनिबन्धनस्वरस्य प्रधानवाक्यैकवाक्यतापेक्षित्वेन विलम्बितत्वात् सामवेद-
निबन्धन एव स्वरोऽन्यानपेक्षितया शीघ्रं प्रतीयत इति स एव कार्य इति प्राप्ते ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that when there is a conflict between प्रधानधर्म and अङ्गधर्म, adopting प्रधानधर्म is proper. The अङ्गs are enjoined by the injunction that enjoins प्रधान. Hence, it is proper to adopt प्रधानस्वर.

सिद्धान्तितम् “अङ्गप्रधानधर्मविरोधे प्रधानधर्मानुग्रहस्यैव न्याय्यत्वात् प्रधानविधिनैवाङ्गानां विहितत्वेन तदविरोधाय प्रधानस्वरः एवोपांशुत्वमङ्गानां न सामवेदस्वर उच्चैस्त्वमिति ।

वार्तिककारीयं वर्णकम् (III-3-2)

Kumārila Bhatta thinks that the way in which भाष्यकार explains the theme of this अधिकरण is superfluous as this theme is covered under the सूत्र अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात् later. वार्तिककार puts the question to be raised in this अधिकरण as when मन्त्र is stated in one वेद and विनियोग is stated in another वेद, the accent to be given for that मन्त्र is to be as per the वेद in which it occurs or as per the वेद in which its विनियोग is stated.

एतद्भाष्यकारीयमधिकरणशरीरं अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात् इति द्वादशाध्याय-
द्वितीयाधिकरणेन गतार्थम् । वार्तिककारोऽन्यथोक्तवान् । यस्य मन्त्रस्य वेदान्तरे पाठो वेदान्तरे विनियोगविधिः, यथा वारयन्तीयादेः सामवेदे पाठो यजुर्वेदे विनियोगस्तत्र सन्देहः यत्र पाठस्तद्वेदनिमित्तकस्वरोऽथ विनियोगवेदनिबन्धन इति ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that a मन्त्र takes its form in the वेद in which it is stated. Then its विनियोग is made. Therefore it should be recited in the accent in which the मन्त्र occurs but not the accent of the वेद in which its विनियोग is stated.

पूर्वपक्षस्तु यत्र वेदे मन्त्रस्य आम्रानं तत्रैव प्रथमावगतिशब्दिता मन्त्रस्योत्पत्तिः । उत्पन्नस्य हि विनियोग इति यत्रोत्पत्तिस्तद्वेदस्वर एव प्रथमभावित्वाद्युक्तो न विनियोजक-वेदस्वरः । विलम्बितत्वात् इति प्राप्ते ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that mere occurrence of मन्त्र does not indicate its प्रयोज्यत्व. The accent has to be based on its प्रयोज्यत्व. This प्रयोज्यत्व depends upon विनियोग. Hence, the accent of that वेद in which विनियोग occurs has to be adopted.

उत्पत्तिविधिप्राधान्येनोत्पत्तिवेदनिमित्तकस्वरस्य प्रथमोपस्थितत्वेऽप्युत्पत्तिमात्रेण प्रयोज्यत्वासिद्धेः प्रयोज्यतयाऽवधारितस्यैव स्वरापेक्षित्वात्तदवधारणस्य विनियोगाधीनत्वा-द्विनियोगो यत्र तद्वेदस्वर एवोपांशुत्वं युक्तमिति सिद्धान्तः ।

ज्योतिष्टोमस्य यजुर्वेदिकताधिकरणम् (III-3-3)

Both in यजुर्वेद and सामवेद, the injunction ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत occurs. Here the question is raised whether it has to be taken as enjoined in both or in यजुर्वेद only. In सामवेद it is only quoted to enjoin the auxiliaries.

“ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत” इति यजुर्वेदे सामवेदे च श्रूयते । तत्र सन्देहः । किमुभयत्र विधिः उत यजुर्वेद एव विधिः । सामवेदे तु गुणविध्यर्थमनुवादः इति ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that if it has to be taken as enjoined in one of them, there is no specific ground to fix which is that one.

एकत्रैवेत्यत्र नियामकाभावात् उभयत्र विधिरिति प्राप्ते ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that in यजुर्वेद, सोमरूपद्रव्य is mentioned. इन्द्र and वायु are mentioned as देवताs. Since, द्रव्य and देवता constitute कर्मस्वरूप, it has taken shape in यजुर्वेद. Hence, it is enjoined in यजुर्वेद only. In सामवेद it is only quoted to enjoin स्तोत्र etc. auxiliaries.

सोमेन यजेत इति सोमद्रव्यस्य “ऐन्द्रवायवं गृह्णाति” इति इन्द्रादिदेवतायाश्च यजुर्वेदे श्रवणेन इतरव्यावृत्तकर्मस्वरूपस्य तत्रावगतिसम्भवेन तत्रैव निराकाङ्क्षतया तत्रैव विधिपर्यवसानम् । सामवेदे तु स्तोत्रादिगुणविधानार्थं अनुवाद इति सिद्धान्तः ।

प्रकरणस्य विनियोजकताधिकरणम् (III-3-4)

In this अधिकरण, विनियोग by प्रकरण is discussed. At दर्शपूर्णमास, समिधो यजति, तनूनपातं यजति etc. five यागs are stated. These are collectively known as प्रयाजs. Here the question is raised whether these are auxiliaries of दर्शपूर्णमास or not.

अधुना वाक्योपजीविप्रकरणेन विनियोगश्चिन्त्यत इति सङ्गतिः । दर्शपूर्णमासौ प्रकृत्य श्रूयते “समिधो यजति, तनूनपातं यजति, इडो यजति, बहिर्यजति, स्वाहाकारं यजति” इति । तत्र सन्देहः किमेते समिधादयः प्रयाजाः दर्शपूर्णमासयोरङ्गं न वेति ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that to consider these as auxiliaries of दर्शपूर्णमास, there are no प्रमाणs such as श्रुति, लिङ्ग and वाक्य. Though the प्रयाजs are in need of a फल, स्वर्ग can be taken as फल. Hence these are separate यागs, but not the auxiliaries of दर्शपूर्णमास.

दर्शपूर्णमासयोरेव शेषत्वे विनियोजकश्रुत्यादित्रयान्यतमप्रमाणाभावात्, फलाकाङ्क्षा-
णामपि समिधादीनां स्वर्गफलकत्वेन निराकाङ्क्षत्वसम्भवादिति प्राप्ते ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that the injunction दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत states that स्वर्ग be obtained by the performance of दर्शपूर्णमास. However the means by which this goal has to be achieved need to be provided. In other words there is इतिकर्तव्यताकाङ्क्षा on the part of दर्शपूर्णमासयाग. On the other hand, for समिधो यजति etc., no फल is stated. Hence these have फलाकाङ्क्षा. These providing दर्शपूर्णमास क्रतूपकार has to be envisaged as फल. Thus there is उभयाकाङ्क्षा here, इतिकर्तव्यताकाङ्क्षा for

दर्शपूर्णमास and फलाकाङ्क्षा for प्रयाजs. This satisfies the guideline of प्रकरणप्रमाण. Hence, प्रयाज etc. are auxiliaries of दर्शपूर्णमास by प्रकरणप्रमाण.

दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत इत्यस्य 'दर्शपूर्णमासाख्यकर्मणा स्वर्गं कुर्यात्' इत्यर्थं कतया यागेन स्वर्गसम्पादनप्रकरणस्यानिर्ज्ञाततया कथं इति इतिकर्तव्यताकांक्षाया दर्शपूर्णमासकर्मणः सत्वात्समिधादेश्च फलासंयुक्तत्वेन प्रयोजनाकांक्षायाः फलन्तरकल्पनादपि क्रतूपकाररूपदृष्टफलकल्पनस्य लघुत्वात्प्रधानस्येतिकर्तव्यताकांक्षारूपप्रकरणवशात्प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वमिति सिद्धान्तः ।

क्रमस्य विनियोजकताधिकरणम् (III-3-5)

In this अधिकरण, विनियोग by स्थानप्रमाण is discussed. At अध्वर्युकाण्ड, three प्रधानकर्मा viz. आग्नेय, उपांशु and अग्नीषोमीय are stated. In याजमान section, three अनुमन्त्रणमन्त्रs are stated in the same order. Here it is clear that the first and the third मन्त्रs are connected with अग्नि and अग्नीषोमीय. So far as the second मन्त्र is concerned it is not clear whether it is an auxiliary of उपांशुयाग only or an auxiliary of all the three यागs.

अध्वर्युकाण्डे प्रधानान्याग्नेयोपांश्वग्नीषोमीयानि कर्माणि क्रमेण श्रुतानि । याजमाने च तस्मिन्नेव क्रमे “अग्नेरहं देवयज्ययाऽन्नादो भूयासम्” इति, “दब्धिरस्य दब्धो भूयासममुं दभेयम्” इति “अग्नीषोमयोरहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासम्” इति क्रमेणानुमन्त्रणमन्त्राः श्रुताः । तत्र आद्यन्तयोर्लिङ्गादाग्नेयग्नीषोमीययागाङ्गत्वमविवादमिति मध्यमन्त्र एव किमयमुपांशुयाजाङ्गमुताऽग्नेयादित्रितयाङ्गमिति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that लिङ्ग and प्रकरण are in favour of connecting the second मन्त्र with all three यागs. To connect it only with उपांशुयाग, श्रुति or वाक्यप्रमाण are not available. स्थान is not a प्रमाण at all. Hence the second मन्त्र has to be considered as an auxiliary of all the three यागs.

सामर्थ्यरूपलिङ्गस्य इतिकर्तव्यताकांक्षारूपप्रकरणस्य च आग्नेयादित्रितयसाधारण्या-
दुपांशुयागमात्राङ्गत्वकल्पनयोः श्रुतिवाक्ययोरभावात् यथासंख्याम्लानरूप क्रमशब्दितस्थानस्य
चाप्रमाणत्वात् त्रितयाङ्गम्, न तूपांशुयागमात्रस्याङ्गमिति ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that when the मन्त्रs are stated in the same order in which the यागs are enjoined, then, a ground for relation between the two has to be worked out. सामानदेशत्वरूपस्थान is such a ground. Therefore, here the विनियोग of the second मन्त्र at उपांशुयाग is by स्थानप्रमाण.

कर्मविधिक्रमेण मन्त्राम्नां तेन सह सम्बन्धं विनाऽनुपपन्नं सत् समानदेशत्वरूपं क्रम-
शब्दितं स्थानमपि विनियोगे प्रमाणमिति वाच्यम् । आद्यन्तकर्मणोराद्यन्तमन्त्राभ्यां
लैङ्गिकविनियोगेन समंत्रतया निराकांक्षत्वेन मध्ये पठितोपांशुयागकर्मणो मन्त्राकांक्षा न
केनापि निवृत्तेति तद्वलेन तुल्यदेशत्वरूपं स्थानमुपांशुयागाङ्गतया दब्धिरसीति मन्त्रे विधत्त
इत्युपांशुयागमात्राङ्गमयं मन्त्र इति सिद्धान्तः ।

समाख्याया विनियोजकताधिकरणम् (III-3-6)

In this अधिकरण विनियोग by समाख्याप्रमाण is discussed.

At दर्शपूर्णमास, अग्न्यन्वाधान etc. are called आध्वर्यव. सामिधेन्यनुवचन are called होत्र. At सोमयाग, स्तोत्र etc. are called औद्गात्र. Here the question is raised whether the respective items be performed by the respective priests अध्वर्यु etc. or there is no such restriction, all can perform all these duties.

अत्र स्थानप्रमाणोपजीविना समाख्यारूपप्रमाणेन विनियोगः उच्यते इति सङ्गतिः ।
दर्शपूर्णमासयोरग्न्यन्वाधानादय आध्वर्यवत्वेन सामिधेन्यनुवचनादयो होत्रत्वेन सोमयागे
स्तोत्रादय औद्गात्रत्वेन समाख्याताः । ते किमध्वर्युप्रभृतिरेव कार्याः उतानियमेन येन
केनचिदिति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that श्रुति, लिङ्ग, वाक्य etc. प्रमाणs do not help to determine the above question. समाख्या has no injunctive suffix. Therefore समाख्या also cannot decide विनियोग. Therefore any priest can perform any of the above duties.

श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानेष्वन्यतमस्यापि नियामकस्याभावात्समाख्यायाश्च विधि-प्रत्ययहीनत्वेन अविधायकतया विधिनिबन्धननियमायोगादनियमेन येन केनचिद्यत्किञ्चित्कार्यमिति प्राप्ते ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that if अध्वर्यु etc. are not connected with the respective items, then, the mention of their names with reference to these items becomes purposeless. The अध्वर्यु etc. agents require an activity to be performed by them. The activities अग्न्यन्वाधान etc. require an agent to perform that. Therefore these two get connected as क्रिया and कर्ता. This kind of association is enjoined by प्रयोगविधि.

सिद्धान्त्यते, अध्वर्योरिदमाध्वर्यवं इति सम्बन्धनिमित्तकाध्वर्यवादिवैदिकसमाख्याः अग्न्यन्वाधानादिपदार्थैरसति सम्बन्धे अनुपपन्नाः सत्यः सम्बन्धमवगमयन्ति । स च सम्बन्धः कर्तृणां कार्यापेक्षत्वात्पदार्थानाञ्च कर्त्रपेक्षत्वात् समाख्यया च मिथः उपस्थितानां योग्यतया क्रियाकर्तृभावरूप एव सिद्धयति । तच्च प्रयोगाविधिः विधत्ते इति विधिनिबन्धननियमसिद्धिरिति ।

श्रुतेर्लिङ्गापेक्षया प्राबल्याधिकरणम् (III-3-7)

In this अधिकरण, प्राबल्यदौर्बल्य of श्रुति etc. प्रमाणs is discussed.

It is stated that “ऐन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठते.” Here the question is raised whether the ऐन्द्री hymn is to be offered for इन्द्र and गार्हपत्य alternately or together or for इन्द्र only and for गार्हपत्य only.

पूर्वत्र श्रुत्यादिषट्कस्य विनियोगे प्रामाण्यमुक्तम् । अत्र तेषां श्रुत्यादीनां विरोधे प्राबल्यदौर्बल्ये चिन्त्यते । तत्र आदौ श्रुतिलिङ्गयोश्चिन्त्यते । “ऐन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठते”

इति श्रूयते । तत्र ऐन्द्रा ऋचा इन्द्रस्य गार्हपत्यस्य च विकल्पेनोपस्थानमथ समुच्चयेनोपस्थानं, यद्वा इन्द्रस्यैवाथ गार्हपत्यस्यैवेति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that the तृतीयाश्रुति ऐन्द्रा indicates that it is an auxiliary of गार्हपत्योपस्थान. The मन्त्र containing the word इन्द्र indicates that it is for इन्द्रोपस्थान. Thus there is a conflict between श्रुति and लिङ्ग. Hence the उपस्थान of these two has to be made alternately. This is one pūrvapakṣa.

Another pūrvapakṣa is that इन्द्र and गार्हपत्य are प्रधान while उपस्थान is गुण. Keeping in view the guideline 'प्रतिप्रधानं गुणावृत्ति' it has to be performed both for इन्द्र and गार्हपत्य.

A third pūrvapakṣa is that when श्रुति effects विनियोग it takes into account वस्तुसामर्थ्यरूपलिङ्ग. This means that लिङ्ग is उपजीव्य for श्रुति and superior to it. Hence, ऐन्द्री मन्त्र has to be utilised for इन्द्रोपस्थान only.

पूर्वपक्षस्तु ऐन्द्रेति तृतीयाश्रुत्या गार्हपत्योपस्थानशेषत्वस्य मन्त्रे च "हे इन्द्र कदाचिदपि घातुको नासि, हविर्दात्रे प्रीयसे च" इति मन्त्रलिङ्गबलादिन्द्रोपस्थानशेषत्वस्य च प्रतीत्या श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधे सति द्वयोः प्रमाणत्वाविशेषाद् ब्रीहियववद् विकल्पः इत्येकः ।

उपस्थानं प्रति इन्द्रगार्हपत्ययोः प्रधानत्वात् उपस्थानस्य च गुणत्वात् प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिरिति न्यायेनोपस्थानावृत्त्या श्रुतिलिङ्गयोः समुच्चयः इति द्वितीयः ।

श्रुतिर्विनियुञ्जाना वस्तुसामर्थ्यमनुसृत्य विनियुङ्क्ते । अन्यथा "वह्निना सिंचेत्" इत्यपि विनियुज्येत । अतः उपजीव्यत्वेन लिङ्गस्य प्रबलत्वात् इन्द्र एवोपस्थेयः । न चैन्द्रा गार्हपत्योपस्थाने सामर्थ्यमस्ति । येन तत्रापि विनियोगः स्यात् इति तृतीयः ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that श्रुति is not prevented here on the ground of सामर्थ्याभाव. Though there is no मुख्यसामर्थ्य, गौणसामर्थ्य is

available here. Hence श्रुति conveys the विनियोग for गार्हपत्योपस्थान. लिङ्ग cannot convey विनियोग by itself. It has to envisage the appropriate श्रुति. Hence, it is दुर्बल to श्रुति.

सिद्धान्तस्तु मन्त्रस्य गार्हपत्ये मुख्यसामर्थ्याभावेऽपि गौणसामर्थ्यस्य सम्भवाद-
शक्तिकृत प्रतिबन्धाभावन्निर्विघ्ना श्रुतिः शीघ्रं गार्हपत्ये मन्त्रं विनियुक्ते । लिङ्गन्तु न
साक्षाच्छेषत्वस्य शेषित्वस्य वा बोधकम् । किन्तु श्रुतिं कल्पयित्वैवेति विप्रकृष्यते ।

वाक्यापेक्षया लिङ्गप्राबल्याधिकरणम् (III-3-8)

At दर्शपूर्णमास the statements 'स्योनं ते सदनं करोमि' and 'तस्मिन्सीद' are found. Here the question is raised whether the statement सदनं करोमि, etc. and the statement तस्मिन्सीद etc. are to be separately connected by विनियोग for सदन and साधन i.e., प्रतिष्ठापन, respectively or the विनियोग of whole मन्त्र is for both the सदनकरण and पुरोडाशस्थापन.

लिङ्गवाक्ययोरेकत्र समाविष्टयोर्विरोधे वाक्यदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षाज्ज्ञेयम् । तद्यथा “स्योनं ते सदनं करोमि, घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि, तस्मिन्सीद, अमृते प्रतितिष्ठ ब्रीहीणां मेघ सुमनस्यमानः” इति दर्शपूर्णमासयोः श्रुते वाक्ये “हे पुरोडाश ते स्योनं सुखकरं सदनमाश्रयं करोमि । घृतस्य धारया सुशेवं सुखसेव्यं च कल्पयामि । हे ब्रीहीणां मेघ सारभूत सुमनस्यमानः सुमनाः सन् अमृते नाशरहिते तस्मिन् सदने, उपविश, प्रतितिष्ठ, स्थिरो भव” इत्येवं विधार्थप्रतिपादनसामर्थ्यरूपलिङ्गबलेन कल्पयाम्यन्तः सदनकरणे, तस्मिन्नित्याद्यंशः प्रतिष्ठापन इति विभज्य विनियोक्तव्यः, उत सर्वोऽपि मन्त्रः सदनकरणे पुरोडाशस्थापने च विनियोज्य इति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that when the whole statement can be considered as one वाक्य, it is not proper to split it as two वाक्यस.

Further the pronoun तस्मिन् in the second वाक्य makes reference to the सदन stated in the earlier portion of the वाक्य. This indicates that the whole statement is one वाक्य.

पूर्वपक्षस्तु सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदकल्पनायोगात् । तस्मिन्निति पूर्वोक्तसापेक्ष-
तच्छब्देनैकवाक्यत्वप्रतीतेस्तद्वलेन सर्वोऽप्ययं मन्त्रः सदनकरणे प्रतिष्ठापने च उभयत्र
विनियोज्य इति ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that if the whole statement as one वाक्य conveys विनियोग for both सदन and प्रतिष्ठापन then, since पूर्वार्ध is not able for प्रतिष्ठापनरूपार्थप्रकाशन, उत्तरार्ध is not able for सदन करणरूपार्थप्रकाशन विनियोजकश्रुति as “कृत्स्नेन मन्त्रेण सदनं कुर्यात्” and “कृत्स्नेन मन्त्रेण पुरोडाशस्थापनं कुर्यात्” cannot be envisaged. Hence, envisaging गौणसामर्थ्य and envisaging the above श्रुति, the विनियोग of the whole मन्त्र for both सदन and प्रतिष्ठापन has to be made. However, मुख्यसामर्थ्यरूपलिङ्ग can directly envisage the विनियोजकश्रुति for सदन and प्रतिष्ठापन if the statements are taken as two sentences and each sentence is विनियोजक for सदन and प्रतिष्ठापन respectively.

सिद्धान्तस्तु, पूर्वत्र हि श्रुतिरेव साक्षाद्विनियोक्त्री, अन्यत्तु तद्वारा इत्युक्तम् । श्रुते-
र्विनियोजकत्वमपि सामर्थ्यमनुसृत्यैवेत्यप्युक्तम् । एवञ्चैकवाक्यताबलात्सर्वस्योभयत्र विनियोग
पक्षे पूर्वार्धस्य उत्तरार्धोक्तप्रतिष्ठापनरूपार्थप्रकाशने उत्तरार्धस्य पूर्वार्धोक्तसदनकरणरूपार्थ-
प्रकाशने च मुख्यसामर्थ्याभावेन “कृत्स्नेन मन्त्रेण सदनं कुर्यात्” इति “कृत्स्नेन मन्त्रेण
पुरोडाशस्थापनं कुर्यात्” इति विनियोजकश्रुतिकल्पनायोगात्सहकारिभूतं यादृशतादृशं गौण
सामर्थ्यं कल्पयित्वैवोक्तरूपश्रुतिं प्रकल्प्य कृत्स्नस्योभयत्र विनियोग कल्प्य इति वाक्यस्य
विनियोगरूपोऽर्थो व्यन्तरित इति विप्रकृष्टः । मुख्यसामर्थ्यरूपलिङ्गस्य तु “कल्पयाम्यन्तेन
सदनं कुर्यात्” तस्मिन् इत्याद्यंशेन तु पुरोडाशस्थापनं कुर्यात्” इति साक्षात् श्रुतिकल्पनेन
विनियोगरूपोऽर्थः सन्निकृष्टः ।

प्रकरणापेक्षया वाक्यप्राबल्याधिकरणम् (III-3-9)

At दर्शपूर्णमास the statements “अग्नीषोमाविदं हविरजुषेतां” and “इन्द्राग्नी
इदं हविरजुषेतां” are found. In these statements, the portion अग्नीषोमौ has

to be employed on पौर्णमासी and the portion इन्द्राग्री has to be employed on अमावास्या. Here the question is raised whether the later parts of these statements namely हविरजुषेतां etc. may be employed at both पौर्णमासी and अमावास्या or that which occurs after अग्रीषोमौ is to be employed on पौर्णमास्या and that which occurs after the इन्द्राग्री has to be employed on अमावास्या.

वाक्यप्रकरणयोरप्यर्थसन्निकर्षविप्रकर्षाभ्यां प्राबल्यदौर्बल्ये ज्ञेये । तथा हि दर्शपूर्णमासयोः “अग्रीषोमाविदं हविरजुषेतां अवीवृधेतां महो ज्यायोऽक्रातां” “इन्द्राग्री इदं हविरजुषेतां” इत्यादिरूपः सूक्तवाक आम्रातः । तत्र “अग्रीषोमौ” इत्ययमंशः पौर्णमास्यां “इन्द्राग्री” इत्ययमंशोऽमावास्यायां प्रयोज्य इत्यतीतपादे कृस्नोपदेशादिति नयेऽभिहितम् । अत्र तु अग्रीषोमैन्द्राग्रीपदयोरुत्तरौ इदं हविरित्याद्यंशौ किं प्रकरणबलात् पर्वद्वयेऽपि प्रयोज्यौ, उत अग्रीषोमपदादुत्तरांशस्तदेकवाक्यताबलात्पौर्णमास्यां, इन्द्राग्रीपदस्योत्तरांशोऽमावास्यायां इति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that these statements occur in the context of प्रधानकर्मप्रकरण. Hence these are attracted by the इतिकर्तव्यताकाङ्क्षा of प्रधानकर्म. Hence, both the later parts of the two statements have to be employed in both.

प्रधानकर्मप्रकरणे पठितस्य सर्वस्य प्रधानार्थत्वात्प्रधानदर्शपूर्णमासकर्मण इतिकर्तव्यताकाङ्क्षारूपप्रकरणेन अग्रीषोमादिपदद्वयात्तदुत्तरांशद्वयं पौर्णमास्यां प्रयुज्यमानाग्रीषोमपदैकवाक्यतया प्रयोक्तव्यम् । तथा अमावास्यायामपि इन्द्राग्रीपदैकवाक्यतया प्रयोज्यमिति प्राप्ते ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that the later part of each statement should be considered as one sentence with the earlier part of the sentence that mentions अग्रीषोमीय and इन्द्राग्निदेवताs respectively. By this arrangement, these statements will be able to make respective देवताप्रकाशन. The वाक्यप्रमाण conveys its intended विनियोग by envisaging लिङ्ग and श्रुति two steps only while प्रकरण needs envisaging three steps,

namely वाक्य, लिङ्ग and श्रुति. Hence, here, by वाक्यप्रमाण the विनियोग of the whole of the two मन्त्रs has to be made for अग्नीषोमीय and इन्द्राग्नी respectively.

एकैकांशस्य तदुत्तरपठितस्य तत्तदेवतावाचिपदेनैकवाक्यता तत्तत्समभिव्याहारादेव सिद्धा । तत एव च तत्तदेवताप्रकाशनसामर्थ्यमपि सिद्धमिति “अनेन मन्त्रभागेन पौर्णमास्यां प्रस्तरं प्रहरेत्” “इन्द्राग्नी इत्याद्यंशेन चामावास्यायां” इति श्रुतिकल्पनेन वाक्यस्य विनियोगरूपोऽर्थः सन्निकृष्टः । व्यन्तरितत्वात् ।

स्थानापेक्षया प्रकरणप्राबल्याधिकरणम् (III-3-10)

At राजसूय several यागs consisting of पशु, इष्टि and सोम are enjoined. These are समप्रधानs. अभिषेचनीय is one of the सोमयाग, close by it विदेवन, शौनः शेषोपाख्याना etc. are stated. Here the question is raised whether these are the auxiliaries of राजसूय or अभिषेचनीय.

एवं प्रकरणस्थानयोरपि सन्निकर्षविप्रकर्षाभ्यां प्राबल्यदौर्बल्ये ज्ञेये । तथा हि, राजसूये बहवः पश्चिष्टिसोमयागाः “प्रकरणशब्दसामान्यादिति” चतुर्थान्त्यपादीयाद्यनये वक्ष्यमाण-दिशा समप्रधानभूताश्च ते । तत्र अभिषेचनीयाख्यसोमयागसन्निधौ विदेवनशौनःशेषो-पाख्यानादयः केचन पदार्थाः “अक्षैर्दीव्यति” “शौनः शेषमाख्यापयति” इति श्रुताः । शुनः शेषविषयमाख्यानं बहुचब्राह्मणे पठितं शौनः शेषम् । तत्र ते पदार्थाः किं प्रकरणात् राजसूयाङ्गं, उत सन्निधानादभिषेचनीयस्येति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that आकाङ्क्षारूपप्रकरण also depends upon सन्निधि. As these are stated very close to अभिषेचनीय, these are the auxiliaries of अभिषेचनीय.

आकाङ्क्षारूपप्रकरणस्यापि सन्निध्यधीनतया बलवताऽत्यन्तसन्निध्येनाभिषेचनीयस्याङ्गमेते विदेवनादय इति प्राप्ते ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that प्रकरण by envisaging वाक्य,

लिङ्ग and श्रुति three steps only conveys that विदेवन etc. are the auxiliaries of राजसूय. While अभिषेचनीय सन्निधि has to envisage प्रकरण, वाक्य, लिङ्ग and श्रुति - four steps. Hence, it is चतुरन्तरित. Therefore, here, विनियोग of विदेवन etc. has to be settled by प्रकरण only.

राजसूयस्याङ्गाकाक्षारूपप्रकरणं विदेवनादिवाक्यानां प्रधानवाक्यैकवाक्यतां कल्पयित्वा, तदुपकारकत्वसामर्थ्यं च प्रकल्प्य, “विदेवनादिपदार्थै राजसूयमुपकुर्यात्” इति श्रुति-कल्पनया शीघ्रं प्रधाने विदेवनादीनङ्गतया बोधयति । सन्निधिस्तु अभिषेचनीये विशेष्याकाङ्क्षामुत्थाप्य, अभिषेचनीयवाक्येनैकवाक्यतां कल्पयित्वा, तदुपकारसामर्थ्यरूपं लिङ्गं च प्रकल्प्य, पश्चाच्छ्रुतिकल्पनेन अभिषेचनीये विनियुक्ते इति चतुरन्तरित्वात् स्थानस्य विनियोजकत्वं विप्रकृष्टमिति प्रकरणात् सन्निधिरूपस्थानस्य बाध इति सिद्धान्तः ।

समाख्यापेक्षया स्थानप्राबल्याधिकरणम् (III-3-11)

In दर्शपूर्णमासकाण्ड designated as पौरोडाशिक, the मन्त्र which सान्नाय्य-पात्रप्रकाशक is stated close by it, शुंघनप्रकाशकमन्त्र is stated. शुन्धन means the cleaning of sacrificial vessels. Here the question is raised whether this मन्त्र is an auxiliary of पुरोडाशपात्रशुन्धन or सान्नाय्यपात्रशुन्धन.

स्थानसमाख्ययोर्विरोधेऽपि सन्निकर्षविप्रकर्षाभ्यां प्राबल्यदौर्बल्ये ज्ञेये । तथा हि पौरोडाशिकमिति समाख्यायुक्ते दर्शपूर्णमासकाण्डे सान्नाय्यपात्रप्रकाशकानां “मातरिश्वनो धर्मोऽसि” इत्यादिमन्त्राणां सन्निधौ पठितः शुंघनप्रकाशकः “शुंघध्वं दैव्याय कर्मणे देव-यज्याया” इति मन्त्रः किं पुरोडाशपात्रशुन्धनाङ्गं, उत सान्नाय्यपात्रशुन्धनाङ्गमिति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that since this मन्त्र is stated in पुरोडाशकाण्ड, by the criteria of समाख्या it is an auxiliary of शोधन of उलूखलमुसल etc. all vessels stated in पुरोडाशकाण्ड.

समाख्यया पुरोडाशकाण्डे प्रोक्तानां उलूखलमुसलजुह्वादीनामपि शोधनेऽङ्गमिति प्राप्ते ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that in the expression पौरोडाशिक, प्रकृति part mentions पुरोडाश, प्रत्यय part mentions काण्ड. The relation

between the two is not conveyed. That has to be envisaged by समभिव्याहार. Through that the आकांक्षा of मन्त्र on the part of पुरोडाशपात्र has to be envisaged. Then appropriate श्रुति statement has to be envisaged. In this way, समाख्या requires five steps to convey विनियोग while स्थान requires only four steps to convey विनियोग. Hence शुन्धन is enjoined for सान्नाय्यपात्र only. This is an instance of the criteria of स्थान being superior to that of समाख्या.

सिद्धान्तः— पौरोडाशिकमिति समाख्यायां, प्रकृत्या पुरोडाशस्य, प्रत्ययेन काण्डस्योक्त्या तयोस्सम्बन्धस्य,

“पाकं हि पचिरेवाह कर्तारं प्रत्ययोऽप्यकः ।

पाकयुक्तः पुनः कर्ता वाच्यो नैकस्य कस्यचित्” ।

इति वार्तिकोक्तदिशा केनाप्यवाच्यत्वात् केवलं तयोः समभिव्याहारात् “अस्त्यनयोः कश्चित्सम्बन्धः” इति पुरोडाशकाण्डयोः सम्बन्धसामान्यं कल्पनीयम् । ततश्च तत्र पठितपुरोडाशपात्राणां मन्त्राकांक्षा कल्प्या । ततश्च “अनेन मन्त्रेण पुरोडाशपात्राणां शुन्धनं कुर्यात्” इति श्रुतिः कल्प्येति पञ्चान्तरितं समाख्याया विनियोजकत्वम् । स्थानस्य तु सान्नाय्यपात्रशुन्धनसन्निधिः प्रत्यक्ष इत्याकांक्षादिचतुष्टयमात्रं कल्प्यमिति चतुरन्तरितं विनियोजकत्वमिति स्थानप्रमाणेन समाख्याया बाधात्सान्नाय्यपात्रशुन्धनाङ्गं “शुन्धध्वं” इति मन्त्र इति । तदुक्तं वार्तिके—

“एकद्वित्रिचतुः पञ्च श्रुत्यन्तरणकारितम् ।

श्रुत्यर्थं प्रति वैषम्यं लिङ्गादीनामपीष्यते” इति ॥

बाधयोग्यताधिकरणम् (III-3-12)

In this अधिकरण it is stated that, the बाध of उत्तरोत्तरप्रमाण by पूर्वपूर्वप्रमाण is अप्राप्तबाध. While in the instance of विशेषेण सामान्यबाध is प्राप्तबाध.

पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरप्रमाणमूलप्रतिषेधकत्वेनाप्राप्तबाधोऽयम् ।
सामान्यविशेषत्वादिषु तु प्राप्तबाध इति विवेक्तव्यम् ।

द्वादशोपसत्ताया अहर्गणाङ्गताधिकरण (III-3-13)

At ज्योतिष्टोम the statement “तिस्रः एव साहस्योपसदः द्वादशाहीनस्य” occurs. The expression साह means ज्योतिष्टोमयाग because it is performed on one day only. उपसदः are the होमs that are to be performed after दीक्षा day and before सोमाभिषव. Here the question arises where both three उपसदs and twelve उपसदs are the auxiliaries of ज्योतिष्टोम or the latter are the auxiliaries of अहीन. अहीन is also called अहर्गण.

श्रुत्या प्रकरणस्य विरोधसदसद्भावौ त्रिभिर्नयैश्चिन्त्येते । ज्योतिष्टोमे “तिस्र एव साहस्योपसदो द्वादशीहीनस्य” इति श्रुतम् । दीक्षादिनेभ्य ऊर्ध्वं सोमाभिषवात्पूर्वं कर्तव्या होमा उपसदः । एकेनाह्ना निष्पाद्यत्वात् साहो ज्योतिष्टोमः । तस्य त्र्युपसत्त्वं तावदङ्गम् । द्वादशोपसत्त्वमपि तदङ्गमुताहर्गणस्येति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that both उपसत्त्वत्रय and उपसत्त्वद्वादश are stated in the ज्योतिष्टोम context only. Hence both these are the auxiliaries of ज्योतिष्टोम only. The expression अहीन may also be interpreted as ज्योतिष्टोम.

प्रकरणबलात् तदपि तस्यैवाङ्गम् । न चाहीनस्येति षष्ठीश्रुतिविरोधः । ज्योतिष्टोमस्य सर्वसोमयागप्रकृतित्वेन सर्वेषामङ्गानां तत्रोपदेशे सति तदुपदेशहीनविकृतीनामिव हीनत्वाभावेनाहीनशब्दस्य ज्योतिष्टोमपरत्वोपपत्तेः । एवञ्च त्र्युपसत्त्वद्वादशोपसत्त्वयोर्योविकल्प इति प्राप्तम् ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that साह and अहीन are two distinct words with distinct meanings. Therefore both cannot be taken to mean ज्योतिष्टोम. The expression अहीन conveys अहर्गण to be performed on two days and three days. Hence अहीन conveys a different याग of

अहर्गण type. Hence द्वादशोपसत्त्व is an auxiliary of अहीन but not that of ज्योतिष्टोम. Though द्वादशोपसत्त्व is stated in the context of ज्योतिष्टोम it has to be taken out from that context and connected with अहर्गण. Hence it is an auxiliary of अहीन only.

सिद्धान्तस्तु, अहर्गणस्यैवाङ्गम् न साहस्येति । कुतः? साहस्येति अहीनस्येति शब्दभेदादर्थभेदस्य स्फुटत्वात् । द्विरात्रत्रिरात्राद्यहर्गणे अहीनशब्दस्य रूढत्वेन “न हीयत इति अहीनः” इति योगेन स्वरविशेषेण च साहपरत्वायोगात् । अतोऽहीनशब्दस्य अहर्गणपरत्वात् तत्परषष्ठीश्रुत्या तत्सम्बन्धावगमात् द्वादशोपसत्त्वमहर्गणाङ्गमेवेत्यहीनस्येति श्रुत्या प्रकरणस्य विरोधात् तथा प्रकरणं बाधित्वा अहर्गणे उत्कृष्यते “द्वादशाहीनस्य इत्ययमंशः” इति ।

कुलायादौ प्रतिपदोरुत्कर्षाधिकरणम् (III-3-14)

At ज्योतिष्टोम it is stated that by the मन्त्र “युवं हि स्थः” etc., प्रतिपद has to be made for two यजमानs. The expression प्रतिपद means the first शस्त्र. It is also stated that the मन्त्र ‘एते असृग्रमिन्दव’ etc. प्रतिपद has to be made for many यजमानs. Here the question is raised whether both these मन्त्रs should be first recited at ज्योतिष्टोमप्रयोग or these have to be recited in the कुलाय and अहीनयागs where in two यजमानs and बहुयजमानs are found, taking out these मन्त्रs from the context of ज्योतिष्टोम.

ज्योतिष्टोमे श्रुतं “युवं हि स्थः स्वर्पती इति द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यात्, एते असृग्रमिन्दव इति बहुभ्यो यजमानेभ्यः” इति । युवं हि इत्यादिमृचं द्विकर्तृके यागे प्रतिपदं शस्त्रप्रथमां कुर्यात्, “एते” इति मन्त्रं बहुयजमानके यागे शस्त्रस्यादिभूताम् । कुर्यादिति तदर्थः । तत्र सन्देहः । किमेतन्मन्त्रद्वयस्य प्राथम्यं ज्योतिष्टोमप्रयोगे कार्यं, उत द्विबहुयजमानकेषु कुलायाहीनादिषूत्कृष्टव्यं इति ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that on the basis of the mention of two यजमानs and बहुयजमानs in these two मन्त्रs, these need not be

considered as the auxiliaries of कुलाय, अहीन etc. taking these out of the ज्योतिष्टोम context. It will be stated later in the third पाद of the sixth अध्याय that certain auxiliaries of ज्योतिष्टोम may be dropped out in ज्योतिष्टोम which is नित्यकर्म if the यजमान is not able to perform them. A दक्षिणा of twelve hundred is to be offered at ज्योतिष्टोम. One यजमान will not be able to offer such a huge दक्षिणा. Hence, ignoring the एकत्व of यजमान, two or many यजमानs may function at ज्योतिष्टोम. Therefore the mention of two or many यजमानs suits ज्योतिष्टोम also.

पूर्वपक्षस्तु पूर्वत्राहीनस्येति श्रुत्या प्रकरणबाधेनोत्कर्षेपीह द्वयोरित्यादिद्विबहुश्रुतिभ्यां न प्रकरणस्य बाधेन प्रतिपत्त्वस्य कुलायादिषूत्कर्षो युक्तः । सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः स्यात्” इति षष्ठतृतीयपादीयाद्यनये नित्ये कर्मणि अशक्तिकृताङ्गत्यागस्य वक्ष्यमाणत्वात् ज्योतिष्टोमस्य च “वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत” इति वीप्सया नित्यत्वेन द्वादशशतदक्षिणादाना दावसामर्थ्येनैको यदि न शक्नुयात्तदा अङ्गान्तरवदेकत्वं विहाय द्वौ बहवो वा यजेरन्निति, तदाश्रयणे प्रतिपद्विधानस्य ज्योतिष्टोम एव युक्तत्वादिति ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that only उपादेयाङ्गs can be dropped. एकत्व is अनुपादेय अङ्ग. Therefore it cannot be dropped. Hence two or many यजमानs have no place at ज्योतिष्टोम. Therefore these मन्त्रs that state two or many यजमानs should be taken out of the context of ज्योतिष्टोम and be recited at कुलाय and अहीन.

सिद्धान्तस्तु अशक्याङ्गत्यागेऽप्युपादेयस्य त्यागो नानुपादेयस्य देशकालादेरिति षष्ठ एव वक्ष्यमानत्वेनैकत्वस्याप्यनुपादेयतया त्यागायोगाद्यजमानद्वित्वादेर्ज्योतिष्टोमे अभावेन द्विबहु-श्रुतिभ्यां प्रकरणबाधेन कुलायादिषु प्रतिपत्त्वस्योत्कर्षः । श्रूयते च “एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयाताम्” इति “एको द्वौ बहवो वा अहीनेन यजेरन्” इति कुला-हीनयोः द्विबहुकर्तृकत्वम् ।

जाघन्या अनुत्कर्षाधिकरणम् (III-3-15)

At दर्शपूर्णमास the statement “पत्नीसंयाजान् यजति” is found. With reference to this the statement जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति is also found. पत्नीसंयाज consists of four आहुतिस. For the third देवपत्नी is देवता. Because of that all the four are called पत्नीसंयाज. The expression जाघनी means a portion of the flesh found in the जघन area of पशु. Here the question is raised whether the offering of जाघनी be taken out of दर्शपूर्णमास context and be offered at a sacrifice where in पशु is द्रव्य.

दर्शपूर्णमासयोः “पत्नीसंयाजान् यजति” इति विहितपत्नीसंयाजान् प्रकृत्य “जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति” इति श्रुतम् । “चत्वारः पत्नीसंयाजाः” इति वाक्येन आहुति-चतुष्टयात्मके कर्मणि तृतीयाऽऽहुतेर्देवपत्नीदेवताकत्वेन तद्वारा चतुष्टयस्यापि पत्नीसंयाज-नामेति “पत्नीसंयाजान् यजति” इत्युक्तम् । जाघनी नाम पशोः जघनप्रदेशभवो मांसखण्डविशेषः । तत्र सन्देहः । जाघन्याः प्रकरणादुत्कर्षो उत नेति ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that पत्नीसंयाजs are enjoined as a संस्कार for जाघनी. जाघनी is found only in पशुयाग but not in दर्शपूर्णमासयाग. Hence, the मन्त्र पत्नीः संयाजयन्ति, has to be taken out from दर्शपूर्णमासप्रकरण and be employed at a पशुयाग.

पूर्वपक्षस्तु जाघन्युद्देशेन ह्यत्र पत्नीसंयाजाः संस्कारत्वेन विधीयन्ते । सा च पशुयाग एव । न दर्शपूर्णमासयागे । जाघन्या अपि प्रकृतकर्मासंयोगात्तत्संयुक्तस्य “पत्नीः संयाजयन्ति” इत्यस्यापि प्रकरणादुत्कर्ष्य पशुयागे निवेशः कार्य इति ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that, here, पत्नीसंयाज is not enjoined for जाघनी as a संस्कार. But quoting पत्नीसंयाज, जाघनी is enjoined as a साधन. It is true that there is no पशु at दर्शपूर्णमास. Hence जाघनी is not available. However it can be obtained by purchase etc., Hence, पत्नीसंयाज need not be taken out from दर्शपूर्णमास context.

सिद्धान्तस्तु जाघन्युद्देशेन तत्संस्कारतया पत्नीसंयाजविधौ हि स्यादुत्कर्षः । न चैवम् । जाघन्येति तृतीयया “यत्पत्नीः संयाजयन्ति तज्जाघन्या” इति पत्नीसंयाजानुवादेन साधन-तया विधानात्, दर्शपूर्णमासयागे पशोरभावेन जाघन्या असत्त्वेऽपि क्रयादिना सम्पादयितुम् शक्यत्वान्न प्रकरणादस्योत्कर्ष इति ।

सन्तर्दनस्य संस्थानिवेशाधिकरणम् (III-3-16)

At ज्योतिष्टोम with reference to औदुम्बर plate in which सोमाभिषव is placed by the statement “न सन्तृणत्ति” etc. असन्तर्दन is stated. Again it is stated that “दीर्घसोमे सन्तृधेत् धृत्यै,” सन्तर्दन is enjoined. सन्तर्दन means संश्लेष, धृत्यै means दाढ्यार्थम्. Here the question is raised in five ways whether this has to be employed in i) दीर्घयजमानकर्तृकज्योतिष्टोम or ii) दीर्घादीर्घकर्तृकज्योतिष्टोम of iii) द्विरात्र or iv) उक्थ्यादिज्योतिष्टोमसंस्था or v) द्विरात्रादिसंस्था.

ज्योतिष्टोमे सोमाभिषवाधारभूते औदुम्बरफलके प्रकृत्य “न सन्तृणत्त्यसन्तृण्णे हि हनू” इत्यसन्तर्दनं विधाय, पुनः श्रुतम् “अथो खलु दीर्घसोमे सन्तृधेद्धृत्या” इति । न सन्तृणत्ति न संश्लेषयेत् । सन्तृधेत् संश्लिष्टे कुर्यात् । धृत्यै दाढ्यार्थमित्यर्थः । तत्र पञ्चधा सन्देहः, सन्तृधेदित्युक्तसन्तर्दनस्य दीर्घयजमानकर्तृके ज्योतिष्टोमे निवेशः, उत दीर्घादीर्घ-कर्तृकज्योतिष्टोममात्रे । यद्वा द्विरात्रादिषूत्कर्षेण निवेशः, अथ उक्थ्यादिज्योतिष्टोमसंस्थासु किं वा संस्थासु द्विरात्रादिषु चेति ।

Bhāṭṭa Saṅgraha discusses these five alternatives in detail in the Pūrvapakṣa and presents सिद्धान्त.

Siddhānta : Siddhāntin states that सन्तर्दन and असन्तर्दनमन्त्रs be employed both in द्विरात्र and संस्था.

सिद्धान्तस्तु, अविशेषेण ज्योतिष्टोमादधिकग्रहानुष्ठानयुक्तेषु द्विरात्रादिषु संस्थासु चोभयत्र निवेशः ।

तृतीयाध्याये चतुर्थः पादः

निवीतस्यार्थवादत्वाधिकरणम् (III-4-1)

In this पाद which is designated as निवीतपाद the question whether there is any विरोध or not between श्रुत्यादित्रितय and प्रकरण is discussed. Particularly, कृत्वर्थ and पुरुषार्थ nature of various items is discussed.

अत्र तु निवीतपादे श्रुत्यादित्रितयस्यैव प्रकरणेन विरोधसदसद्भावौ चिन्त्येते इति पूर्वपादानन्तर्यमस्येति ज्ञेयम् । कृत्वर्थपुरुषार्थत्वविचारात् पादभेदो ध्येयः ।

At दर्शपूर्णमास it is stated that निवीतम् मनुष्याणाम्, प्राचीनावीतम् पितृणाम्, उपवीतम् देवानाम् . निवीत means उत्तरीयस्य मध्यदेशे बन्धनम्. प्राचीनावीत means अपसव्यतया वासोधरणम्. उपवीत means सव्यतया उत्तरीयधारणम्. It is already decided that the statement निवीतम् उपव्ययते is not an injunction. It is अर्थवाद only. However if it is taken as injunction, the five alternatives are possible. i) It is a पुरुषधर्म ii) It is a कर्मधर्म. iii) If it is पुरुषधर्म whether it is शुद्धपुरुषधर्म or क्रतुयुक्तपुरुषधर्म, iv) If it is कर्मधर्म whether it is प्राकरणिक सर्वकर्मशेष or मनुष्यप्रधान कर्मशेष stated in the same प्रकरण. (v) Whether it is अतिथिपूजादिकर्मधर्म which are not stated in that प्रकरण.

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते “निवीतं मनुष्याणाम्, प्राचीनावीतम् पितृणाम्, उपवीतम् देवानाम्, उपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते” इति । निवीतमुत्तरीयस्य मध्यदेशे बन्धनम् । प्राचीनावीतमपसव्यतया वासोधरणम् । उपवीतन्तु सव्यतयोत्तरीयधारणम् । विधिपक्षे किमयं पुरुषधर्मः कर्मधर्मो वा । आद्येऽपि किं शुद्धपुंघर्मः क्रतुयुक्तपुंघर्मो वा । कर्मधर्मत्वेऽपि प्राकरणिकसर्वकर्मशेषः, उत तत्प्रकरण एव मनुष्यप्रधानेऽन्वाहार्यदानादिकर्मणि, किं वा प्रकरणादन्यत्र अतिथिपूजादिकर्मणि इति पञ्चधा सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin explains the position of all these five alternatives supporting each one of them. He does not state his final position.

Siddhānta : Siddhāntin rejects the possibilities of all the five alternatives and states that it is only अर्थवाद.

सिद्धान्तस्तु, आद्यपक्षे फलकल्पनाप्रसङ्गात्, सर्वेष्वपि पक्षेषु प्रतीतविध्येकवाक्यत्व भङ्गापत्तेः, प्रथमान्त्यपक्षयोः प्रकरणविरोधापत्तेश्च अर्थवादत्वमेव पूर्वोक्तं ज्याय इति ।

उपवीतस्य दर्शपूर्णमासाङ्गताधिकरणम् (III-4-2)

At दर्शपूर्णमास, the question whether उपवीत is an auxiliary of the कर्मस related with all the dieties or it is an auxiliary of दर्शपूर्णमास only.

दर्शपूर्णमासयोः “उपव्ययत” इति श्रुतमुपवीतं किं सर्वस्य दैवकर्मणोऽङ्गं, उत दर्शपूर्ण मासयोरेवेति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that in the context of मृताग्निहोत्र, by the statement “यज्ञोपवीती हि देवेभ्यः दोहयति” उपवीत is stated for देवाग्निहोत्र. Hence, it has to be taken as सर्वदैवकर्मार्थ.

मृताग्निहोत्रे “प्राचीनावीती हि दोहयेत्, यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयति” इति देवाग्निहोत्रं सिद्धवदुपवीतानुवादेन लिङ्गेन प्रकरणं बाधित्वा सर्वदैवकर्मार्थत्वमेव स्वीकार्यम् । प्रकरणादर्शपूर्णमासमात्राङ्गत्वे अग्निहोत्रे उपवीतानुवादो न युक्तः स्यात् । सर्वार्थमुपवीतमिति प्राप्तम् ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that उपवीत is an auxiliary of दर्शपूर्णमास as it is stated in that context.

सिद्धान्तस्तु, प्रकरणादर्शपूर्णमासाङ्गमुपवीतम् ।

उपवीतस्य विधित्वाधिकरणम् (III-4-3)

In this अधिकरण the question whether the expression उपव्ययते is an injunction or it is merely अनुवाद is raised.

“उपव्ययते” इति किं विधिरुतानुवाद इति सन्देहः।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that the statement made in earlier अधिकरण that उपवीत is enjoined as an auxiliary of दर्शपूर्णमास is not proper. उपवीत that is stated in the स्मृति “नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती” makes it clear that it is only an अनुवाद of that statement.

पूर्वत्रोपवीतं दर्शपूर्णमासाङ्गतया विधीयत इत्युक्तमयुक्तम् विधित्वस्यैवाभावात् । “नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती” इति स्मृतित एवोपव्यानस्य प्राप्तेरिति प्राप्ते ।

Siddhānta : The स्मृति statement only implies that उपवीत is पुरुषार्थ. However to convey क्रत्वर्थत्व it has to be enjoined. Hence the expression उपव्ययते has to be taken as enjoining it.

विधिरेवायं नानुवादः । स्मृतितः पुरुषार्थतया प्राप्तावपि क्रत्वर्थतया प्राप्त्यभावेन अपूर्व-त्वादिति सिद्धान्तः ।

Another interpretation is offered under this अधिकरण taking the सूत्र, उपवीतं etc. and विधिर्वा etc. as one अधिकरण. The question whether उपवीत is सर्वकर्मार्थ or दर्शपूर्णमासार्थ is raised.

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that it is an अनुवाद from स्मृते. Hence it has to be taken as सर्वकर्मार्थ.

Siddhānta : Siddhāntin points out that स्मृति refers to उपवीत as पुरुषार्थ. However to convey that it is also क्रत्वर्थ it has to be enjoined.

उपवीतमिति विधिर्वेति च द्वयमेकाधिकरणतया वा योज्यम् । तथा हि, उपवीतं सर्वकर्मार्थ उत दर्शपूर्णमासार्थमिति सन्देहे, स्मृतिप्राप्तानुवादः । स्मृतिश्चाविशेषेण स्थितेति सर्वकर्मार्थतया प्राप्तमनूद्यत इति प्राप्ते, क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वभेदाद्विधिरिति सिद्धान्तः ।

विधिर्वेति सूत्रस्य वर्णकान्तरम्

For the सूत्र विधिर्वा etc, Bhāṭṭa Saṅgraha gives another वर्णक.

At मृताग्निहोत्र the question is raised whether the उपवीत stated in the statement यज्ञोपवीती is an auxiliary of दैवाग्निहोत्र or it is अनुवाद of the उपवीत stated in the context of दर्शपूर्णमास for praising प्राचीनावीत stated before it. It is concluded that in the earlier part of the statement प्राचीनावीत is enjoined as an auxiliary of अग्निहोत्र of a person who is at the state of मृत्यु. Naturally the उपवीत stated in the next part of the statement namely यज्ञोपवीती has to be taken as related with the अग्निहोत्र of a person who is at जीवदवस्था. Consequently it has to be taken as enjoined for जीवदवस्थापन्न अग्निहोत्र.

विधिर्वेति सूत्रस्य वर्णकान्तरन्तु, मृताग्निहोत्रे यज्ञोपवीतीति वाक्ये श्रुतमुपवीतं दैवाग्निहोत्राङ्गतया विधीयते, उत दर्शपूर्णमासादिषु प्राप्तस्योपवीतस्य पूर्ववाक्योक्तप्राचीनावीतस्तुत्यर्थमनुवाद इति सन्देहे, “प्राचीनावीती दोहयेत्” इति मृत्यवस्थापन्नाग्निहोत्राङ्गतया प्राचीनावीतं विधायाम्नातस्य “यज्ञोपवीती” इति वाक्यस्य औचित्याज्जीवदवस्थापन्नाग्निहोत्रप्रयोगाङ्गोपवीतविषयता अवगम्यते । तच्चाप्राप्तत्वादनुवादसरूपस्यापि हिशब्दस्य त्यागेन विधित्वमेव युक्तमिति ।

उपवीतोदगग्रत्वयोरनुवादताधिकरणम् (III-4-4)

At मृताग्निहोत्र in the statement “ये पुरोदश्चो दर्माः” etc. the question whether उदगग्रत्व stated by the expression पुरोदश्चः is an injunction or अनुवाद is raised.

मृताग्निहोत्र एव “ये पुरोदश्चो दर्मास्तान् दक्षिणाग्रांस्तृणीयात्” इति श्रुते वाक्ये” ये पुरोदश्चः “इत्युक्तमुदगग्रत्वं किं विधिस्तानुवादः इति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that उदगग्रत्व is not conveyed by any other way. Hence it has to be taken as an injunction. The latter part of the statement दक्षिणाग्रांस्तृणीयात् has to be taken as a separate statement. उदगग्रत्व relates to the दर्भs that are to be placed at जीवदवस्था performance and दक्षिणाग्रदर्भs are to be spread at मृतावस्था performance of अग्निहोत्र.

प्राप्त्यभावात्, यच्छब्दस्यापि “ये पुरा जीवदवस्थायां दर्भास्ते उदञ्चः कार्याः” इति व्यवहितकल्पनयोपपत्तेर्वाक्यभेदेन विधिरेवोदकत्वस्य । “दक्षिणाग्रांस्तृणीयात्” इति मृतावस्थायां वाक्यान्तरमिति प्राप्तम् ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that in the statement ये पुरोदञ्चः the pronoun यत् occurs. And this statement has also एकवाक्यता with the injunction दक्षिणाग्रांस्तृणीयात्”. Hence उदगग्रत्व is अनुवाद but not injunction.

एवं प्राप्ते यच्छब्दोपबन्धात्, “दक्षिणाग्रांस्तृणीयात्” इति विध्यन्तरैकवाक्यत्वात्, अग्रवन्त्युदगग्राणि” इति स्मृतितः प्राप्तत्वाच्चायमनुवादो न विधिरिति ।

समिद्धारणस्य विधिताधिकरणम् (III-4-5)

At मृताग्निहोत्र the statement “अधस्तात् समिधं धारयन् अनुद्वेत् उपरि हि देवेभ्यो धारयति” occurs. In this statement it is stated that when the हविस् to be offered to पितृ is taken from गार्हपत्य place to the आहवनीय place for offering, समित् s be held under the अग्निहोत्र हवणी. While the हविस् to be offered for देवs is taken, समित् s be held above. Here the question is raised whether the holding of समित् above in the अग्निहोत्र performed by living persons is an injunction or अनुवाद.

मृताग्निहोत्र एव “अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्वेत्, उपरि हि देवेभ्यो धारयति” इति श्रूयते । पित्र्यं हविर्होतुं गार्हपत्यदेशादाहवनीयदेशं प्रति हविर्नयनकाले सुचोऽग्निहोत्रहवण्या अधस्तात्समिधं धारयन् गच्छेत् । देवार्थं हविर्नयनकाले उपरि हि धारयतीति । तत्रोपरिधारणं जीवदग्निहोत्रे विधीयते । उतानूद्यत इति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin states that this is not an injunction it is a praise of holding the समित् below. Hence it is अनुवाद.

हिशब्दोपबन्धादिपूर्वोक्तन्यायेन अधस्तात्समिद्धारणस्तुत्यर्थमनूद्यत इति प्राप्तम् ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that there is a practice that all holy objects should be taken from one place to another place covering. Such covering can be made by the palm etc. also. Here the statement that it should be covered with समित् is an obligatory injunction. If the समित् are held above, then only these can cover the holy object हविस्.

सर्वमभ्यर्हितं द्रव्यमाच्छाद्यैव देशान्तरं नेतव्यमित्याचारतो हविराच्छादनस्य प्राप्त्या केनेत्याकांक्षायां हस्तादिनाप्याच्छादनसम्भवेऽपि उपरि समिद्धारणं विधीयमानमाच्छादनार्थं सत् नियमादृष्टार्थं भवति “समिधैव प्रच्छादयेत्” इति । सा चोपरि धार्यमाणा प्रच्छादन-क्षमा नान्यथेति प्राप्तमुपरि धारणमिति ।

षष्ठं दिग्बिभागस्यार्थवादताधिकरणम् (III-4-6)

At ज्योतिष्टोम by the statement “प्राचीनवंशं करोति”, preparation of a मण्टप of canes facing the east is enjoined. With reference to this, another statement is made that “देवमनुष्या दिशो व्यभजन्त । प्राचीं देवा दक्षिणां पितरः प्रतीचीं मनुष्या उदीचीम् रुद्राः”. Here, the east is assigned to the dieties, south is assigned to पितृs west is assigned to human beings and north is assigned to रुद्रs. It is further stated that “यत् प्राचीनवंशं करोति, देवलोकमेव तद्यजमान उपावर्तते”. Here, the dieties पितृs and रुद्रs are not eligible to perform any sacrifice, hence only in respect of human beings the question is raised whether for the human beings in the west is (i) मनुष्यधर्म or (ii) कर्मधर्म (iii) सिद्धमनुष्यधर्म or क्रतुयुक्तमनुष्यधर्म (iv) प्राकरणिकक्रतुधर्म or प्रकरणे एव मनुष्योद्देशककर्मधर्म or (v) मनुष्योद्देशकस्वतन्त्रातिथिपूजादिकर्मधर्म is raised.

ज्योतिष्टोमे “प्राचीनवंशं करोति” इति विहितं प्रागग्रवंशयुक्तमण्टपविशेषं प्रकृत्य श्रूयते “देवमनुष्या दिशो व्यभजन्त । प्राचीं देवा दक्षिणां पितरः प्रतीचीं मनुष्याः उदीचीं रुद्राः इति । यत्प्राचीनवंशं करोति, देवलोकमेव तद्यजमान उपावर्तते इति ।

तत्र देवपितरुद्राणां षष्ठे वक्ष्यमाणदिशा कर्मानधिकारेण तत्र सन्देहानुदयात् “प्रतीचीं मनुष्याः” इत्यत्र सन्देहः, किं प्रतीचीभजनं मनुष्यधर्मः कर्मधर्मो वा । मनुष्यधर्म इत्यत्रापि शुद्धमनुष्यधर्म उत क्रतुयुक्तमनुष्यधर्मः । कर्मधर्म इत्यत्रापि प्राकरणिकक्रतुधर्मः यद्वा प्रकरण एव मनुष्योद्देशककर्मपरः किं वा मनुष्योद्देश्यक स्वतन्त्रातिथिपूजादिकर्मधर्मः इति पञ्चधा सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin is not particular about any one of these alternatives. He states that any one of them may be taken.

निवीताधिकरण इव पञ्चसु पक्षेषु प्राप्तेषु ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that it cannot be taken as पुरुषार्थ, since it involves envisaging a फल for the पुरुष. It has to be taken as अर्थवाद since, it is stated along with the injunction of प्राचीनवंश. This suits the प्रकरण also.

सिद्धान्तः— पुरुषार्थत्वे फलकल्पनात् प्राचीनवंशविध्येकवाक्यत्वात् प्रकरणाविरोधाच्च अर्थवादत्वमेव युक्तमिति ।

परुषि दितादीनामर्थवादताधिकरणम् (III-4-7)

- (i) At दर्शपूर्णमास in पिण्डपितृयज्ञ the statement पर्व प्रतिलुनाति occurs. In this respect it is stated that “यत्परुषि दितं तद्देवानाम् यदन्तरा तन्मनुष्याणाम्” etc.
- (ii) At ज्योतिष्टोम the statement उप बिलाद् गृह्णाति occurs. In this respect it is stated that “यत् पूर्णं तन्मनुष्याणाम् उपर्यधो देवानां etc.
- (iii) At ज्योतिष्टोम in दीक्षार्थाभ्यङ्ग, it is stated that “घृतं देवानां मस्तु पितॄणां निष्पकं मनुष्याणाम्”.

(iv) At दर्शपूर्णमास in connection with पुरोडाशश्रपण it is stated that “यो विदग्धः स नैर्ऋतः यो अश्रुतः स रौद्रः etc.”

Here as the diety etc. other than human beings are not eligible to perform sacrifice the question with reference to मनुष्यस only is raised in five ways as in earlier अधिकरण.

दर्शपूर्णमासयोः पिण्डपितृयज्ञे “पर्वं प्रतिलुनाति” इत्यत्र श्रुतम् “यत्परुषि दितं तद्देवानां, यदन्तरा तन्मनुष्याणां, यत्समूलं तत्पितृणां, समूलं बर्हिर्भवति व्यावृत्त्या” इति ।

ज्योतिष्टोमे च “उप बिलाद् गृह्णाति” इत्यत्र श्रुतं “यत्पूर्णं तन्मनुष्याणां, उपर्यधो देवानां, अधः पितृणां” इति ।

तथा तत्रैव दीक्षार्थाभ्यङ्गे श्रूयते” घृतं देवानां, मस्तु पितृणां, निष्पकं मनुष्याणाम् ।

तथा दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशश्रपणे श्रूयते “यो विदग्धः स नैर्ऋतः, योऽश्रुतः स रौद्रः, यः श्रुतः स दैवः

अत्र मनुष्येतेषां कर्मानधिकारात् मनुष्यसंयुक्तवाक्य एव पूर्वत्रैव पञ्चधा सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin explains the implications of five alternatives and states that any one of them may be adopted.

Siddhānta : Siddhāntin states that these are all अर्थवादs. Since these are connected with the injunction समूलं बर्हिर्भवति.

पञ्चपक्षाणामपि प्राप्तिमुक्त्वा “समूलं बर्हिर्भवति” इत्यादिविध्यैकवाक्यत्वादिना अर्थवादत्वमवसेयम् ।

अनृतवदननिषेधस्य क्रतुधर्मताधिकरणम् (III-4-8)

In the context of दर्शपूर्णमास the statement न अनृतं वदेत् occurs. Here the question is raised, whether the अनृतनिषेध stated here (i) is an

injunction of शुद्धपुरुषधर्म or (ii) it is an अनुवाद of क्रतुयुक्तपुरुषधर्म or (iii) it is an अनुवाद of शुद्धक्रतुधर्म or (iv) it is an injunction of शुद्धक्रतुधर्म.

दर्शपूर्णमासप्रकरणे 'नानृतं वदेत्' इति श्रुतोऽनृतनिषेधः किं शुद्धपुरुषधर्मो विधीयते उत क्रतुयुक्तपुरुषधर्मोऽनूद्यते, किं वा शुद्धक्रतुधर्मानुवादः यद्वा शुद्धक्रतुधर्मविधिरिति चतुर्था सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin quotes the above four alternatives with justification for each and states that any one of them may be adopted.

Siddhānta : Siddhāntin points out that we have to distinguish between अनृतवदननिषेध in स्मृति and अनृतवदननिषेध at the sacrifice. The former is पुरुषार्थ the latter is क्रत्वर्थ. Therefore the latter cannot be taken as अनुवाद of the former.

सिद्धान्तस्तु स्मार्तनिषेधस्य पुरुषार्थतया क्रतुगतनिषेधस्य क्रत्वर्थत्वेन संयोगभेदात् स्मार्तनिषेधस्य पुरुषप्रत्यवायपरिहारकस्य क्रतावप्राप्तेः क्रताववैगुण्यसम्पादकस्य क्रतुमध्यगतानृतवदननिषेधस्य अप्राप्तत्वादपूर्वः क्रत्वर्थोऽनृतवचनप्रतिषेधो विधीयत इति ।

जञ्जभ्यमानधर्माणां प्रकरणे निवेशाधिकरणम् (III-4-9)

At दर्शपूर्णमास the statement प्राणो वै दक्षः । अपानः क्रतुः । तस्माज्जञ्जभ्यमानो ब्रूयात्, मयि दक्षक्रतू occurs. The word जञ्जभ्यमान means yawning. Here the question is raised whether the hymn to be recited in this connection is शुद्धपुरुषधर्म or क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कार.

दर्शपूर्णमासयोः “प्राणो वै दक्षः । अपानः क्रतुः । तस्माज्जञ्जभ्यमानो ब्रूयात् मयि दक्षक्रतू” इति । गात्रविनामेन विदारितमुखः पुरुषो जञ्जभ्यमानः । जुम्भमाण इति यावत् । तस्य वाक्येन प्रतीयमानमन्त्रवचनं किं शुद्धपुरुषधर्मः किं वा क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारः क्रतोरेवाङ्गमिति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that the statement मयि दक्षक्रतू clearly shows that it is connected with पुरुष. Hence it is पुरुषार्थ.

पूर्वपक्षस्तु, पूर्वत्र अनृतवचनस्य पुरुषसंयोगाश्रवणेनापुरुषार्थत्वेऽपीह “मयि दक्षक्रतू” इति वचनस्य जञ्जभ्यमानपुरुषसंयोगस्य वाक्येन प्रतीतेः, वाक्यस्य च प्रकरणात् बलवत्त्वात्तद्वलात्पुरुषार्थमिदं वचनम् ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that yawning may take place at the time of sacrifice also. Therefore it is क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कार. Hence it is क्रत्वर्थ.

सिद्धान्तस्तु क्रतावपि जञ्जभ्यमानपुरुषसम्भवात् वाक्यप्रकरणयोरविरोधेन क्रतुयुक्तपुरुष संस्कारद्वारा क्रत्वर्थमेव मन्त्रवचनमिति ।

अवगोरण-निषेधादीनां पुमर्थताधिकरणम् (III-4-10)

At दर्शपूर्णमास the statement “यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेन यातयात्” occurs. अवगुरेत् means अवज्ञां कुर्यात्. Here the question is raised whether the अवगोरण प्रतिषेध is क्रत्वर्थ or पुरुषार्थ.

दर्शपूर्णमासयोः श्रुतम् “यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेन यातयात्, तस्माद्ब्राह्मणाय नावगुरेत्” इति । अवगुरेत् अवज्ञां कुर्यात् । तं शतसंवत्सरेण भोग्यां यातनां अनुभावयेदित्यर्थः । तत्र नावगुरेदिति प्रतिषेधः क्रत्वर्थः पुरुषार्थो वा इति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin states that अवगोरण that is to say ब्राह्मण अवज्ञा is क्रत्वङ्ग.

ब्राह्मणावज्ञाशब्दितावगोरणनिषेधस्य क्रत्वङ्गत्वमिति प्राप्ते ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that the expression यातयात् prescribes that he who indulges in ब्राह्मणनिन्दा has to suffer for hundred years. The निन्दा प्रतिषेध is intended to award such suffering on the part of the person concerned. Therefore it is पुरुषार्थ only.

“यातयात्” इत्यनेन शतसंवत्सरभोग्ययातनायाः साध्यत्वावगमात् तादृशनरक-परिहारस्य फलत्वसम्भवात् पुरुषार्थ एवावगोरणप्रतिषेध इति ।

मलवद्वासः संवादनिषेधाधिकरणम् (III-4-11)

In the context of दर्शपूर्णमास the statement मलवद्वाससा न संवदेत् occurs. Here the question is raised whether this प्रतिषेध of talking with रजस्वला is क्रत्वर्थ or पुरुषार्थ.

दर्शपूर्णमासप्रकरणे “मलवद्वाससा न संवदेत्” इति श्रुतो रजस्वलया संवादप्रतिषेधः किं क्रत्वर्थोऽथ पुरुषार्थ इति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin states that talking with रजस्वला may occur at the time of sacrifice also. Therefore its निषेध is क्रत्वर्थ.

ऋतुमत्या पत्न्या संवादस्य कृतावपि सम्भवेन प्रकरणात् रजस्वलासंवादप्रतिषेधः क्रत्वर्थ इति प्राप्ते ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that at the time of sacrifice the रजस्वला has to be kept away. Hence the question of talking with रजस्वला does not arise. Hence its निषेध is पुरुषार्थ only.

“व्रतदिवसे अस्पृश्या स्यात्तां दूरीकृत्य यजेत” इति वचनेन सर्वस्मादपि ऋतुव्यापारा निवृत्तया रजस्वलया क्रतौ संवादस्य अप्रसक्ततया तत्र निषेधायोगात् । बहिस्तु स्वातन्त्र्येण प्रवर्तमानपुरुषस्य तया संवादप्रसक्तिसम्भवेन तत्रैव निषेधोऽर्थवानिति पुरुषार्थोऽयं प्रतिषेधः इति सिद्धान्तः ।

सुवर्णधारणादीनां पुरुषधर्मताधिकरणम् (III-4-12)

There is a statement “तस्मात् सुवर्णं हिरण्यं भार्यम्” without reference to any particular sacrifice. Here the question is raised whether हिरण्यधारण is an injunction as an auxiliary of sacrifice or it is पुरुषार्थ. If it is क्रत्वङ्ग, whether it is आरादुपकारक or सन्निपत्युपकारक, or only शोभनवर्णता conveyed by the word सुवर्ण is enjoined here.

अनारभ्य श्रूयते “तस्मात्सुवर्णं हिरण्यं भार्यम् । सुवर्णं एव भवति । दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृव्यः” इति । तत्र सन्देहः शोभनवर्णोपेतहिरण्यधारणं किं क्रत्वङ्गतया विधीयते, अथ पुरुषार्थतयेति । आद्येऽपि किं क्रतोरारादुपकारकाङ्गमुत सन्निपत्यङ्गं, किं वा सुवर्णशब्दितशोभनवर्णता- मात्रविधानमिति ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin states that (i) आरादुपकारकतया क्रत्वङ्गमेव (ii) क्रतुगतहिरण्यानुवादेन तस्य धारणरूपसंस्कारो विधीयते (iii) क्रतौ विहित हिरण्यधारणानुवादेन लाघवात् सुवर्णतामात्रं विधीयते.

शोभनवर्णोपेतहिरण्यधारणस्य वैदिकक्रियारूपत्वेन क्रतुस्मारकत्वसंभवादारादुपकार- कतया क्रत्वङ्गमेव धारणम् । पुरुषार्थत्वपक्षे फलकल्पनाप्रसङ्गादित्येकः । क्रतुगतहिरण्यानु- वादेन तस्य धारणरूपसंस्कारो विधीयते इति द्वितीयः । क्रतौ विहितहिरण्यधारणानुवादेन लाघवात् सुवर्णतामात्रं विधीयत इति तृतीयः ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that this statement is not found with reference to any sacrifice. Therefore it cannot be considered as क्रत्वर्थः. Hence it is पुरुषार्थ only.

यद्धि प्रकरणे श्रुतं तद्धि नियमेन क्रतुस्मारकम् । इदञ्चानारभ्याधीतम् । न च हिरण्यं जुह्वादिवत् क्रत्वव्यभिचारि येन क्रतुस्मारकं स्यात् । लोकेऽपि हिरण्यसम्भवात् । अतः क्रतौ नियन्तुमशक्यत्वात् पुरुषार्थं इदं धारणम् ।

जयादीनां वैदिककर्माङ्गताधिकरणम् (III-4-13)

जयाहोम, राष्ट्रभृत् होम, अभ्यातान होम are stated without reference to any particular sacrifice. Here the question is raised whether these are the auxiliaries of both लौकिक and वैदिककर्म's or only of वैदिककर्म's that are to be performed in आहवनीय.

अनारभ्य श्रूयते “येन कर्मणेतर्सेत् तत्र जयां जुहुयात्”, “राष्ट्रभृतो जुहोति”, “अभ्यातानान् जुहोति” इति । ते किं अविशेषतो लौकिकवैदिकसर्वकर्माङ्गमुत आहवनीये कर्तव्यानां वैदिककर्मणामेवेति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin states that these rituals are meant for prosperity. prosperity is aimed at by the लौकिक कृष्यादि कर्मs also as it is aimed by वैदिककर्मs. Hence there is no ground to restrict जयादिहोमs only as an auxiliary of वैदिककर्मs. It is true that, होमs have to be offered at आहवनीय only. However, for this purpose, for कृष्यादिकर्म etc. also आहवनीय may be set up.

पूर्वपक्षस्तु वैदिककर्मणेव लौकिककृष्यादिकर्मणापि ऋद्धेरिष्यमाणत्वात्, सङ्कोचे हेत्वभावात्, जयादिहोमाः सर्वाङ्गम् । न च “यदाहवनीये जुहोति” इति होममात्रस्य आहवनीये होतव्यत्वोक्त्या कृष्यादौ आहवनीयो नेति न तदङ्गं ते इति वाच्यम् । जयादयो होमत्वादेव आहवनीयप्रयोजका इति तदर्थं आहवनीयं प्रणीय तेषु हूयमाना न दुष्यन्तीति ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that even if आहवनीय is set up for जयादिहोम at the time of कृष्यादिकर्म the places of the two will be different. The प्रधानकर्म कृषि etc. will be in one place and the अङ्गकर्म जयादिहोम etc in a different place ie., आहवनीय. This is not proper. Hence the जयादिहोमs have to be considered as the auxiliaries of वैदिककर्मs only.

सिद्धान्तस्तु, एवमुक्तदिशा आहवनीयाभावकृतवैगुण्याभावेऽपि प्रधानदेशभिन्नदेश-त्वकृतवैगुण्यं त्वस्त्येव “क्षेत्रादौ कृष्यादिप्रधानकर्म क्रियते, जयादयस्त्वाहवनीये” इति । वैदिककर्ममात्राङ्गत्वे तु प्रधानकर्मसमानदेशत्वं अस्तीति ये आहवनीये कर्तव्यास्तन्मात्राङ्गं जयादय इति ।

वैदिकाश्वप्रतिग्रह इष्टिकर्तव्यताधिकरणम् (III-4-14)

In काम्येष्टिकाण्ड the statement “यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणान् चतुष्कपालान् निर्वपेत्” occurs. In respect of this statement, the question whether this वारुणेष्टि is enjoined as पुरुषार्थ for लौकिकाश्वदान to friends etc. or it is enjoined as ऋत्वर्थ for वैदिकाश्वदान at ज्योतिष्टोम, पौण्डरीक etc. sacrifices or it is both for पुरुषार्थ & ऋत्वर्थ.

काम्येष्टिकाण्डे अनारभ्य श्रूयते “यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणां-
श्चतुष्कपालान् निर्वपेत्” इति । तत्र त्रेधा सन्देहः । किमियं वारुणेष्टिर्मित्रादिभ्यः स्नेहेन
कृते लौकिके अश्वदाने निमित्ते पुरुषार्थतया विधीयते, उत वैदिके ज्योतिष्टोमपौण्डरीकादि
कर्माङ्गभूते अश्वदाने निमित्ते क्रत्वर्थतया विधीयते, अथोभयत्रेति ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin states that (i) there is no special reason
to restrict it either as पुरुषार्थ or क्रत्वर्थ. Hence it is enjoined for both.

सङ्कोचे हेत्वभावात् सर्वार्थतैवेष्टिरित्येकः पूर्वपक्षः ।

ii) This इष्टि is stated to avoid दोष. दोष can occur only in लौकिकाश्वदान
because while giving अश्वs for friends etc. such अश्वs that have profuse
hairs should not be given. Hence if such horses are given this वारुणेष्टि is
enjoined as प्रायश्चित्त. Hence this statement relates to लौकिकाश्वदान only.
Such दोष does not occur for वैदिकाश्वदान because that is enjoined by vedic
injunction.

स एवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति इति वाक्यशेषाद्दोषनिर्हरणार्थेयमिष्टिरवगम्यते । दोषश्च
लौकिकाश्वदाने । “न केसरिणो ददाति” इति स्मृत्या मित्रदायादादिभ्यः प्रीत्या क्रियमाण
लौकिकाश्वदानस्य निषेधात् । तदनुष्ठाने प्रायश्चित्तरूपेयमिति द्वितीयः ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that in the case of लौकिकाश्वदान,
जलोदर etc. दोषs are not observed, either by प्रत्यक्ष or वैद्यशास्त्र. Hence this
इष्टि relates to वैदिक अश्वदान only.

सिद्धान्तस्तु दोषश्रवणाद्धि तन्निर्घातार्थतयेयमिष्टिरुच्यते । न चाश्वदाने जलोदराख्य दोषः
प्रत्यक्षेण वैद्यशास्त्रेण वा अवगतः । अतो दोषस्यादर्शनात् “वरुणो वा एतम्” इत्यादि-
रर्थवादो वारुणेष्टिविधेरित्यश्वदानस्य वैदिकक्रियात्वसाम्यात् वैदिकाश्वदाननिमित्तेयमिष्टिः ।

दातुर्वारुणीष्ट्यधिकरणम् (III-4-15)

In respect of the वारुणेष्टि stated in the earlier अधिकरण the question whether this इष्टि is to be performed by the giver or the reciever is raised.

“यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात्” इति पूर्वोदाहृतवाक्ये श्रुता वारुणेष्टिः किं दातुरुत प्रतिगृहीतुरिति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin states that at the उपक्रम it is stated that प्रजापति who gave the horses developed जलोदर. In order to get rid of it he envisaged this इष्टि and freed himself from जलोदर. From this it appears that, this इष्टि is to be performed by the giver. However the expression प्रतिगृह्णीयात् clearly indicates that it is the reciever who has to perform this इष्टि. The उपक्रम statement only states that when the giver is asked to perform it follows that the reciever also should perform. Hence this इष्टि has to be performed by the giver.

पूर्वपक्षस्तु “प्रजापतिर्वरुणायाश्चमनयत् । ततो वै स वरुणपाशादमुच्यत” इत्युपक्रमे अनयत्-दत्तवान्, स तु दाता प्रजापतिः, स्वकीयां वरुणदेवतां जलोदररोगप्रदां प्राप्तवान्, तेन च रोगेणायं ग्रस्तः प्रजापतिः परिदीर्घो भूत्वा, रोगशान्त्यर्थं ध्यानेनेमामिष्टिं दृष्ट्वाऽ-नुष्ठाय च रोगादमुच्यतेति दातुरिति प्रतीतावपि विध्युद्देशस्य प्रधानत्वात् तत्र च “प्रति-गृह्णीयात्” इति प्रतिगृहीतुः प्रतीतेस्तदनुराधो नोपक्रमगतोऽर्थवादः “दातुस्तावदस्ति, किमु प्रतिगृहीतुः” इत्येवंरूपेण नेतव्य इति प्रतिगृहीतुरेव दाननिमित्तेयमिष्टिरिति ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that for the statement in the उपक्रम no विरोध has arisen. Hence the expression प्रतिगृह्णीयात् should be interpreted as प्रतिग्राहयेत् that is to say, instead of interpreting as he who has recieved, it should be interpreted as he who has made him to recieve. It is the giver who makes a reciever to recieve. Hence the giver has to perform the sacrifice.

सिद्धान्तस्तु श्रुतेः जाताधिकारः स्यात् इति पूर्वपादाद्यनयोक्तदिशाऽसञ्जातविरोधित्वेन प्रबलोपक्रमगतार्थवादानुरोधेन विध्युद्देशगतमपि “प्रतिगृह्णीयात्” इत्येतत् “प्रतिग्राहयेत्” इत्येवमन्तर्भावितणिजर्थपरतया व्याख्येयमिति दातुरेवेयमिष्टिरिति ।

वैदिकपानव्यापदधिकरणम् (III-4-16)

The statement सोमेन्द्रं चरुं निर्वपेत् श्यामाकं सोमवामिनः occurs without reference to any particular sacrifice. This prescribes श्यामाकं चरुनिर्वाप if one vomits the सोम. Here the question is raised whether this has to be made for the vomiting सोम in the ordinary way or the सोम drunk at the sacrifice. In other words whether it is पुरुषार्थ or क्रत्वर्थ.

अनारभ्य श्रूयते “सोमेन्द्रं चरुं निर्वपेच्छ्यामाकं सोमवामिनः” इति । अत्र सन्देहः किं लौकिके सोमे रसायनाद्यर्थं पीते वान्ते च पुमर्थतयेयमिष्टिरुत वैदिके क्रत्वर्थतयेति ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin states that the statement एष वा इन्द्रियेण वीर्येण व्यृद्धयते etc. states that when the सोम is vomitted, it results in weakness of the इन्द्रियस्य and the weakness of the strength. Hence the इष्टि to be performed to ward off these is पुरुषार्थ. In the case of सोमपान in the वैदिक sacrifice context, is enjoined by शास्त्र. Therefore even if one vomits it, it is not his fault. Therefore the इष्टि is not necessary for that. Hence it is for पुरुषार्थ only.

“एष वा इन्द्रियेण वीर्येण व्यृध्यते यः सोमं वमति” इति स्ववाक्यश्रुतेन्द्रियवीर्यनाश-रूपदोषहेतुत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन अर्थात्तत्समाधानस्य फलत्वसिद्धेः फलकल्पनागौरवा-भावाल्लौकिकं वमनमिष्टेर्निमित्तमिति पुमर्थेयमिष्टिः । वैदिके तु पानमात्रस्य शास्त्रार्थ-त्वाद्गमनेऽपि न कश्चिद्दोष इति ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that लौकिकसोमपान is made for धातुसाम्य, naturally sometimes it results in vomiting. Hence vomiting of

लौकिकसोमपान is not दोष. In the case of vedic sacrifice the मन्त्र states that the सोम should not move back beyond the navel. It should be digested. Hence if it is vomited without properly digesting it, it is a defect. To ward off this defect this इष्टि is prescribed. Hence it is क्रत्वर्थ.

सिद्धान्तस्तु, लोके धातुसाम्यार्थिनो वमनायैव सोमपानेन तत्र वमनस्य दोषाहेतुत्वात् । वेदे तु “हिन्व मे गात्रा हरिवः” इत्यनेन मन्त्रेण मे नाभिमवाङ्माऽतिगाः” इति जरयितुं सोमशेषः प्रतिपत्तितया पीयत इति जरणपर्यन्तस्य शास्त्रार्थत्वाद्भ्रमनेन तस्य नाशे क्रतुवैगुण्य प्राप्तेस्तत्समाधानार्था सती प्रायश्चित्तरूपेयमिष्टिः क्रत्वङ्गमिति ।

सोमेन्द्रचरोर्यजमानपानव्यापद्विषयताधिकरणम् (III-4-17)

In this अधिकरण the question whether the इष्टि stated in earlier अधिकरण is to be performed if यजमान vomits सोम or ऋत्विक्s vomit सोम.

“सोमेन्द्र चरुं निर्वपेत्” इति श्रुतेष्टिः किं यजमानवमननिमित्ता उत ऋत्विग्वमन-निमित्तापीति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that since there is no special mention of यजमान or ऋत्विक्s, this इष्टि has to be performed in the case of vomiting in both cases.

विशेषाश्रवणादुभयवमननिमित्तेयं सोमेन्द्रेष्टिरिति प्राप्ते ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that the statement “यो वमति स निर्वपति” he who vomits should offer निर्वपि. It is यजमान who offers निर्वपि. Hence, this इष्टि is enjoined for him only.

सिद्धान्तस्तु “यो वमति स निर्वपति” इति निर्वसुर्वमनं चरुनिमित्तम् । निर्वपि यजमानो न ऋत्विक् । अतो यजमानवमननिमित्तेयमिष्टिरिति ।

आग्नेयाष्टाकपालचरोः व्यवदानमात्रस्य होतव्यताधिकरणम् (III-4-18)

भाष्यकारीयं वर्णकम्

The वमन stated in earlier अधिकरण relates to हविशशेष. Hence the very position whether there is शेष or not has to be examined. In the context of दर्शपूर्णमास the statement आग्नेयोऽष्टाकपालः occurs. Here the question is raised whether there is शेष of अष्टाकपालपुरोडाश or not.

दर्शपूर्णमासप्रकरणे “आग्नेयोऽष्टाकपालः इति श्रुतम् । तत्राष्टाकपालपुरोडाशस्य शेषोऽस्त्युत नेति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that the expression अष्टाकपाल conveys that the entire पुरोडाश of अष्टाकपाल has to be offered to the अग्नि diety. Hence there is no शेष. It is true that in वाक्यशेष it is stated that the हविस् is offered twice, but it only means that the entire पुरोडाश has to be offered taking it twice.

अष्टाकपालशब्दितस्य कृत्स्नपुरोडाशावयविन एव आग्नेय इति तद्धितेन देवतासम्बन्धोक्तेः अत्यक्तस्य तत्सम्बन्धायोगात्, देवतोद्देशेन त्यक्तस्य सर्वस्य होतव्यत्वान्नास्ति तस्य शेषः । न चैवं “द्विर्हविषोऽवद्यति” इति वाक्यशेषोक्तद्विरवदानविरोधः शङ्क्यः । “यत्सर्वं जुहोति तद्द्विरवदाय” इत्युपपत्तेः ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that in कल्पसूत्रs it is stated that the पुरोडाश be taken holding it between the thumb and the middle finger and offered twice. This means there is still पुरोडाश शेष.

सिद्धान्तस्तु, “आग्नेयस्य पुरोडाशस्य मध्यादङ्गुष्ठपर्वमात्रमवदानं तिरश्चीनमवद्यति” इति, कल्पसूत्रोक्त्याऽङ्गुष्ठपर्वपरिमाणस्यैव द्विः खण्डयित्वा देवतायै दातव्यत्वात्, व्यवादानमात्रस्यैव होतव्यत्वादस्ति शेष इति ।

वार्तिककारीयं वर्णकम्

According to वार्तिककार, the Pūrvapakṣin states that when there is no special प्रमाण to offer a portion of the पुरोडाश, the whole of पुरोडाश has to be offered. This practice is found in respect of the offering other kinds of हविस् to other dieties. Therefore there is no शेष here.

असति प्रमाणे साक्षादेवाग्नेयत्वं कृत्स्नपुरोडाशस्य स्यात् । एवं च हविस्त्रे देवता-सम्बन्धिनोऽशेषस्यापि प्रायेण होमदर्शनादस्यापि तथात्वमिति प्राप्ते ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that in the वाक्यशेष offering पुरोडाश twice in a certain way is stated. Hence the entire पुरोडाश is not offered. This means that there is शेष.

वाक्यशेषोक्तव्यवदानवशात्तन्मात्रस्यैव होमो न सर्वस्य ।

सर्वशेषैः स्विष्टकृदनुष्ठानाधिकरणम् (III-4-19)

In this अधिकरण whether स्विष्टकृत् etc. शेषकार्यंs be performed taking हविश्शेष only from one or हविश्शेष of आग्नेय etc. all the three.

स्विष्टकृदादिशेषकार्याणि किमेकस्माद्धविःशेषात् कार्याणि? किं वा आग्नेयादि-हविस्त्रयशेषैः कार्याणि? इति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin states that the statement “शेषात्स्विष्टकृते समवद्यति” इति शास्त्रस्याग्नेयदिहविषां मध्ये यत्किञ्चिद्धविःशेषेणानुष्ठानेऽप्युपपत्तेः न सर्वैः शेषकार्याणामनुष्ठानमिति प्राप्तम् ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that स्विष्टकृत् etc. are prescribed as प्रतिपत्तिकर्म for the संस्कार of हविश्शेष. If हविश्शेष from only one is taken the other two will remain without संस्कार. Hence हविश्शेष of all the three has to be taken for शेषकार्य.

उपयुक्तहविःशेषसंस्कारार्थं प्रतिपत्तित्वेन स्विष्टकृदादेर्विधानात् । तत्रैकस्यैव प्रतिपत्ता-
वन्यस्य तदभावेन क्रतुवैगुण्यापत्तैराग्नेयाग्नीषोमीयादिहविःशेषैरपि स्विष्टकृदादिशेषकार्याणि
कर्तव्यानीति सिद्धान्तः ।

प्राथमिकशेषात्स्विष्टकृदनुष्ठानाधिकरणम् (III-4-20)

This अधिकरण is of the nature of कृत्वा चिन्ता. The expression कृत्वाचिन्ता means granting for the sake of arguement. In the pūrvapakṣa of earlier अधिकरण it is stated that शेषकार्यं may be performed taking the हविश्शेष from only one. Here the question is raised whether the हविश्शेष of मुख्यहविस् be taken or any हविस्.

कृत्वाचिन्तयेदमारभ्यते । पूर्वाधिकरणे पूर्वपक्षे ह्येकस्मादेव हविषः शेषकार्याणि कर्तव्यानीत्युक्तम् । तत्र यस्मात्कस्माद्धविषः शेषमुद्धृत्य शेषकार्याणि कर्तव्यानि, उत मुख्याद्धविष इति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin states that there is no special reason to specify it, that it should be taken from मुख्यहविस् only. Hence हविश्शेष of any other हविस् may be taken.

अविशेषाद्यथेच्छमेकस्माच्छेषोद्धार इत्येवं प्राप्ते ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that the expression मुख्य means प्राथमिक. Hence हविश्शेष of मुख्य only be taken for शेषकार्यं. Once शेषकार्यं is performed by this there is no need to take हविश्शेष from others.

सिद्धान्तसूत्रम् “मुख्याद्वा पूर्वकालत्वादिति” मुखे भवं मुख्यं प्राथमिकम् । तत एव शेषोद्धारो नान्यतः । कुतः? पूर्वकालत्वात् मुख्यानुष्ठानकाले शेषकार्याणामपि कर्तव्यतया बुद्धिस्थत्वात्, तदनुरोधेन ततः शेषे स्थापिते ततः शेषकार्यसिद्धौ नान्यतः पश्चात्काली-
नाच्छेषस्योद्धार इति ।

पुरोडाशविभागस्य भक्षार्थताधिकरणम् (III-4-21)

In this अधिकरण the statement आग्नेयं चतुर्धा कृत्वा etc. states that partitioning आग्नेय हविस् into four portions, यजमान should direct that this is for ब्रह्मा, this is for होता, this is for अध्वर्यु and this is for अग्नीध, and give it to them. Here the question is raised whether these portions are given for their use as they liked or for the भक्षण of this as संस्कार of शेषद्रव्य.

आग्नेयं चतुर्धा कृत्वा, चतुर्धा कृतस्य पुरोडाशशेषस्य भागान् यजमान एवं निर्दिशेत् “इदं ब्रह्मणः, इदं होतुः, इदमध्वर्योः, इदमग्नीधः” इति । हविर्भागसमर्पणमृत्विजां यथेष्ट-विनियोगयोग्यत्वाय आनत्यर्थमुत तच्छेषद्रव्यसंस्कारतया भक्षणार्थमिति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that since भक्षण is not mentioned in the context, it is not for the संस्कार of शेषद्रव्य. This is given to hire them to get their services. Hence, they can make use of it as they like.

एतत्समर्पणन्तु न संस्कार्यतया भक्षणार्थम् । भक्षणस्याश्रवणात् । कर्मकारेभ्यो ऋत्विग्भ्यो भृतिदानेन तान् परिक्रेतुमेव । क्रयश्च तदङ्गीकारानुसारेण स्वल्पेनापि युक्त इति स्वकीया भागास्तैरिच्छयोपयोक्तुं शक्या इति प्राप्तम् ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that the offering of the entire हविस् to देवता is intended right at the beginning. Therefore यजमान is not the owner of it. Hence he cannot use the हविश्शेष for having hired the services. Hence भक्षण is शेषसंस्कार.

सिद्धान्तस्तु “अग्नये जुष्टं निर्वपामि” इति कृत्स्नस्य हविषो देवतार्थं सङ्कल्पितत्वेन तत्र यजमानस्य ऋत्विक्तुल्यतया स्वामित्वाभावेनायुक्तः परिक्रयः । भक्षणन्तु प्रतिपत्त्यर्थ-त्वाद्युक्तम् । पुरोडाशस्य भक्षणार्हत्वात् भक्षणेन कर्मकरणोत्साहजननाच्च भक्षणार्थमिदं समर्पणमिति ।

तृतीयाध्याये पञ्चमः पादः

ध्रुवाज्यादिभिः स्विष्टकृदादिशेषाननुष्ठानाधिकरणम् (III-5-1)

Here the question whether स्विष्टकृत् etc. शेषकार्यंs be performed with the आज्यशेष which is द्रव्य for उपांशुयाज or not is raised.

स्विष्टकृदादिकार्याणि किमुपांशुयाजद्रव्यरूपाज्यशेषात्कर्तव्यानि, उत नेति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin states that the statement “शेषात्स्विष्टकृते समवद्यति” enjoins स्विष्टकृत् etc. without any reference to particular प्रकरण. Hence these can be performed from all हविःशेषs. This means that these can be performed with उपांशुयाजाज्यशेष also.

“शेषात्स्विष्टकृते समवद्यति” इत्यादिना विहितानां स्विष्टकृदादीनां प्रकरणाविशेषेण सर्वप्रदानहविःशेषान्वयादुपांशुयाजाज्यशेषादपि तानि कर्तव्यानि इति प्राप्तम् ।

Siddhānta : Siddhāntin asks the question whether स्विष्टकृत् etc. शेषकार्यं be performed with the आज्य remaining in जुहू taken from ध्रुवा for उपांशुयाज or with the आज्य remaining in ध्रुवा itself after taking आज्य by जुहू for उपांशुयाज. The first alternative does not work since स्विष्टकृत् is meant for the प्रतिपत्ति of पुरोडाशशेष which is yet to take place. The second alternative does not work because, since the entire आज्य is offered no शेष is available. Hence शेषकार्यं cannot be made by आज्य.

सिद्धान्तस्तु, किमुपांशुयाजादिसर्वयज्ञार्थतया ध्रुवायां स्थितादाज्यादुपांशुयाजार्थं जुह्वा गृहीते यदवशिष्टं ध्रुवायामाज्यं ततः गृहीत्वा हुतावशिष्टं यत्ततः कर्तव्यानीति । नाद्यः । तस्य पश्चाद्भाविपुरोडाशशेषप्रतिपत्त्यर्थं स्विष्टकुदुपस्तरणाभिधारणोपयोगितया कृतकार्यत्वाभावेन प्रतिपत्त्यनर्हत्वात् । नान्त्यः । तस्याशेषस्यापि होमेन शेषाभावात् । अतो नाज्याच्छेषकार्याणीति ।

साकंप्रस्थायीये शेषकर्मानुष्ठानाधिकरणम् (III-5-2)

In the context of दर्शपूर्णमास, साकं प्रस्थायीययाग is prescribed. At this the statement अग्नीधे सूचौ प्रदाय सह कुम्भीभिः अभिक्रामन्नाह is found. Here the question is raised, स्वष्टकृत् etc. शेषकार्यंs be performed or not.

दर्शपूर्णमासप्रकरणे “साकंप्रस्थायीयेन यजेत पशुकामः” इति विहिते कर्मणि श्रूयते “अग्नीधे सूचौ प्रदाय सह कुम्भीभिरभिक्रामन्नाह” इति । तत्र स्वष्टकृदादिशेषकार्याणि कार्याणि न वेति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that साकं प्रस्थायीय is a विकृति of सान्नाय्य. At सान्नाय्य there is शेषकार्य. Hence at साकं प्रस्थायीय also शेषकार्यंs have to be observed. It cannot be stated that no शेष is available at that, because as in the प्रकृतियाग of it the होमद्रव्य has to be taken from कुम्भी into जुहू. Hence there is शेष.

साकंप्रस्थायीयस्य सान्नाय्यविकृतित्वात् तत्र च शेषकार्यसत्त्वादिहापि प्रकृतिवच्छब्देन शेषकार्याणि स्युः । न च शेषाभावः । चतसृभिर्दधिपयःकुम्भीभिः सहाहवनीयदेशोऽभिक्रमणमात्रस्य श्रवणेन कुम्भीभिः होमस्याश्रवणादिति वाच्यम् । प्रकृताविव जुह्वां कुम्भीभ्योऽवदाय होतव्यतया हुतशेषस्य सत्त्वादिति प्राप्ते ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that in the statement अग्नीधे सूचौ प्रदाय etc. it is clearly stated that जुहू and उपभृत् that are to be used for होम are handed over to अग्नीध and only कुम्भीs are taken for होम. This means that the entire होमद्रव्य stored in कुम्भी is offered for the होम. Hence there is no शेष.

“अग्नीधे सूचौ प्रदाय” इति होमार्थजुहूपभृतौ सूचौ विहाय कुम्भीभिरभिक्रमणं श्रूयमाणं कुम्भीनामेव होमार्थतामवगमयतीति कुम्भीभिरेव दधिपयसोर्होमे सति कुम्भीमात्रा-वशेषेण पूर्वत्रेव हविःशेषाभावान्नास्ति शेषकार्यं इति सिद्धान्तः ।

सौत्रामण्यां शेषकार्यान्नुष्ठानाधिकरणम् (III-5-3)

At सौत्रामणीयाग पयोग्रहs of आश्विन, सारस्वत and ऐन्द्र and also the सुराग्रहs are stated. Here the question is raised स्विष्टकृत् etc. शेषकार्य be observed or not.

सौत्रामणीनामके यागे आश्विनसारस्वतैन्द्राः पयोग्रहाः सुराग्रहाश्च सन्ति । तत्र स्विष्ट कृदादिशेषकार्याणि कर्तव्यानि न वेति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that पयोग्रह is सान्नाय्यविकार. सुराग्रह is औषधपुरोडाशविकार. होम has to be performed from these taking the हविर्द्रव्य. Naturally शेष remains. Hence शेषकार्य has to be observed.

पयोग्रहस्य सान्नाय्यविकारत्वात् सुराग्रहस्यौषधपुरोडाशविकारत्वात् तेष्वपि चोदका-बाधायादायैव होमः कार्य इति शेषसत्त्वात् कार्याणि शेषकार्याणीति प्राप्ते ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that in the statement यथागृहीतान् ग्रहान् ऋत्विज उपाददते etc. it is clearly stated that whatever is brought that has to be offered at the होम. Hence there will be no शेष. Consequently शेषकार्यs are not to be observed.

“यथागृहीतान् ग्रहान् ऋत्विज उपाददते, उत्तरेऽग्नौ पयोग्रहान् जुह्वति, दक्षिणेऽग्नौ सुराग्रहान्” इति वाक्ये यथागृहीतानामेव होमार्थं ऋत्विग्भिरुपादानस्य यथोपात्तानामेव होमस्य चोपदेशेनातिदेशिकस्य बाधान्नास्ति शेष इति पूर्वत्रेव न शेषकार्याणीति सिद्धान्तः ।

सर्वपृष्ठेष्टौ स्विष्टकृदिडादीनां सकृदनुष्ठानाधिकरणम् (III-5-4)

In this अधिकरण the point whether शेषकार्य should be observed once only or in some cases it has to be observed many times is discussed.

शेषकार्याणामेवमपवादोक्तावपोदितादन्यत्र सर्वत्रापि सकृदेवानुष्ठानं, किं वा कचिदस-कृदपीति चिन्तनात्प्रासङ्गिकी सङ्गतिः ।

At सर्वपृष्ठ इष्टि, निर्वाप for six इन्द्रs is stated starting with इन्द्राय राथन्तराय निर्वपति. For these six इष्टिs only one पुरोडाश is stated as द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति.

“य इन्द्रकामो वीर्यकाम स्यात् तमेतया सर्वपृष्ठया याजयेत्” इति विहितायामिष्टौ षडिन्द्रा एवं श्रूयन्ते “इन्द्राय राथन्तराय निर्वपति, इन्द्राय बार्हताय, इन्द्राय वैरूपाय, इन्द्राय वैराजाय, इन्द्राय शाकुराय, इन्द्राय रैवताय” इति । तत्रैकोऽपीन्द्रः पृष्ठस्तोत्रेषु षट्सु विहितानां षण्णां रथन्तरादिसाम्नां सम्बन्धेन विशेष्यमाणः षोढा भिद्यते । तासामिन्द्रदेवतानां षण्णामिष्टीनामेक एव पुरोडाशो विधीयते “द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति वैश्वदेवत्वाय” इति ।

Here the question is raised whether for performing स्विष्टकृत् etc. हविस् be taken for each इष्टि separately or only once, for all six इष्टिs.

तत्र किं प्रतिकर्म भेदेन स्विष्टकृदाद्यर्थमवदेयमुत सकृदेवेति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that since different dieties are stated for each इष्टि these are different कर्मs and the offering of हविस् for these is also different. Hence स्विष्टकृत् etc. शेषकार्यं be done separately.

देवताभेदेन प्रदानभेदेन च कर्मणां भेदे सति तेषां प्रत्येकमेवेतिकर्तव्यताकांक्षायां प्रत्येकमेव चोदकेनेतिकर्तव्यताप्राप्तेः स्विष्टकृदिडादिशेषकार्यं पृथक्पृथक्कर्तव्यमिति प्राप्तम् ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that after पुरोडाश is offered at all इष्टिs the remaining is सर्वशेष. Hence शेषकार्यं has to be done only once.

सिद्धान्तस्तु, सर्वेषु प्रदानेषु कृतेषु योऽवशिष्टः पुरोडाशः स सर्वशेष इति ततोऽवदाने सर्वे कृतार्था भवेयुरिति सकृदेव शेषकार्यं कर्तव्यमिति ।

ऐन्द्रवायवग्रहे निःशेषभक्षणाधिकरणम् (III-5-5)

भाष्यकारीयं वर्णकम्

At ज्योतिष्टोम there is ऐन्द्रवायवग्रह. Here the question is raised whether the शेषभक्षण related with this is to be made once or more than once.

ज्योतिष्टोमेऽस्त्यैन्द्रवायवो ग्रहः । तस्य शेषभक्षः सकृदुतासकृदिति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin states that शेषकार्य is a संस्कार for सोमरूपद्रव्य and since द्रव्य is one, शेषकार्यरूपभक्ष also has to be once only.

पूर्वत्रेवात्र संस्कार्यस्य सोमरूपद्रव्यस्यैकत्वात्सकृदेव शेषकार्यरूपो भक्ष इति प्राप्ते ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that there is a clear statement that द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयति. Hence शेषकार्य is of the nature of भक्षण twice.

“द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयति, द्विर्हेतस्य वषट्करोति” इति वचनात् द्विर्भक्षरूपं शेषकार्यमिति सिद्धान्तः ।

वार्तिककारीयं वर्णकम्

वार्तिककार states that since there is a clear statement that भक्षण has to be made twice, the पूर्वपक्ष stated by भाष्यकार does not arise. Hence this has to be stated as अर्थवाद on the ground that a reason is given as द्विः भक्षयति. Hence as per the ruling given in हेतुवन्निगदाधिकरण it has to be considered as अर्थवाद.

i) अत्र वचने सति पूर्वपक्षस्यानुदयात् नाधिकरणान्तरं भाष्योक्तं युक्तम् । किन्तु द्विर्भक्षणे द्विःप्रदानस्य “द्विर्हेतस्य वषट्करोति” इति हेतुत्वकथनात् प्रत्यैन्द्रप्रदानं शेषकार्यं षोढा आवर्तनीयमिति पूर्वत्र शङ्का ।

ii) हेतुवन्निगदाधिकरणन्यायेन अर्थवादत्वान्न तस्य हेतुसमर्पकत्वमिति वक्तुं पूर्वशेषतयेदं सूत्रं योज्यमित्याहुः ।

सोमे शेषभक्षणाधिकरणम् (III-5-6)

At सोमयाग many ग्रहs, चमसs and पुरुषs are stated. Here the question is raised whether there is शेषभक्षण or not. In the case it is there, then, a further question is raised whether भक्षण be made by all without any specification or it has to be made by him whose name is specifically stated or on the grounds of समाख्या, वषट्कार etc. the भक्षण is to be made.

सोमयागे बहवो ग्रहाश्चमसाः पुरुषाश्च सन्ति । तत्र शेषभक्षो नास्त्युतास्तीति । अस्तीति पक्षे किं सर्वत्र सर्वेषामविशेषेण भक्षणं, किं वा यत्र यस्य प्रत्यक्षवचनमस्ति तस्य तत्र भक्ष उत समाख्यावषट्कारहोमाभिषवप्रत्यक्षवचनैर्भक्ष इति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that (i) there is no शेष here. Hence the question of शेषभक्षण does not arise. (ii) The statement पुरस्तात् ऐन्द्रवायवं भक्षयति indicates that शेष is there. As there is no special ground for शेषभक्षण of one of these, the शेषभक्षण of all has to be observed.

(iii) The statement पुरस्तात् etc. relates to अध्वर्युः. Hence the भक्ष relates to him only.

पूर्वपक्षस्तु, यद्ग्रहान् जुहोति, यच्चमसान् जुहोति इति ग्रहाद्युद्देशेन होमविधानेन कृत्स्नस्यापि होतव्यत्वात् कुम्भीष्विव न शेषोऽस्ति “अल्पं जुहोति” इति वचनात् शेषसत्त्वेऽपि भक्षणे वचनाभावान्नास्ति भक्षणम् । एवं च ऐन्द्रवायवे भक्षयत्यैवाभावेन पूर्वत्र तस्य द्विर्भक्षणोक्तिरयुक्तेत्येकः ।

“पुरस्तादैन्द्रवायवं भक्षयति” इति विशेषविधानमन्यथाऽनुपपन्नं भक्षं गमयत्, स्थालीपुलाकन्यायेनाविशेषात् सर्वत्र सर्वेषां भक्षमनुमापयतीति द्वितीयः ।

यत्रैन्द्रवायवादावध्ययवदिर्भक्षणं श्रुतं तत्र तस्य भक्ष इति तृतीयः ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that the grounds for assigning भक्षण to यजमान or particular priest are (i) समाख्या (ii) वचन (iii) वषट्कार

and (iv) होमाभिषव. Hence, on the basis of समाख्या as चम्यते भक्ष्यते अत्र इति चमसः, the भक्षण of चमस only is stated.

सिद्धान्तस्तु, सत्यं, यस्य यत्र भक्षः श्रुतस्तस्य तत्र भक्षणमिति । श्रवणमेव न भक्षनियमे प्रमाणम् । किन्तु समाख्यावचनवषट्कारहोमाभिषवा अपि । अतो होत्रादिभिः “चम्यते भक्ष्यते अत्र इति भक्षणसम्बन्धनिमित्ता समाख्येति समाख्यया भक्षनियमो ज्ञेयः ।

उद्गातृणां मतभेदेन ससुब्रह्मण्यानामपसुब्रह्मण्यानां वा भक्षाधिकरणम् (III-5-7)

Here the question is raised whether on the basis of the expression “प्रोद्गातृणां” in the sentence stated in earlier अधिकरण, भक्षण in उद्गातृ चमस is to be made only by उद्गाता or by others also. In the case it has to be made by others also whether it is by all ऋत्विक्s or by उद्गाता, प्रस्तोता and प्रतिहर्ता, three only or with सुब्रह्मण्य as fourth.

“प्रोद्गातृणां” इति पूर्वोक्तवाक्ये उद्गातृप्रातिपादिकानुरोधेन तस्यैकस्यैवोद्गातृचमसे भक्ष उत प्रत्ययार्थबहुत्वानुरोधादन्येषामपि । अन्येषामपीत्यत्र किं सर्वेषामृत्विजां, किं वा असुब्रह्मण्यानामेकस्तोत्रयोगिनामुद्गातृप्रस्तोतृप्रतिहर्तृणां त्रयाणां छन्दोगानां, यद्वा ससुब्रह्मण्यानां छन्दोगानां चतुर्णामिति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin supports the first three alternatives with suitable explanations.

Siddhānta : Siddhāntin points out that there is no reason to exclude सुब्रह्मण्य who has also studied सामवेद. Therefore चमसभक्षण be made by all the four. This is the view held by भाष्यकार.

योगाद् रूढेर्बलवत्त्वेन रूढ्या एक एवोद्गातृपदेन प्रतीयत इति बहुवचनोपपत्तये लक्षणाया अवश्यम्भावे प्रस्तोतृप्रतिहर्त्रोः प्रत्यासत्तिरिव सुब्रह्मण्यस्यापि सामवेदाध्यायित्वेन सुब्रह्मण्याह्वाने तदीयकर्मण्यप्युद्गातृत्वसमाख्यासत्वाच्च प्रत्यासत्तिभावेन ससुब्रह्मण्यानां चतुर्णां भक्ष इति सिद्धान्त इति भाष्यकारः ।

वार्तिककारीयं वर्णकं

However वार्तिककार takes the stand only the first three will be present in यज्ञशाला and they are actually engaged in यज्ञकर्म. सुब्रह्मण्य does not play these roles. Therefore चमसभक्षण is only for the first three.

वार्तिककारस्तु, एकस्तोत्रसम्बन्धः सदसि सन्निधानं कर्मसु व्याप्रियमाणत्वञ्चेत्येव-
मन्तरङ्गप्रत्यासत्तेस्त्रयाणामेव भावेन सुब्रह्मण्यस्य त्रितयान्यतमस्याप्यभावादपसुब्रह्मण्यानां
त्रयाणामेव भक्ष इति सिद्धान्तितवान् ।

ग्रावस्तुतोऽपि सोमभक्षणाधिकरणम् (III-5-8)

In the earlier two अधिकरणs भक्षण is settled on the basis of समारख्या. In this अधिकरण, भक्ष is proposed to be settled on the basis of expressed statement. There is a ग्रह called हारियोजन. With reference to this there is a statement “एतस्य हारियोजनस्य सर्व एव लिप्सन्ते”. लिप्सन्ते means भक्षयन्ति. Here the question is raised whether ग्रावस्तुत् who is one of the four priests has भक्षण in this ग्रह or not.

“हरिरसि हारियोजनः” इत्यनेन मन्त्रेण गृह्यमाणो ग्रहो हारियोजनः । तत्र हारियोजनग्रहे होतृगणमध्ये चतुर्थतया स्थितस्य ग्रावस्तुत्नामकस्य भक्षोऽस्त्युत नेति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that in the earlier part of this sentence चमसिन्s are stated. Hence the word सर्व in the latter part of the sentence refer to चमसिन्s only. ग्रावस्तुत् is not a चमसिन्. Hence there is no भक्षण for him.

पूर्ववाक्ये चमसिनां सन्निधानादुत्तरवाक्ये सर्वशब्देन तेषामेव वाच्यत्वेनाचमसिनो ग्रावस्तुतो नास्ति भक्ष इति प्राप्तम् ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that सर्वभक्षण which is supported by वाक्यप्रमाण cannot be set aside by स्थानप्रमाण. Hence ग्रावस्तुत् is also covered by the word सर्व. Consequently he also has भक्षण.

सिद्धान्तस्तु, अथशब्देन एवकारेण च चमसिमात्रपरत्वशङ्कां सर्वशब्दस्यापोद्य वाक्येन विहितसर्वभक्षणस्य सन्निधिरूपस्थानप्रमाणेन सङ्कोचायोगात्सर्वशब्देन ग्रावस्तुतोऽपि ग्रहणादस्ति तस्यापि तत्र भक्ष इति ।

वषट्करणस्य भक्षनिमित्तताधिकरणम् (III-5-9)

In the earlier अधिकरण, भक्ष was settled on the basis of समाख्या and वचन. In this अधिकरण भक्ष on the basis of वषट्कार will be discussed. In the statement वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः the question is raised whether the word वषट्कार is to be taken as the ground for भक्ष or not.

समाख्यावचनाभ्यां भक्ष उक्तः । अधुना अवसरप्राप्ते वषट्काराद्भक्ष उच्यते इति सङ्गतिः । “वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः” इति श्रुते वाक्ये वषट्कारो भक्षे निमित्तमुत नेति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that होता himself is वषट्कर्ता. चमसभक्ष for होता is already stated on the ground of समाख्या. Therefore वषट्कार is not the ground but only प्राथम्य of भक्ष for वषट्कर्ता namely होता is enjoined here.

होतुरेव वषट्कर्तृत्वात् तस्य च “होतुश्चमसः” इति समाख्यया भक्षणं प्राप्तमेवेति वषट्कर्तृकं यद्भक्षणमिति वषट्कर्तृत्वविशिष्टभक्षणानुवादेन प्राथम्यमात्रमत्राप्राप्तं विधीयत इति न वषट्कारस्य भक्षणनिमित्ततापरमिदं वाक्यमिति प्राप्ते ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that प्रथमभक्षः is a compound word. Hence प्राथम्यविशिष्टभक्षण is enjoined here. For this वषट्कार is the ground.

“प्रथमभक्षः” इत्यस्य समस्तपदत्वेन “यो भक्षः सः प्रथमः” इत्येवं विधातुमयोग्यत्वात् प्राथम्यविशिष्टं भक्षणमत्र विधीयते इति तस्मिन् भक्षणे वषट्कारोऽपि निमित्तमिति सिद्धान्तः ।

होमाभिषवयोः मिलितयोः भक्षनिमित्तताधिकरणम् (III-5-10)

The statement “हविर्धाने ग्रावभिरभिषुत्याऽहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षान् भक्षयन्ति” occurs. Here the question is raised whether the होम and अभिषव are the grounds of भक्ष or not.

हविर्धाने ग्रावभिरभिषुत्याऽहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षान् भक्षयन्ति” इति । तत्र होमाभिषवयोर्भक्षनिमित्तत्वमस्त्युत नेति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that the statement हविर्धाने etc. can be taken as गुणविधि for भक्ष. Therefore it cannot be taken as अपूर्वभक्षणविधि on the ground of होम and अभिषव.

हविर्धाने इत्यादिवाक्यस्य भक्षानुवादेन गुणविधित्वसम्भवेन होमाभिषवनिमित्तकापूर्व-भक्षणविधिपरत्वाभावाच्च निमित्तं होमाभिषवाविति प्राप्ते ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that since अभिषव, हविर्धानं and ग्राव are stated in other statements there is no scope for enjoining them here. Hence भक्षण is enjoined here on the ground of होम and अभिषव.

अभिषवो हविर्धानं ग्रावाणो वा वचनान्तरप्राप्तत्वान्न विधीयन्ते । अतो होमाभिषवो-भयनिमित्तकं भक्षान्तरमेव विधीयते इति भवत्येव होमाभिषवौ मिलितावपरं भक्षे एकं निमित्तमिति सिद्धान्तः ।

वषट्कर्त्रादीनां चमसे सोमभक्षणाधिकरणम् (III-5-11)

In this अधिकरण the question whether चमसभक्षण is only for those who are चमसिन्ऽs stated in the statement प्रैतु होतुः चमसः etc. or it is also for वषट्कर्ता and होमाभिषवकर्ता namely होता and अध्वर्यु also.

“प्रैतु होतुश्चमसः, प्र ब्रह्मणः, प्रोद्गातृणां” इत्यत्र किं समाख्यया चमसिनामेव भक्षः, उत वषट्कर्तुर्होमाभिषवकर्त्रोः होत्रध्वर्योरप्यस्ति भक्ष इति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that the समाख्या is only about चमस. Hence it is निरवकाश. In the case of वषट्कर्ता and होमसहित अभिषवकर्ता, भक्ष is available in ग्रहशेष. Hence it is सावकाश.

Consequently चमसभक्ष is not meant for वषट्कर्ता and होमाभिषवकर्ता.

समाख्यायाश्चमसैकविषयत्वेन निरवकाशत्वात् वषट्कारस्य होमसहिताभिषवस्य च भक्षनिमित्तस्य ग्रहशेषे भक्षप्रापकत्वेनापि सम्भवेन सावकाशत्वात् नास्ति चमसेषु तयोर्भक्ष इति प्राप्तम् ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that the statements “वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः” and “हविर्धाने ग्रावभिः अभिषुत्य” clearly state that both वषट्कर्ता and होमाभिषवकर्ता have भक्ष. This cannot be set aside by समाख्या. These two also have शेषभक्ष.

सिद्धान्तस्तु “वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः” इति वचनेन “हविर्धाने ग्रावभिरभिषुत्य” इत्यादि वचनेन च विहितयोर्वषट्कारहोमाभिषवनिमित्तभक्षयोः कल्प्यविधिसमाख्यया बाधयोगात् सर्वैः शेषस्य भक्षसम्भवादस्ति तयोरपि चमसेषु भक्ष इति ।

होतुः प्रथमभक्षणाधिकरणम् (III-5-12)

In the earlier अधिकरण it is concluded that many priests can have भक्षण in one पात्र. Here the question is raised whether अध्वर्यु should do भक्षण first or वषट्कर्ता.

सिद्धेऽनेकेषां एकपात्रभक्षणेऽत्र क्रमश्चिन्त्यते । तत्र किमध्वर्युरादौ भक्षयेदुत वषट्कर्तेति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin states that since the पात्र will be in the hand of अध्वर्यु he should do भक्षण first. The statement that prescribes भक्षण for वषट्कर्ता prescribes भक्षण only. The word प्रथम in that statement

relates to अध्ययन only. If that is also to be enjoined it will result in वाक्यभेद.

अध्वर्युहस्त एव पात्रस्यावस्थानात्स एव पूर्वं भक्षयेत् । वषट्कर्तुः इति वचनन्तु भक्षमात्रविधिपरम् । प्रथमपदं तु अध्ययनमात्रोपयोगि । तस्यापि विधाने वाक्यभेदापत्तेः । चमसिभ्यः प्राथम्यापेक्षया वा सङ्गोचेन तदुपपत्तेरित्येवं प्राप्तम् ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that the statement about भक्षण is not made with reference to any particular ऋत्विक्. Hence it cannot be restricted to अध्वर्यु only on the ground that पात्र is held by him. Further by the statement “होतेव नः प्रथमः पाहि” the other priests request अध्वर्यु that होता who is वषट्कर्ता have भक्षण first. Hence प्रथमभक्षण is for him only.

अविशेषेण प्रवृत्तवचनस्य पात्रसन्निधानरूपन्यायमात्रेण चमस्यपेक्षया प्रथममिति सङ्कोचायोगात् विशिष्टविधौ वाक्यभेदानापत्तेः वषट्कर्तुः प्रथमं भक्ष इति सिद्धान्तः ।

भक्षस्यानुज्ञापूर्वकत्वाधिकरणम् (III-5-13)

In the earlier अधिकरण it is stated that प्रथमभक्षण is by वषट्कर्ता. Here the question is raised whether he should observe भक्षण by taking the permission of the other two or without it.

पूर्वं वषट्कर्तुरादौ भक्षणमित्युक्तम् । तत्रोत्तरौ भक्षयितारावनुज्ञाप्य भक्षयेदननुज्ञाप्यैव वेति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that making भक्षण after taking permission of the other two is a roundabout procedure. Hence he may make भक्षण without permission.

अनुज्ञापूर्वकभक्षणानुष्ठाने गौरवादननुज्ञाप्येति प्राप्ते ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that in the मन्त्र, “तस्मात्सोमो न

अनुपहूतेन पेयः” it is clearly stated that without the permission सोमपान should not be made. Hence after taking the permission only भक्षण has to be made.

“तस्मात्सोमो नानुपहूतेन पेयः” इति मन्त्रेऽनुपहूतेन अननुज्ञातेन न पातव्य इत्युक्तेर्वचनादनुज्ञाप्य भक्षयेदिति सिद्धान्तः ।

वैदिकवचनेन अनुज्ञापनाधिकरणम् (III-5-14)

In the earlier अधिकरण it is stated that after taking अनुज्ञापन, भक्षण is to be made. Here the question is raised whether अनुज्ञापन be made by वैदिक word or लौकिक word.

अनुज्ञाप्य भक्षयितव्यमिति स्थिते तदनुज्ञापनं लौकिकेन शब्देन वैदिकेन वेति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin states that it is easy to make अनुज्ञापन by लौकिक word than by वैदिक word. Hence अनुज्ञापन be made by लौकिक word only.

लाघवाल्लौकिकेनेति प्राप्ते ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that there is a मन्त्र viz. “उपहूतः उपह्वयस्व” for अनुज्ञापन. Therefore अनुज्ञापन is made by वैदिक word only.

“उपहूत उपह्वयस्व” इत्ययं मन्त्रो लिङ्गेन अनुज्ञापने विनियुज्यत इति मन्त्रवाक्येनैवानुज्ञापनमिति ।

वैदिकवचनेन प्रतिवचनाधिकरणम् (III-5-15)

In the मन्त्र quoted in earlier अधिकरण the word उपहूतः means अनुज्ञातोऽसि. This occurs first and the word उपह्वयस्व which means अनुज्ञां देहि occurs later. Here the question is raised whether without splitting these two, the whole मन्त्र should be recited for one of them that is to

say either for अनुज्ञा or for अनुज्ञापन and for the remaining लौकिक word be used or the whole hymn be recited for both अनुज्ञा and अनुज्ञापन or these two be split and used for the respective purposes.

(i) पूर्वोक्तमन्त्रे हि “उपहूतः” इत्यंशः “अनुज्ञातोऽसि” इत्यर्थकतया अनुज्ञाप्रकाशन शक्त आदौ श्रुतः । “उपह्वयस्व” इत्ययमंशस्तु “अनुज्ञां देहि” इत्यर्थकतया अनुज्ञापनप्रतिपादने शक्तः पश्चात्पठितः ।

(ii) तत्र सन्देहः, वाक्यभङ्गमकृत्वा सर्वोऽपि मन्त्रोऽनुज्ञानुज्ञापनयोरन्यत्र विनियोज्योऽन्यत्र लौकिकः शब्दः, उत उभयत्र सर्वोऽपि मन्त्रः, किं वा लिङ्गवशाद्विभज्येति ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that अनुज्ञापन has to be made earlier, then only अनुज्ञा has to be given. But here in this मन्त्र, these two are stated in the reverse way. Hence they cannot be utilised splitting them. Therefore the whole मन्त्र has to be used either for one of them or for both of them.

अनुज्ञापूर्वकत्वादनुज्ञाया मन्त्रयोश्च तद्विपरीतत्वान्न विभज्य विनियोगः । तस्मात् समस्तोऽयमन्यतरत्रोभयत्र वा विनियोज्य इति प्राप्तम् ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that the two parts of the मन्त्र convey the two respective acts. Therefore these have to be separated. Keeping the respective meanings of these, these two be used in the order in which these two acts take place. The order given in the text is पाठक्रम while the reorganised order as per the meanings conveyed by these two is अर्थक्रम. Here पाठक्रम has to be set aside by अर्थक्रम.

लिङ्गेनैकवाक्यतां बाधित्वा विभज्य विनियोज्यः । तत्रापि पाठक्रमादनुज्ञापूर्वं प्रकाशयमाना निष्फला सती अदृष्टार्था स्यात् । अनुज्ञापनपूर्वकत्वादनुज्ञायाः । तस्मादर्थक्रमेण पाठक्रमं बाधित्वा पश्चात्पठितोऽपि “उपह्वयस्व” इत्यंशः प्रश्नसमत्वात्पूर्वभाविन्यनुज्ञापने प्रयोज्यः । पूर्वपठितेपि उपहूतः इत्यंशः प्रत्युत्तरसमानत्वात् पश्चादनुज्ञायां प्रयोज्य इति सिद्धान्तः ।

एकपात्राणां अनुज्ञापनाधिकरणम् (III-5-16)

Here the question is raised whether the अनुज्ञापन stated in earlier अधिकरण is required in the case of भिन्नपात्रs or एकपात्रसमवेत.

प्रकृतमनुज्ञापनं भिन्नपात्राणामपि कार्यमुतैकपात्रसमवेतानामेवेति प्रसङ्गाच्चिन्तनात् प्रासङ्गिकी सङ्गतिः सन्देहश्च ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin states that अनुज्ञापन is अदृष्टार्थ. Hence to restrict it either to भिन्नपात्र or एकपात्रसमवेत, there is no special reason. Hence, those who use भिन्नपात्र also have to have अनुज्ञापन. अनुज्ञापनस्यादृष्टार्थतया सङ्कोचे विशेषहेत्वभावात् प्रात्रान्तरपातृणामप्यनुज्ञापनमिति प्राप्ते ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that the purpose of अनुज्ञापन is to pacify the unpleasantness of eating more portion of शेष by one or more of the participants. Such more eating is possible only in the case of एकपात्रसमवेत. Therefore अनुज्ञापन is required only in their case, not for those who eat in भिन्नपात्र.

अनेकसाधारणे शेषवस्तुनि कथञ्चिदधिकांशभक्षणप्राप्तापराधनिमित्तेतरकोपशान्तिरूप-दृष्टप्रयोजकं ह्यनुज्ञापनम् । तत्रैकपात्रपुरुषाणामेव सम्भवतीति तेषामेवोपाह्वानं, नान्येषामपीति सिद्धान्तः ।

स्वयं यष्टुर्भक्षास्तित्वाधिकरणम् (III-5-17)

At ज्योतिष्टोम in the इज्याs called ऋतु याज्या for यजमान is stated by the statement “सह अभिप्रेष्यति होतः एतद्यजेति स्वयं वा निषद्य यजति”. Here this याज्या is observed by यजमान only instead of होता. For this purpose even यजमान recites याज्या. Here the question is raised just as होता is left out for reciting याज्या, whether वषट्कार and भक्ष also should be taken out from him or he only performs them.

(i) तत्र ज्योतिष्टोमे ऋतुनामकेज्यासु “यजमानस्य याज्या । सोऽभिप्रेष्यति होतरेतद्यजेति । स्वयं वा निषद्य यजति” इति वचनात् काचिद्याज्या होतुरपनीय यजमानस्य विधीयते । तत्र यजमानो निषद्य यजति । स्वयमेव याज्यां पठति ।

(ii) तदा किं याज्यायाः होतुरपनये वषट्कारभक्षावप्यपनीयते, उत तौ होतर्येवावतिष्ठेते इति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that by the statement यजमानस्य याज्या, होता is left out only for the purpose of recitation of the याज्या. वषट्कार has to be made after the recitation of याज्या. It is not a part of याज्या. Hence by taking out याज्या from होता it does not follow that वषट्कार and भक्ष also be taken out from him.

पूर्वपक्षस्तु “यजमानस्य याज्या” इति होतुः सकाशात् याज्यापनयनमात्रचोदनात् “याज्या अधिवषट्करोति” इति याज्याया उपरि श्रुतवषट्कारस्य याज्यानन्तर्भावाच्च तदपनये तस्यापनयः । तदनपनयनादेव भक्षोऽपीति होतैव यजमानप्रयुक्तयाज्याया अधिवषट्कर्ता भक्षयिता चेति ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that the role of यजमान as the performer of याग will be complete only with वषट्कार. If he recites याज्या only that will be incomplete. Hence यजमान himself is वषट्कर्ता and भक्षयिता but not होता.

सिद्धान्तस्तु, प्रत्यक्षवचनेन श्रुतं यजमानस्य यष्टृत्वं वषट्कारे सति पूर्णं भवति । याज्यामात्रप्रयोगे तन्न्यूनं स्यात् । अतो यजमान एव तत्र वषट्कर्ता भक्षयिता च, न होतैति ।

फलचमस्येज्याविकारताधिकरणम् (III-5-18)

At ज्योतिष्टोम in the statement यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत् etc. it is stated that if he desires to have सोमभक्षण the buds of न्यग्रोध flowers be brought, crushed and putting it in the दधि be given to him for भक्ष instead of सोम.

Here the question is raised whether this substitute for सोम is to be given only for भक्ष or for the very use of सोम at the याग as यागसाधन.

- (i) ज्योतिष्टोमे “यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्, स यदि सोमं विभक्षयिषेत् न्यग्रोधस्तिभि-
नीराहत्य, ताः सम्पिष्य, दधनि संमृज्य तमस्मै भक्षं प्रयच्छेत्, न सोमम्, इति राजन्य-
वैश्यनिमित्तः फलारव्यचमसः श्रुतः । स्तिभिभ्यो वटमुकुलानीत्येके । वटफलानीत्यन्ये ।
- (ii) तत्र सन्देहः, फलचमसो भक्षमात्रे सोमविकारः सन् सोमं बाधते, अथ यागसाधन-
मपि सोमं विकुर्वस्तं बाधित्वा यागसाधनत्वेनापि स्वयं निविशत इति ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that both at उपक्रम and उपसंहार, भक्ष only is mentioned. Hence the substitute द्रव्य sets aside सोम only for the purpose of भक्ष but not for याग. Hence राजन्य and वैश्य will not have सोमभक्ष. They will have only the भक्ष of substitute द्रव्य.

विभक्षयिषेत्, इत्युपक्रमात् “भक्षं प्रयच्छेत्” इत्युपसंहारात्तत्रैव विकारो भूत्वा सोमं बाधते, नेज्यायामपीति, पूर्वत्र होतुरिव राजन्यवैश्ययोरपि सोमभक्षापनय इति प्राप्तम् ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that भक्ष is प्रतिपत्तिसंस्कार. This cannot be made for a द्रव्य that is not यागसाधन. Hence the substitute of सोम has to be used as यागसाधन setting aside सोमद्रव्य.

अनिज्यासाधनस्य भक्षरूपप्रतिपत्तिसम्बन्धायोगाद्यागद्रव्यसोमविकारः सन् फलचमसो यागसाधनसोमद्रव्यं बाधित्वा स्वयं साधनत्वेन निविशत इति यागविकारो, न भक्षमात्र-
विकार इति सिद्धान्तः ।

ब्राह्मणानामेव राजन्यचमसानुसर्पणाधिकरणम् (III-5-19)

At राजसूय in दशपेययाग which is सोमयागविकार ten चमसs from ज्योतिष्टोम have to be utilised. Among these भक्षण of यजमानचमस has to be made by राजा who is यजमान. In this connection the statement “दश दश एकैकं चमसं अनुसर्पेयुः” and also the statement “शतं ब्राह्मणाः सोमं भक्षयन्ति” occur.

Here the question is raised whether भक्षण of राजन्य चमस is to be made by ten राजन्यs or ten ब्राह्मणs.

(i) राजन्यस्य सोमभक्ष इव फलचमसभक्षोऽपि कचिन्नास्तीतीह कथनात्सङ्गतिः । राजसूये दशपेयारख्ये सोमविकारयागे ज्योतिष्टोमाद्दशचमसाः प्राप्ताः । तत्र यजमान-चमसस्य राज्ञो भक्षणं प्राप्तम् । तत्रेदं वचनम् “दश दशैकैकं चमसमनुसर्पेयुः” इति श्रुतम् । तथा “शतं ब्राह्मणाः सोमं भक्षयन्ति” इत्यपि श्रुतम् । उपसर्पेयुः भक्षणार्थमिति शेषः ।

(ii) तत्र सन्देहः राजन्यचमसं राजन्या दश भक्षयेयुरुत दश ब्राह्मणा इति ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin states that in the statement दश दश etc. ten persons approaching for चमसभक्षण is stated. Here the ten राजन्यs only are meant. The statement “शतं ब्राह्मणाः” is in the present tense. Therefore it is only अनुवाद, and it has to be taken in the sense of both ब्राह्मण and अब्राह्मण group of persons by लक्षणा.

पूर्वपक्षस्तु “दश दश” इति वाक्ये “अनुसर्पेयुः” इति विधिश्रवणात्प्रतिचमसं दश-संख्या विधीयते । राजन्या एव दश राजन्यचमसं भक्षयेयुः । “शतं ब्राह्मणाः” इति तु वर्तमाननिर्देशतया यथाप्राप्तानुवादत्वात् । ब्राह्मणब्राह्मणसमुदाये ब्राह्मणशब्दो लक्षणया नीयमानेऽपि न दुष्यतीति ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that it is not proper to interpret the word ब्राह्मण by adopting लक्षणा when मुख्यार्थ is possible. The repetition as दश, दश indicates that for each चमस ten have to approach for भक्षण. There are ten चमसs. This will satisfy शतसङ्ख्या in the statement of शतं ब्राह्मणाः. Therefore ten ब्राह्मणs have to approach for each चमस.

सिद्धान्तस्तु, “शतं ब्राह्मणाः सोमं भक्षयन्ति” इत्यत्र श्रुतार्थसम्भवे लक्षणा न न्याय्या । सम्भवति च प्राप्तेषु दशसु चमसेषु भक्षणायानुसर्पतां पुंसां दश दशेति वीप्सया प्रतिचमसं दशसंख्याविधानेन सिद्धां शतसंख्यामनूद्य संख्येयानां सर्वेषां ब्राह्मण्यविध्यङ्गीकारे श्रुत्यर्थः ।

तृतीयाध्यायस्य षष्ठः पादः

सुवादिषु खादिरतादिविधेः प्रकृतिगामिताधिकरणम् (III-6-1)

The statement “यस्य पर्णमयी जुहूः भवति” occurs without reference to any particular sacrifice. The word पर्णमयी means made by पलाश leaf. जुहू means a sacrificial instrument made by the wood of पलाश tree with हंसमुख of the measurement of a forearm. It is already settled that it is क्रत्वर्थ. Here the question is raised whether it is प्रकृतिविकृतिरूपसर्वक्रत्वर्थ or only प्रकृत्यर्थ.

“यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति, न स पापं श्लोकं शृणोति” इत्यनारभ्य श्रूयते । पर्णमयी पलशविकाररूपेत्यर्थः । जुहूर्नाम अरत्तिप्रमाणदण्डो हंसमुखदळबिलः पलाशदारुविकृति-विशेषः । पर्णतायाः क्रत्वर्थत्वे सिद्धे, किं प्रकृतिविकृतिरूपसर्वक्रत्वर्थमिदं पर्णताविधानमुत प्रकृत्यर्थमेवेति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that to enjoin पर्णता, जुहू has to be available. This is available both in प्रकृति and विकृति. Therefore पर्णमयत्व is both प्रकृतिविकृतिरूपसर्वक्रत्वर्थ.

पूर्वपक्षस्तु, पर्णताविधेर्हि जुह्वाः प्राप्तिमात्रमपेक्षितम् । सा च प्राप्तिः प्रकृतावौपदेशिकी विकृतावातिदेशिकी । सा सर्वापि प्राप्तिः प्राप्तिरूपेण तुल्येत्युभयत्र प्राप्तजुह्वनुवादेन विधीयमानं पर्णमयत्वं सर्वार्थमिति ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that when जुहू is taken from प्रकृति into विकृति by अतिदेश the पर्णता of it also follows. Consequently if पर्णता is enjoined again in विकृति there will be द्विरुक्तिदोष. Therefore पर्णताविधि is only at प्रकृतियाग. This ruling also applies to the सुव etc. made by खादिर tree wood.

सिद्धान्तस्तु, विकृतावतिदेशतः प्राप्तमनूद्य पर्णमयत्वं “यस्य” इति वाक्येन विधेयम् । अतिदेशतो जुहूप्राप्तिवेलायां पर्णतापि जुह्वा सहैव प्राप्यते इति पुनस्तत्रानेन वाक्येन पर्णताविधौ द्विरुक्तिदोषः स्यात् । तस्मात्प्रकृतियागार्थमेव पर्णताविधिरिति । एवं “खादिरः स्रुवो भवति” इत्यादावपि ध्येयम् ।

सामिधेनीनां सप्तदशसंख्याया विकृतिगामिताधिकरणम् (III-6-2)

The statement सामिधेनीरनुब्रूयात् occurs without reference to any particular sacrifice. The ऋक्स that are meant for enkindling the sacrificial fires are called सामिधेनी. Here the question is raised whether the साप्तदश्य i.e. seventeen number relates to प्रकृतियाग or विकृतियाग.

“सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात्” इत्यनारभ्य श्रुतम् । प्र वो वाजा अभिघव “इत्याद्या अग्निसमिन्धनार्था ऋचः सामिधेन्यः । तासां साप्तदश्यं किं प्रकृतौ निविशते उत विकृताविति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that साप्तदश्य relates to प्रकृति only but not विकृति. It cannot be stated that by the statement “पञ्चदश सामिधेनीरनुब्रूयात्”, पाञ्चदश्य is stated in the context of प्रकृति. Hence it is difficult to relate साप्तदश्य with it, because, वाक्य and प्रकरण being of equal importance, साप्तदश्य and पाञ्चदश्य can be taken as alternates.

पूर्वत्र पर्णमयत्वादिकमिव प्रकृतावेव साप्तदश्यं निविशते । न विकृतौ । न च “पञ्चदश सामिधेनीरनुब्रूयात्” इति प्राकरणिकपाञ्चदश्यविरोधः शङ्क्यः । वाक्यप्रकरणयोस्तुल्य-बलत्वाद् द्वयोर्विकल्प इति पूर्वपक्षः ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that in the case of पाञ्चदश्य it is presented earlier by प्रकरण. The साप्तदश्य is presented later. Hence पाञ्चदश्य may be adopted in प्रकृति while साप्तदश्य may be adopted in मित्रविन्दादि विकृति.

सामिधेनीस्वरूपमात्रसम्बन्धोऽवगम्यते । पश्चात्तु तन्मात्रसम्बन्धे संख्ययोरानर्थक्यात् सामिधेनीपदलक्षितापूर्वार्थताकारसम्बन्धोऽवगम्यते । तदाकारसम्बन्धे वाक्यप्रकरणयोर्न तुल्यता । पाञ्चदश्यस्य कैमथ्याकाङ्क्षायां प्रकरणात्स्वत एवापूर्वोपस्थितेः फलवदफलन्यायेन शीघ्रं तादर्थ्यं ज्ञायते । क्रत्वपूर्वप्रत्यासत्तेः पाञ्चदश्यमेव बलीयः इति, पूर्वनिविष्टपाञ्चदश्या-वरुद्धायां तेनैव निराकाङ्क्षायां प्रकृतौ निवेशमलभमानं साप्तदश्यं श्रुतसाप्तदश्यासु मित्रविन्दादिविकृतिषु निविशत इति ।

नैमित्तिकसाप्तदश्यस्य प्रकृतिगामिताधिकरणम् (III-6-3)

In this अधिकरण with reference to the statement सप्तदश वैश्यस्य, the question is raised whether साप्तदश्य relating to वैश्य be observed in प्रकृति or विकृति.

“सप्तदशवैश्यस्य” इति विहितं वैश्यनिमित्तकं साप्तदश्यं किं प्रकृतावुत श्रुतसाप्तदश्यायां विकृतौ निविशत इति सन्देहः ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that पाञ्चदश्य stated in प्रकृति relates to नित्ययाग while साप्तदश्य stated in the statement सप्तदशवैश्यस्य is नैमित्तिक. In the light of this नैमित्तिक statement, नित्य statement has to exclude वैश्यs. The नित्य statement is सावकाश, since, it can be adopted by other than वैश्य, while नैमित्तिक is निरवकाश. Hence वैश्यनिमित्तकसाप्तदश्य has to be adopted at प्रकृति only.

नैमित्तिकेनानेन वचनेन प्रकृतिगतस्य नित्यस्य पाञ्चदश्यस्य वैश्यव्यतिरिक्तविषयतया सङ्कोचनीयत्वान्नित्यं सामान्यरूपतया सावकाशत्वेन च दुर्बलम् । नैमित्तिकन्तु विशेषरूपत्व-निरवकाशत्वाभ्यां प्रबलम् । तस्माद्वैश्यनिमित्तकं साप्तदश्यं प्रकृताववतिष्ठत इति सिद्धान्तः ।

आधानस्य पवमानेष्ट्यनङ्गताधिकरणम् (III-6-4)

There is a statement अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टादशकपालं निर्वपेत् etc. This states पवमानेष्टि. There is another statement वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत.

This states आधान. Here the question is raised whether this आधान is an auxiliary of पवमानेष्टि or not.

“अग्रये पवमानाय पुरोडाशमष्टादशकपालं निर्वपेत्, अग्रये पावकाय, अग्रये शुचये” इति । तथा वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत” इति च । तत्र किमाधानं पवमानादीष्ट्यङ्गमुत नेति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that पवमानेष्टि is दर्शपूर्णमासविकृति. Hence आहवनीय etc. अग्निस are the auxiliaries of this इष्टि. Hence आधान which is of the nature of संस्कार has also to be taken as an auxiliary of पवमानेष्टि.

दर्शपूर्णमासविकृतिषु पवमानादीष्टिषु चोदकप्राप्तानामाहवनीयाद्यग्नीनामिष्ट्यङ्गत्वे सति तत्संस्काररूपस्याऽधानस्यापि तदङ्गतावश्यम्भावात् विश्वजिन्यायेन स्वर्गफलकपवमानादीष्ट्यङ्गमाधानमिति प्राप्तम् ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that if आधान is stated as an auxiliary of इष्टि, since no फल is stated for them, फल has to be envisaged by विश्वजिन्याय. Further in respect of these इष्टिs, a statement is found that आधेयस्य हवींषि संवत्सरे संवत्सरे निर्वपेत् तेन चैनं पुनर्नवं करोति. Hence these इष्टिs being for अग्निसंस्कार are अग्र्यर्थ. आधान is also अग्र्यर्थ. Hence these cannot be अङ्ग and अङ्गी for each other. Therefore आधान is not an auxiliary of पवमानेष्टि.

सिद्धान्तस्तु, आधानस्येष्ट्यङ्गत्वे तासामश्रुतफलत्वेन विश्वजिन्यायेन फलकल्पनाप्रसङ्गात् अग्र्याधेयस्य हवींषि संवत्सरे संवत्सरे निर्वपेत्, तेनैव न जीर्यते, तेन चैनं पुनर्नवं करोति” इत्यग्निसंस्कारार्थतोक्त्या चेष्टीनामग्र्यर्थत्वादाधानस्यापि श्रुत्या अग्र्यर्थत्वेनोभयोः अन्योन्याङ्गाङ्गिभावायोगान्नेष्ट्यङ्गमाधानमिति ।

वार्तिककारीयं वर्णकम्

वार्तिककार states that by the statement “अग्न्याधेयस्य हवींषि निर्वपेत्” it is found that these इष्टिs are for आधान. Hence these इष्टिs should be taken as auxiliaries of आधान.

“अग्न्याधेयस्य हवींषि निर्वपेत्” इत्युक्त्या आधानार्थतावगमात् आधानाङ्गत्वमिष्टीनाम् ।

आधानस्य सर्वार्थताधिकरणम् (III-6-5)

In this अधिकरण the question is raised whether आधान is an auxiliary of दर्शपूर्णमासादिप्रकृतियागाs or an auxiliary of only अग्नि.

आधानं दर्शादिप्रकृतिभूतक्रत्वङ्गमुताग्रिमात्रार्थमिति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that आधान which is enjoined for आहवनीय etc. अग्निs which are for दर्शपूर्णमास, अग्निहोत्र etc. sacrifices. Therefore आधान is an auxiliary of दर्शपूर्णमास etc. through अग्नि.

दर्शपूर्णमाससोमाग्निहोत्ररूपप्रकृतियागानां फलवत्त्वात्तदर्थहवनीयोद्देशेन विधीयमानमाधानं जुहूद्देशेन विधीयमानपर्णमयीत्वं जुहूद्वारा क्रत्वर्थमिवाग्निद्वारा दर्शादिप्रकृत्यर्थमस्तीति प्राप्तम् ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that though by the statement “यदाहवनीये जुहोति” the क्रतुसम्बन्ध is stated for आहवनीय, there is no harm if आधान is taken as enjoined for आहवनीयस्वरूप only. Moreover before आधान there is no क्रतुसम्बन्ध for आहवनीय etc. Hence आधान is only अग्न्यर्थ.

“यदाहवनीये जुहोति” इति क्रतुसम्बन्धश्रवणेऽप्याहवनीयादिस्वरूपस्य दृष्टत्वात्तत्स्वरूपानुवादेनाधानविधानाऽनर्थक्याभावात्, आधानवाक्यप्रवृत्तेः प्राक् क्रतुसम्बन्धप्रसिद्ध्यभावाच्च क्रतुसम्बन्धित्वाकारेणाग्नीनामुद्देश्यत्वस्य अनावश्यकत्वान्न प्रकृतिभूतदर्शाद्यङ्गादिद्वारा क्रत्वर्थत्वमाधानस्येत्यग्न्यर्थत्वमेव ।

पवमानेष्टीनामसंस्कृतेऽग्नौ कर्तव्यताधिकरणम् (III-6-6)

Here, a question is raised whether the पवमानेष्टि be performed in संस्कृताग्नि or ordinary अग्नि.

किं संस्कृते अग्नौ पवमानेष्ट्यः कार्या उत तदसंस्कृतेऽग्नाविति सन्देहः

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin states that पवमानेष्टिs are दर्शपूर्णमासविकृति. As these are इष्टिs these have to be performed in संस्कृताग्नि only.

पूर्वपक्षस्तु— पवमानेष्टीनां दर्शपूर्णमासविकृतित्वात् इष्टित्वहेतुना दर्शादीष्टिदृष्टान्तेनेष्टि-संस्कृताग्नावनुष्ठातव्यतानुमानाच्च संस्कृताग्नावेवेष्ट्यः इति ।

Siddhāntin : Siddhāntin points out that at the time of पवमानेष्टि the यागकर्म is not yet started. These इष्टिs are not the auxiliaries of याग. Hence these have to be observed in असंस्कृताग्नि only

सिद्धान्तस्तु कर्मणस्त्वप्रवृत्तत्वात् प्रकृतावनङ्गत्वान्नास्त्यतिदेश इत्यसंस्कृताग्नावेव ता अनुष्ठेयाः ।

उपाकरणादीनामग्नीषोमयिधर्मताधिकरणम् (III-6-7)

At ज्योतिष्टोम, three पशुs for अग्निष्टोमसंस्था viz. अग्नीषोमीय, सवनीय and अनुबन्ध्य are stated. पशुधर्मs such as यूपच्छेदन, उपाकरण are stated. Here the question is raised whether these पशुधर्मs are enjoined for all the three पशुs or only for सवनीय or for सवनीय and अग्नीषोमीय or only for अग्नीषोमीय is raised.

ज्योतिष्टोमे अग्निष्टोमसंस्थाके त्रयः पशव आम्नाताः अग्नीषोमीयः सवनीयोऽनुबन्ध्य-श्चेति । तथा पशुधर्मा यूपच्छेदनोपाकरणपर्यग्निकरणादयः । तत्र किमेते पशुधर्मास्त्रयाणां पशूनां साधारण्येन विधीयन्ते, अथ सवनीयस्यैव, सवनीयाग्नीषोमीययोर्वा अग्नीषोमीयस्यैव वा इति चतुर्धा सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin states the grounds for all the four alternatives and does not specifically support any one of them.

Siddhānta : Siddhāntin explains the inadequacy of the grounds given by Pūrvapakṣin for first three alternatives and states that the पशुधर्मs are only in respect of अग्नीषोमीय.

आनर्थक्यप्रतिहतज्योतिष्टोमप्रकरणबाधेन सन्निधिरूपस्थानप्रमाणादग्नीषोमीयार्थाः पशुधर्मा इति ।

शाखाहरणादीनामुभयदोहधर्मताधिकरणम् (III-6-8)

At दर्शपूर्णमास, पलाशशाखाच्छेदन, वत्सापकरण etc. दोहधर्माः are stated. दोह means milking the cow. There are two दोहs. One in the evening the earlier day, another, next day morning. Here whether the दोहधर्मs are for the दोह of the evening or both for the evening and morning.

- i) दर्शपूर्णमासप्रकरणे पलाशशाखाच्छेदनं तथा वत्सापकरणमित्यादयो दोहधर्माः पठिताः । दोहौ द्वौ स्तः । पूर्वेद्युः रात्रावेको दोहः । परेद्युः प्रातरन्यः । दोहधर्माः पूर्वेद्युरनुष्ठीयन्ते ।
- ii) ते किं सायंदोहार्था उतोभयार्था इति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin states that these are for the evening दोह only.

पूर्वत्रैवानुष्ठानसादेश्यादवान्तरप्रकरणाद्वा सायंदोहार्था इति प्राप्तम् ।

Siddhānta : Siddhāntin states that these are in दर्शपूर्णमासप्रकरण since the प्रकरण for both evening दोह and morning दोह is same, these are for both of them.

अतो दर्शपूर्णमासप्रकरणेन गृहीता दोहधर्माः प्रकरणविशेषात्स्थानबाधेनोभयार्थाः ।

सादनादीनां सवनत्रयधर्मताधिकरणम् (III-6-9)

At ज्योतिष्टोम in प्रातःसवन, ऐन्द्रवायव etc. ten ग्रहs are used. In माध्यन्दिनसवन, मरुत्वती etc. ग्रहs are used. In तृतीयसवन, आदित्य etc. ग्रहs are used. Here सादन, सम्मार्ग etc. ग्रहधर्मs are stated near प्रातःसवनीय ग्रह. Here the question is raised whether these ग्रहधर्मs are only for प्रातः सवनग्रहs or for all the ग्रहs used in the सवनत्रय.

ज्योतिष्टोमे प्रातः सवने सन्त्यैन्द्रवायवादयो दश ग्रहाः । माध्यन्दिने मरुत्वतीयादयः । तृतीयसवने आदित्यादयः । तत्र सादनसम्मार्गादयो ग्रहधर्माः प्रातः सवनीयग्रहसन्निधा-
वाम्नाताः । ते किं ग्रहधर्माः प्रातःसावनिकग्रहार्था उत सवनत्रयगतसर्वग्रहार्था इति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that ऐन्द्रवायव etc. ग्रहs are observed in प्रातःसवन only. Hence, by स्थानप्रमाण the सादन, सम्मार्ग etc. धर्मs should be considered as धर्मs of ऐन्द्रवायव etc. only.

ऐन्द्रवायवादिग्रहाणां प्रातस्सवन एवानुष्ठानेन तेषामनुष्ठानसादेश्यरूपस्थानप्रमाण-
सत्त्वादन्वेषां अन्यदाऽनुष्ठानेन तदभावादैन्यद्रवायवादीनामेव ते धर्मा इति प्राप्ते ।

Siddhānta : Siddhāntin states that सादन etc. are ग्रहधर्मs by वाक्यप्रमाण and ज्योतिष्टोमधर्म by प्रकरणप्रमाण. वाक्य and प्रकरण are superior to स्थान. Hence सादन etc. धर्मs should be observed for the ग्रहs at all the three सवनs.

सिद्धान्तः, सादनादीनां वाक्येन ग्रहधर्मत्वं प्रकरणेन ज्योतिष्टोमधर्मत्वञ्चावगम्यत इति प्रबलाभ्यां वाक्यप्रकरणाभ्यां स्थानं बाधित्वा त्रिषु सवनेषु सादनादयोऽवतिष्ठन्त इति सर्वार्था इति ।

रशनात्रिवृत्वादीनां सर्वपशुधर्मताधिकरणम् (III-6-10)

At अग्नीषोमीय near the पशु, परिवेष्टन of यूप by रशना and त्रिवृत्त्व and दर्भमयत्व of रशना are stated. Here the question is raised whether the रशना and its धर्मs are for अग्नीषोमीय परिव्याण or सवनीय परिव्याण.

- i) अग्नीषोमीयपशुसन्निधौ “परिव्ययति, ऊर्ग्वै रशना” इति “त्रिवृद्भवति” इति “दर्भमयी भवति” इत्यादिना रशनया यूपस्य परिवेष्टनं, रशनायास्त्रिवृत्त्वं, दर्भमयत्वञ्चेत्यादयो धर्मा उक्ताः ।
- ii) ते किं परिव्याणसाधनरशना तद्धर्माश्चाग्नीषोमीयपरिव्याणार्थाः सवनीय परिव्याणार्था अपीति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin states that if रशना etc. are meant for परिव्याणस्वरूप only it is अनर्थक. Therefore by स्थान, प्रकरण or अवान्तरप्रकरण, रशना and its धर्म's are for परिव्याण which is for यूप of अग्नीषोमीय.

इह तु परिव्याणस्वरूपमात्रार्थत्वे रशनादीनामानर्थक्यादबाधितसन्निधिरूपस्थान-प्रकरणादवान्तरप्रकरणाद्वा अग्नीषोमीयार्थयूपार्थपरिव्याणार्था रशना तद्धर्माश्चेति प्राप्ते ।

Siddhānta : Siddhāntin states that यूप is for पशुत्रय. Therefore रशना and रशनाधर्म's are for सवनीयपरिव्याण also.

यूपश्च पशुत्रयस्यापि तन्त्रमिति वक्ष्यमाणत्वेन अग्नीषोमीयपशुसम्बन्धि यूपसम्बन्धि सवनीयपरिव्याणमपि भवतीति श्रुत्या तदर्थं रशना तद्धर्माश्चेति ।

अंश्वदाभ्ययोरपि सादनादिधर्मत्वाधिकरणम् (III-6-11)

सादन, सम्मार्जन etc. ग्रहधर्म's are stated to be the auxiliaries of ग्रह's in the three सवन्s. Here the question is raised whether these are the auxiliaries of the two ग्रह's viz. अंशु and अदाभ्य which are stated without reference to any particular sacrifice.

ग्रहधर्माणां सवनत्रयग्रहसाधारण्यमुक्तम् । ते किं “अंशुं गृह्णाति” “अदाभ्यं गृह्णाति” इति अनारभ्य श्रुतयोरंश्वदाभ्यसंज्ञकयोर्ग्रहयोरपि सम्भवन्त्युत नेति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin states that these धर्म's are to be observed

only for such ग्रहs that are stated in ज्योतिष्टोमप्रकरण but not for the two ग्रहs viz. अंशु and अदाभ्य which are not stated in the context of ज्योतिष्टोम.

ज्योतिष्टोमप्रकरणवशेन प्राकरिणकानामेव ते धर्माः । न त्वंश्चदाभ्ययोरपि । असन्निधानादिति प्राप्तम् ।

Siddhānta : Siddhāntin states that the ग्रहधर्मs are stated as the means of ज्योतिष्टोमापूर्व. Such a position is found even in the case of अंशु and अदाभ्य. Hence ग्रहधर्मs are also the धर्मs of these two ग्रहs, by वाक्यप्रमाण.

ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनत्वाकारेणोद्देश्यत्वात्, तादृशाकारश्चानारभ्याधीतसाधारण इति तेन रूपेण ग्रहानुद्दिश्य सादनादि विदधता “उपोसेऽन्ये ग्रहाः साद्यन्ते” इत्यादिवाक्येन अप्राकरिणिकयोस्तयोरप्यमी धर्माः स्युरिति ।

चित्रिण्यादीष्टकानामग्र्यङ्गताधिकरणम् (III-6-12)

The statements “चित्रिणीः उपदधाति”, “वज्रिणीः उपदधाति” are found without reference to any particular sacrifice. In the अग्निप्रकरण, by the statement “अखण्डाः अकृष्णाः कुर्यात्”, अखण्डत्व and अकृष्णत्वधर्मs are stated for इष्टकाs. Here the question is raised whether these are the धर्मs of such इष्टकाs that are used in अग्निप्रकरण only or these are the धर्मs of चित्रिणी and वज्रिणी इष्टकाs also.

अनारभ्य श्रूयते “चित्रिणीरुपदधाति” वज्रिणीरुपदधाति इत्यादि । अग्निप्रकरणे च “अखण्डा अकृष्णा कुर्यात्” इतीष्टकानां धर्माः उक्ताः । ते किं प्राकरिणिकीनां धर्मा उतानारभ्याधीतानां चित्रिणीसंज्ञकानामपीति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin states that there is no विनियोजकवाक्य in the case of चित्रिणी and वज्रिणी इष्टकाs. Therefore अखण्डत्व and अकृष्णत्व धर्मs cannot be assigned to them.

चित्रिण्यादिनामकेष्टकाविशेषणं विनियोजकवाक्यमपि न प्राकरणिकमस्ति । अतो न तद्धर्मवत्त्वं तासामिति ।

Siddhānta : Siddhāntin states that अखण्डत्व etc धर्मs are not enjoined for the इष्टकास्वरूप but as अग्र्यपूर्वसाधन such position is found in the case of चित्रिणी etc. also. “The इष्टकाs that are for अग्र्यपूर्व should be अखण्ड and अकृष्ण” is stated here.

इष्टकास्वरूपानुवादेनाखण्डत्वादिधर्मविधानानर्थक्येनाग्र्यपूर्वसाधनत्वाकरेणैवोद्देश्यत्वात्तादृशाकारस्य चित्रिण्यादावपि सत्त्वेन “या इष्टका अग्र्यपूर्वीर्यास्ता अखण्डाः अकृष्णाः कुर्यात्” इत्येवमिष्टकोद्देशेन धर्मान्विदधद्राक्येन प्रकरणाद्वलवता अनारभ्याधीतानां चित्रिण्यादीनामपि धर्माः ।

अभिषवादीनां सोममात्राङ्गताधिकरणम् (III-6-13)

In the statements “सोमं क्रीणाति, सोमं अभिषुणोति” etc. क्रय and अभिषव that are the संस्कारs for सोम are stated. Here the question is raised whether these are to be adopted for फलचमस by उपदेश or not.

“सोमं क्रीणाति सोममभिषुणोति”, इत्यादिवाक्योक्तक्रयाभिषवादिसोमसंस्कार-रूपधर्मा अपि फलचमसे उपदेशतः प्राप्नुवन्ति, उत नेति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin states that फलचमस is also a kind of इज्या. Hence it is also अपूर्वसाधन. Therefore it has to be adopted by उपदेश only.

फलचमसस्यापीज्याविशेषत्वेनापूर्वसाधनत्वविशेषादुपदेशत एव सोमधर्माः स्युरिति ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that क्रय etc धर्मs are the धर्मs of नित्यभूतसोम while नैमित्तिकफलचमस is सोमविकार. Hence these धर्मs are to be adopted by अतिदेश only.

नित्यभूतसोमार्था एव क्रयादयो धर्माः । नैमित्तिकफलचमसस्य तु सोमविकारत्वादतिदेशतो धर्मा

प्रतिनिधिष्वपि मुख्यधर्मानुष्ठानाधिकरणम् (III-6-14)

In the fourth अधिकरण of 3rd पाद of 6th अध्याय it will be stated that when the prescribed द्रव्य is not available, प्रतिनिधि is to be taken. Here the question is raised whether the enjoining of the प्रतिनिधि is on par with the enjoining of the मुख्यद्रव्य.

षष्ठे श्रुतिप्रमाणत्वादिति तृतीयपादीये चतुर्थेऽधिकरणे श्रुतद्रव्यापचारे प्रतिनिधिरूपादेय इति वक्ष्यते । स किं मुख्येन समानविधान उत नेति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin states that प्रतिनिधि is taken only when the मुख्य द्रव्य is not available. Therefore enjoining of प्रतिनिधि cannot be on par with the मुख्यद्रव्य.

मुख्याभावनिमित्तकत्वात्प्रतिनिधेः फलचमसवदतिदेशत एव धर्मप्राप्तेर्न मुख्यद्रव्यसमान-विधिः प्रतिनिधिरिति प्राप्तम् ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that though नीवार etc. प्रतिनिधिस are taken when मुख्यद्रव्य is not available, these are not taken independently as यागसाधन but a few व्रीहि अवयवs that are present in नीवार are taken as यागसाधन since सकलावयवs are not available. As it is not possible to pick up the few व्रीहि अवयवs found in नीवार, the नीवारs are taken as प्रतिनिधि. Hence the नीवारविधि is on par with व्रीहिविधि.

सिद्धान्तस्तु नीवारादिप्रतिनिधिद्रव्यस्य मुख्यव्रीह्याद्यभावनिमित्तत्वेऽपि न स्वातन्त्र्येण ते यागसाधनत्वेनोपादीयन्ते । किन्तु ये नीवारादिगता व्रीह्यवयवा विकला दृश्यन्ते त एव सकलाभावाद्यागीयत्वेनोपादीयन्ते । नीवारोपादानं विना तद्गतव्रीह्यवयवोपादाना-शक्तेर्नान्तरीयकतयैव तदुपादानम् ।

श्रुतेष्वपि प्रतिनिधिषु मुख्यधर्मानुष्ठानाधिकरणम् (III-6-15)

In the statement “यदि सोमं न विन्देत पूतीकानभिषुणुयात्,” पूतीक is stated as प्रतिनिधि for सोम. Here the question is raised whether पूतीककाविधि is on par with सोमविधि or not.

“यदि सोमं न विन्देत पूतीकानभिषुणुयात्” इति प्रतिनिधिः श्रूयते । तत्र किं समानविधानं उतातिदेशत एव धर्मप्राप्तिः पूतीके इति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin states that पूतीकs are not प्राप्त here. Therefore considering them as साधन is गौरवं. Hence, पूतीकलताविधान is असमानविधान.

पूतीकानामत्यन्ताप्राप्तसाधनत्वविधौ गौरवापत्तेः असमानविधाना पूतीकलता, इति प्राप्तम् ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that when सोम is not available a few सोमावयवs that are present in पूतीकलता only be taken.

Hence, पूतीकग्रहण is for the purpose of सोमावयवग्रहण present in them. Hence, सोमावयवs only are साधन here, in view of this पूतीकलता विधान is सोमसमानविधान.

सिद्धान्तस्तु— सोमाभावे विकलांस्तदवयवान् उपादित्सुः पूतीकगतानेवोपादद्यादिति प्राप्तप्रतिनिधिनियमविधिपक्षे लाघवान्, पूतीकग्रहणस्य च सोमावयवोपलक्षणार्थतयोपपत्तेः, तत्रत्यसोमावयवानामेव साधनत्वात् सोमसमानविधाना पूतीकलतेति ।

दीक्षणीयादिधर्माणामग्निष्टोमाङ्गताधिकरणम् (III-6-16)

At ज्योतिष्टोम there are four संस्थाs viz अग्निष्टोम, उक्थ्य, षोडशी, and अतिरात्र. Though ज्योतिष्टोम is one, it is considered as four on the basis of संस्थाभेद. Among these four, the first one i.e. अग्निष्टोम is क्रत्वर्थ. The other

three are enjoined for फल. Here the question is raised whether the दीक्षणीयेष्टि, प्रायणीयेष्टि etc. auxiliaries are enjoined for प्रथमसंस्था i.e., अग्निष्टोम only or for other संस्थाs also.

i) ज्योतिष्टोमस्य चतस्रः संस्था अग्निष्टोमः उक्थ्यः षोडशी अतिरात्रश्चेति । तत्र अग्निष्टोमः क्रत्वर्थः । अन्यास्तिस्रः संस्थाः ज्योतिष्टोमाश्रयाः फले विधीयन्ते “पशुकामः उक्थ्यं गृह्णीयात्” इति “षोडशिना वीर्यकामः स्तुवीत”, इति “अतिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्” इति ।

ii) तत्र ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रुतो दीक्षणीयेष्ट्याद्यङ्गविधियर्थो ज्योतिष्टोमस्य प्रथमसंस्थाविशेषे अग्निष्टोमे यथा प्रवृत्तस्तथैवोक्त्यादावप्युपदेशतः प्रवर्तते उत अतिदेशत इति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin states that both क्रतु and its संस्थाs belong to the same प्रकरण. Hence there has to be समानविधान for all the four ज्योतिष्टोमसंस्थाs.

पूर्वपक्षस्तु संस्थानां क्रतोश्च फलवत्वेन कथंभावाकांक्षालक्षणप्रकरण- तौल्यात्पूर्वत्र प्रतिनिधिरिव समानविधानमेवाङ्गानामुभयत्र युक्तमिति ।

Siddhānta : Siddhāntin states that अग्निष्टोमसंस्था is distinct from काम्यसंस्थाs. Hence ignoring the काम्यसंस्थाs, the धर्मs have to be considered as क्रत्वर्थ only.

क्रतुस्तु काम्यसंस्थाभिर्विनाप्यग्निष्टोमसंस्थोऽस्तीति काम्यसंस्थाऽनादरेणैव धर्मान् गृह्णातीति केवलक्रत्वर्थता तु शक्या कल्पयितुम् ।

तृतीयाध्यायस्य सप्तमः पादः

बर्हिादीनां दर्शपूर्णमासतदङ्गोभयाङ्गताधिकरणम् (III-7-1)

At दर्शपूर्णमास the statements वेद्यां हवींषि आसादयति and बर्हिषि हवींषि आसादयति are found. The auxiliaries of these वेदिं खनति, बर्हिः लुनाति are stated. Here the question is raised whether these auxiliaries are of प्रयाजादिरूप अङ्गs and दर्शरूपप्रधान commonly or merely the auxiliaries of प्रधान हविस् only.

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते “वेद्यां हवींष्यासादयति” “बर्हिषि हवींष्यासादयति” इति । तथा तद्धर्माश्च श्रूयन्ते “वेदिं खनति बर्हिः लुनाति” इत्यादयः । ते किं प्रयाजादिरूपाङ्गदर्शादिरूपप्रधानयोः साधारणा उत प्रधानहविषामेवेति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin states that it is necessary to have एकवाक्यता with प्रकरण. प्रकरण is that of प्रधान. Therefore these वेदि and बर्हि with their auxiliaries खनन, लवन etc. are the auxiliaries of प्रधानयाग.

प्रकरणेनैकवाक्यतावश्यम्भावात्, प्रकरणञ्च प्रधानस्येति प्रधानहविषामेव खननलवनादि-स्वधर्मोपेतं वेदिबर्हिादिकमङ्गमिति ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that the statement वेद्यां हवींषि आसादयति does not convey that “हविरासादनद्वारा प्रधानापूर्वं कुर्यात्”, but it conveys that the हविस् which is दर्शपूर्णमासोपकारि that must be placed on वेदि. The हविस् of प्रयाज etc. is also प्रधानोपकारि. Therefore वेदि etc. are the auxiliaries of both the हविस् of both प्रधानयाग and अङ्गभूतप्रयाजादियाग.

“हविरासादनद्वारा प्रधानापूर्वं कुर्यात्” इत्यर्थो न वेद्यामिति वाक्यस्य, किन्तु “यदर्शपूर्णमासोपकारिहविः तद्वेद्याम्” इत्यर्थः । एवं हि नातिप्रसङ्गः । अङ्गभूत-प्रयाजादेर्हविरपि प्रधानस्योपकारकमेव । तत्रापि वेद्यादिरङ्गम् ।

स्वामिसंस्काराणां प्रधानार्थताधिकरणम् (III-7-2)

At ज्योतिष्टोम shaving केश & श्मश्रु etc. संस्कारs are stated for यजमान. Here, the question is raised whether the संस्कारs stated for यजमान have to be observed both in respect of अङ्ग and प्रधान or प्रधान only.

ज्योतिष्टोमे केशश्मश्रुवपनादयः 'संस्कारास्तु पुरुषसामर्थ्ये' इत्युत्तरपादे वक्ष्यमाणदिशा यजमानसंस्काररूपा धर्मा श्रुताः । ग्रहसोमहोमो ज्योतिष्टोमे मुख्यः । अग्नीषोमीय-पश्वादिकमङ्गम् । तत्र यजमानधर्माः किमङ्गप्रधानार्थाः, प्रधानार्था एव वेति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that these are कर्तृधर्मs. कर्तृत्व is for both मुख्य and अङ्ग. Therefore these are necessary both for अङ्ग and प्रधान.

पूर्वपक्षस्तु अङ्गप्रधानयोर्द्वयोरप्येते पूर्वत्रेवोपकारकाः । कुतः ? कर्तृधर्मत्वात् । यजमानो हि कर्तृतया वपनादिभिः संस्क्रियते । कर्तृत्वञ्च यथा मुख्यं प्रति तथाङ्गं प्रत्यप्यस्तीत्युभयोरुपकारका एते धर्मा इति ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that यजमान has two capacities viz. कर्तृत्व and भोक्तृत्व. The role of कर्तृत्व is क्रियानिष्पत्ति while the role of भोक्तृत्व is फलभोग. The former is दृष्ट while the latter is अदृष्ट. The उपकार provided by वपन etc. संस्कारs is अदृष्ट. Hence these are related with भोक्तृत्व role. It is प्रधान that leads to फलभोग. Hence the वपन etc. यजमानसंस्कारs are for प्रधान only.

सिद्धान्तस्तु, यजमानस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वरूपौ द्वावाकारौ स्तः । तत्र क्रियानिष्पत्तिर्दृष्टा । फलभोगो ह्यदृष्टः । एवञ्च वपनादिकृतोपकारस्याप्यदृष्टत्वाद्भोक्तृशेषाः वपनादयः फलभोग-साधने प्रधान एव पर्यवस्यन्ति ।

सौमिकवेद्यादीनामङ्गप्रधानोभयाङ्गताधिकरणम् (III-7-3)

At ज्योतिष्टोम वेदि is stated. Its measurement is also given. Here the question is raised whether this वेदि is for प्रधान or for अङ्गs.

i) ज्योतिष्टोमे वेदिः श्रूयते “षट्त्रिंशत्प्रक्रमा प्राची, चतुर्विंशतिरग्रेण, विंशजघनेन, इयति शक्ष्यामहेऽस्याम् कर्तुम्” इति । अस्यार्थः, प्रक्रमः पादः । प्राची षट्त्रिंशत्प्रक्रमदीर्घा । चतुर्विंशतिरग्रेण प्राग्भागे तिर्यक्चतुर्विंशतिप्रक्रमव्यायामा । जघनेन पश्चाद्भागे तिर्यक्त्रिंशत्प्रक्रमव्यायामा । इयति इयत्यां एतावत्परिमाणवत्यां अस्यां वेद्यां कर्तुम् शक्ता स्म इति ।

ii) तत्र सन्देहः सौमिकीयं वेदिः प्रधानार्था अथाङ्गार्थापीति ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that in the statement “शक्ष्यामहे अस्यां कर्तुम्”, the word कर्तुम् indicates that it is related to something that is proposed to be performed. It is प्रधान that is proposed to be performed, because, that leads to the result, but not the अङ्गs. The अङ्गs are only to achieve प्रधान. Therefore वेदि is for प्रधान only.

पूर्वपक्षस्तु “इयति शक्ष्यामहे अस्यां कर्तुम्” इति चिकीर्षितविषय एव भवति । चिकीर्षितश्च प्रधानम् । फलहेतुत्वात् । नाङ्गानि । अतः पूर्वत्रैव प्रधानार्थैव वेदिरिति ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that though प्रधान leads to the result, it does so when performed along with the auxiliaries only. Therefore the वेदि is an auxiliary of both अङ्ग and प्रधान.

प्रधानस्य फलहेतुत्वेन चिकीर्षितत्वेऽपि साङ्गस्यैव फलं प्रति पुष्कलकारणतया साङ्गमेव चिकीर्षितमित्यङ्गप्रधानोभयार्था वेदिरिति ।

अभिमर्शनादीनामङ्गप्रदानोभयाङ्गताधिकरणम् (III-7-4)

At दर्शपूर्णमास, it is stated that by the hymn चतुर्होता, हविरभिमर्शन be made on पौर्णमासी and by the hymn पञ्चहोता, हविरभिमर्शन be made on अमावास्या . The hymn पृथिवी होता द्यौः अध्वर्युः is designated as चतुर्होता and the hymn अग्निर्होता etc. is designated as पञ्चहोता. Here the question is raised whether these hymns are for both अङ्ग and प्रधान or only for प्रधान.

“चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत्, पञ्चहोत्राऽमावास्याम्” इति दर्शपूर्णमासयोर्हविरभिमर्शनार्थौ द्वौ मन्त्रौ श्रुतौ । पृथिवी होता द्यौरध्वर्युः” इत्यादिको मन्त्रश्चतुर्होतेत्युच्यते । “अग्निर्होता” इत्यादिको मन्त्रः पञ्चहोता । तत्र सन्देहः किं तौ मन्त्रावङ्गप्रधानार्थावुत प्रधानार्थविवेति ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that since these मन्त्रs are stated with प्रधानवाचिपौर्णमासी and अमावास्या these are for प्रधान only.

प्रधानवाचिपौर्णमास्यादिशब्दार्थेद्दिशेन श्रुतौ मन्त्रौ प्रधानार्थविवचनाद्युक्ताविति पूर्वः पक्षः।

Siddhānta : Siddhāntin points out that the expressions पौर्णमासी and अमावास्या convey कर्म. No अभिमर्शन can be made for कर्म. Hence it has to be understood as whatever is उपकारक for पौर्णमासी कर्म, for that अभिमर्शन be made by the hymn चतुर्होता and whatever is उपकारक for अमावास्या कर्म, अभिमर्शन be made for that by the hymn पञ्चहोता. In these two कर्मs, there is both प्रधानहविस् and अङ्गहविस्. Therefore these two hymns are for the अभिमर्शन of both प्रधानहविस् and अङ्गहविस्.

पौर्णमास्यमावास्याशब्दौ कर्मवचनौ । न च कर्मणोरभिमर्शनं सम्भवति । पौर्णमासीकर्मणि यदस्त्युपकारकं तच्चतुर्होत्रा अभिमृशेत्, अमावास्याकर्मणि यत्तत्पञ्चहोत्रेति । तदुभयकर्मणि विद्यमानश्च प्रधानहविरङ्गहविश्च भवति । तस्मादङ्गप्रधानहविरभिमर्शार्थौ मन्त्राविति ।

दीक्षादक्षिणयोः प्रधानार्थताधिकरणम् (III-7-5)

At ज्योतिष्टोम, दीक्षा and दक्षिणा are stated by the statements “दण्डेन दीक्षयति etc. and द्वादशशतं दक्षिणा”. Here the question is raised whether दीक्षा and दक्षिणा are for both अङ्ग and प्रधान or प्रधान only.

ज्योतिष्टोमे दीक्षा दक्षिणा च श्रुते । “दण्डेन दीक्षयति, वाससा दीक्षयति, तिस्रो दीक्षाः” इति “तस्य द्वादशशतं दक्षिणा” इति । ते दीक्षादक्षिणे अङ्गप्रधानोभयार्थे उत प्रधानार्थे इति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that by the statement “दीक्षितो अग्नीषोमीयं पशुमालभेत”, there is विनियोग for अङ्गs also. दक्षिणा is अङ्ग for entire प्रयोग. Hence, both दीक्षा and दक्षिणा are for both प्रधान and अङ्ग.

पूर्वपक्षस्तु वपनन्यायेन दीक्षाया यजमानसंस्कारतया प्रधानार्थत्वे सिद्धेऽपि “दीक्षितोऽग्नीषोमीयं पशुमालभेत” इति “दीक्षितो भृतिं वन्वीत” इत्यादावङ्गेष्वपि विनियोगात्, दक्षिणायाः प्रयोगाङ्गत्वात् पूर्वत्रैवोभयार्थं दीक्षादक्षिणम् ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that there is a clear statement that दीक्षा and दक्षिणा are प्रधानोपकारक. Hence, these are for प्रधान only.

सिद्धान्तस्तु षष्ठ्याः साक्षात्सम्बन्धरूपमुख्यार्थसम्भवे परम्परासाधारणसामान्य-सम्बन्धस्यानाश्रयणीयत्वाद्बलत्प्रधानोपकारकमेव दीक्षादक्षिणमिति ।

अन्तर्वेदेयूपानङ्गताधिकरणम् (III-7-6)

At अग्नीषोमीयपशु stating that “यूपं मिनोति” it is further stated that “अर्धमन्तर्वेदि मिनोति, अर्धं बहिर्वेदि,” मिनोति means प्रक्षिपति puts in. Here the question is raised whether अन्तर्वेद्येकदेश is enjoined here as an auxiliary of यूप or it indicates the area of मान together with बहिर्वेदि.

अग्नीषोमीयपशौ “यूपं मिनोति” इति प्रकृत्य श्रूयते “अर्धमन्तर्वेदि मिनोति, अर्धं बहिर्वेदि इति । मिनोति प्रक्षिपति । तत्र किमन्तर्वेद्येकदेशो यूपानङ्गत्वेन विधीयते उत बहिर्वेदिसहितो यूपस्य मानदेशं लक्षयतीति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin states that by the statement अर्धमन्तः, वेद्येकदेश is enjoined as an auxiliary of यूप. When अर्ध is put in अन्तः, naturally अर्धान्तर will be बहिः. This is just an अनुवाद of natural position.

“अर्धमन्तः” इति वचनात् वेद्येकदेश एव यूपानङ्गतया चोद्यते । अर्धे च तत्र मीयमाने अर्धान्तरं बहिरेव भवतीति “अर्धं बहिर्वेदि” इत्यनुवाद इति प्राप्तम् ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that the expression अर्धमन्तर्वेदि does not mean अर्धमेव अन्तर्वेदि but it means अर्धं अन्तर्वेदि मातव्यम् । Consequently अर्धान्तरं is neither enjoined nor rejected. वेद्यन्तर्भाग is संस्कृत while the वेदि बहिर्भाग is असंस्कृत. Hence बहिर्वेदि has to be separately enjoined. This results in वाक्यभेद. However the असंस्कृत लौकिकदेश presented by उपलक्षण by अभ्यन्तर and बाह्यभाग is sufficient for putting the यूप. If this लौकिकदेश is enjoined, there will be no वाक्यभेद. Hence लौकिकदेश is enjoined as an auxiliary of यूप.

सिद्धान्तस्तु “अर्धमन्तर्वेदि” इत्यस्य “अर्धमेवान्तर्वेदि” इति न अर्थः । किन्तु “अर्धं तावदन्तर्वेदि मातव्यम्” इति । ततश्च अर्धान्तरं न विहितं न प्रतिषिद्धमिति तस्यार्धान्तरस्यान्तर्वा बहिर्वा मानं स्यात् । तत्र संस्कृतवेद्यन्तर्भाग इव असंस्कृतो वेदि-बहिर्भागो “बहिर्वेदि” इत्यनेन विधेय इति वाक्यं भिद्येत । यदा तु वेदेरभ्यन्तरबाह्य-भागाभ्यामुपलक्षितोऽसंस्कृतो लौकिको देशो मीयमानयूपोचितो विधीयते तदा नास्ति वाक्यभेदः । तस्माल्लौकिकदेश एवात्र यूपान्नत्वेन विधीयते । न तु संस्कृतो वेदिभाग इति ।

हविर्धानस्य सामिधेय्यनङ्गताधिकरणम् (III-7-7)

At ज्योतिष्टोम it is stated that “उत यत् सुन्वन्ति तत्सामिधेनीरन्वाहुः”. In this statement the expression यत् refers to दक्षिणशकट. In हविर्धानमण्डप there are two शकटs. in the south and the northern region. These शकटs are called हविर्धान. अभिषव has to be performed near this दक्षिणशकट. Here the question is raised whether हविर्धान is an auxiliary of सामिधेनी or the place near it.

ज्योतिष्टोमे श्रूयते “उत यत्सुन्वन्ति तत्सामिधेनीरन्वाहुः” इति । हविर्धानमण्डपे दक्षिणोत्तरभागस्थितयोः हविर्धाननामकयोः शकटयोर्मध्ये दक्षिणशकटमत्र यत्तच्छब्दार्थः । तस्य समीपे अभिषवः । तत्र हविर्धानं सामिधेय्यङ्गमुत तल्लक्षितो देश इति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that देशलक्षण is not proper. Hence, हविर्धान itself is an auxiliary of सामिधेनी.

युक्ता पूर्वत्र वाक्यभेदभयाल्लक्षणा । प्रकृते तु तदभावाच्च देशलक्षणा युक्ता । तस्माद्धविर्धानमेव सामिधेन्यङ्गमिति प्राप्तम् ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that अङ्गाङ्गिभाव depends upon आकांक्षा. हविर्धान is utilised for keeping the सोम. Hence, it has no other प्रयोजनाकांक्षा. सामिधेनीs are meant for अग्निसमिन्धन ie., enkindling sacrificial fire. Therefore these also have no other अकांक्षा. Hence, these cannot be considered as अङ्ग and अङ्गी. Hence, the purpose of this statement is to regulate the performance of अभिषव near दक्षिणहविर्धान only.

सामिधेनीनां दर्शपूर्णमासाख्यप्रकृतित उत्तरवेदिस्थाहवनीयदेशात्पश्चिमदेशश्चोदकेनाङ्ग-
तया प्राप्तः । स च दक्षिणोत्तरस्य वा हविर्धानस्य समीपे भवतीति तत् दक्षिणहविर्धानसमीप
इति नियममात्रं लाघवाद्विधीयते इति हविर्धानशब्दो हविर्धानसमीपस्याभिषवदेशलक्षक इति ।

अङ्गानामन्यद्वाराऽनुष्ठानाधिकरणम् (III-7-8)

In this अधिकरण the question is raised whether the दर्शपूर्णमास etc. sacrifices be performed by यजमान only in all respects or द्रव्यत्याग हविस्त्याग and दक्षिणादान only has to be performed by him and other items be performed by यजमान or anyone else, or यजमान should perform त्याग only and other items be performed by others.

दर्शपूर्णमासादिकं कर्म यजमानेनैव सर्वं कर्तव्यं, उत द्रव्यत्यागहविस्त्यागदक्षिणा-
दानादिकं तेनैव कार्यमन्यद्यजमानोऽन्यो वेत्यनियमोऽथ त्यागमेव यजमानः कुर्यादन्यत्त्वन्य
इति त्रेधा सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that (i) the क्रियाफल has to be obtained by यजमान only. If he does not perform all items of the sacrifice,

he will not be entitled for the results. Therefore he alone has to perform all items.

(ii) Even if यजमान does not perform all items and he gets some items performed by the others. यजमानकर्तृत्व is satisfied. Moreover ऋत्विज्स are required to be appointed. If यजमान himself performs all items, then, appointing ऋत्विज्स will be purposeless. Hence, excepting त्याग, all other items, may be performed by others also.

i) “स्वर्गकामो यजेत” इति क्रियाफलस्य कर्तृगामित्व एवात्मनेपदविधानात् यजमानस्य सर्वाङ्गोपेतकर्माकर्तृत्वे फलभागित्वाभावापातेन फलार्थी यजमान एव सर्वाङ्गं प्रधानं कुर्यादित्येकः ।

ii) साक्षात्कर्तृत्वेनेव परंपरया प्रयोजककर्तृत्वेनापि भवति । “ऋत्विजो वृणीते” इत्यादिवचनोक्तो ऋत्विजां परिक्रयो अनर्थकः स्यात् । अतो यजमानेनैव त्यागमात्रं कार्यमिति नियमः । अन्यत्र तु स्वयं शक्यश्चेत् स्वयं सर्वं कुर्यात् । अशक्तश्चेदन्येन कारयेत् इति त्यागादन्यत्रानियमः । सर्वकरणपक्षे दक्षिणादानमदृष्टार्थम् । अन्यैः कारयितृत्वपक्षे ऋत्विगानतिरूपदृष्टार्थमिति द्वितीयः ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that यजमान will get फल even when he utilises the services of others. परिक्रयण of others is obligatory. Hence, यजमान should get other items excepting त्याग done by others.

सिद्धान्तस्तु प्रयोजककर्तृत्वेनापि फलभाक्त्वे सति परिक्रयणस्य नित्यवदाम्नातस्य पाक्षिकत्वादृष्टार्थत्वयोरयोगात्तन्नित्यत्वाय उत्सर्गादन्यदन्येन कारयितव्यम् इति ।

परिक्रीतानामृत्विजां संख्याविशेषनियमाधिकरणम् (III-7-9)

In the earlier अधिकरण it was stated that excepting त्याग, other items be done by others. In this अधिकरण the question is raised whether only one other is to be employed or many or there is no fixed number.

उत्सर्गादन्यत्रान्यः कर्तेत्युक्तम् । स किमनियतसंख्याकः, किं वा एक उतानेक इति त्रेधा सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : (i) In order to justify परिक्रयण, the others are to be employed. This requirement will be satisfied by employing one or two or many. Therefore there is no fixing of the number.

(ii) The others are employed to satisfy the statement of परिक्रयण, by employing one only परिक्रयण is satisfied. Therefore only one has to be employed. The same person gets the designations – अध्वर्यु, होता etc. on the basis of his different roles.

i) पूर्वपक्षस्तु परिक्रयविध्यन्यथानुपपत्त्या हि कर्त्रन्तरोपादानम् । स चैकस्य द्वयोर्बहूनां वोपादानेऽप्युपपन्न इति नैतावन्त इति नियमे हेतुरस्तीत्यनियम इत्याद्यः ।

ii) परिक्रयणवशेनान्योपादानम् । अतो यावता विना परिक्रयणायोगस्तावदेव कल्पनीय-मित्येकमात्रोपादानेपि परिक्रयणाद्युपपत्तेरेक एवान्यः । स च तत्तत्कर्मकर्तृत्व-निमित्ततया अध्वर्युहोत्रादिसंज्ञयाऽभिलप्यत इति द्वितीयः ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that the designations ब्रह्मा, अध्वर्यु उद्गाता are given only at the time of inviting them by the statements ब्रह्माणं वृणीते etc. Since वरण of the same person cannot be repeated, the number of priests to be invited has to be as per the number of names given.

“ब्रह्माणं वृणीते उद्गातारं वृणीते अध्वर्युं वृणीते” इति कर्मकृतेः प्राक्प्रवृत्ताभ्यर्थनारूपवरणसमय एव संज्ञानां श्रवणेन वरणनिमित्तत्वमेव तासां वाच्यम् । वरणानि च एकस्यैव पुनः श्रुतिरित्यभ्यासाधिकरणन्यायेन विहितस्य पुनर्विधानायोगात्समिधादियागवद्भिन्नान्येवेति यावद्वरणं संज्ञाभेदो यावत्संज्ञं कर्तृभेदोऽङ्गीकार्यः ।

चमसाध्वर्यूणां पृथक्त्वाधिकरणम् (III-7-10)

At ज्योतिष्टोम the statement “चमसाध्वर्यून् वृणीते” is found. Here, the

question is raised whether these चमसाध्वर्युs are different from sixteen ऋत्विजs already stated or these are among them only.

ज्योतिष्टोमे “चमसाध्वर्यून् वृणीते” इति श्रुतम् । ते किं प्रागुक्तषोडशर्त्विग्भ्योऽन्ये उत तेष्वन्यतमा एवेति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that the designation चमसाध्वर्यु is a यौगिक word. Therefore it is not a ground for वरण. Hence प्रतिप्रस्थाता etc. earlier stated ऋत्विजs only have to be taken as चमसाध्वर्युs on the basis of their holding चमस.

पूर्वपक्षस्तु पूर्वत्र होत्रादिसमाख्यानां भेदकत्वेऽपि चमसाध्वर्युसंज्ञायाः “चमसेऽध्वर्यवः” इति यौगिकत्वेन वरणनिमित्तत्वाभावान्न कर्तृभेदकतेति प्रागुक्तप्रतिप्रस्थातृप्रभृतय एव चमसयोगाच्चमसाध्वर्यव इति ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that the statement चमसाध्वर्यून् वृणीते clearly states their वरण. प्रतिप्रस्थाता etc. whose वरणs has already taken place cannot be taken by this statement of वरण of चमसाध्वर्यु. Hence, these are different.

सिद्धान्तस्तु “चमसाध्वर्यून् वृणीते” इति वरणभेदान्नानात्, वृतेषु तदयोगात्, पूर्वन्यायेन चमसाध्वर्यवोऽन्ये ।

चमसाध्वर्यूणां बहुत्वनियमाधिकरणम् (III-7-11)

In this अधिकरण the question is raised whether बहुत्व of चमसाध्वर्युs stated in the statement “चमसाध्वर्यून् वृणीते” is to be taken into account or not.

“चमसाध्वर्यून् वृणीते” इत्यत्र बहुवचनोक्तं बहुत्वं विवक्षितमुत नेति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that as बहुत्वसंख्या is उद्देश्यगत it need not be taken into account like एकत्व of ग्रह in the statement ग्रहं सम्मार्ष्टि. Hence, चमसाध्वर्यूs may be taken as one, two or many.

उद्देश्यगतत्वात् ग्रहैकत्ववदविवक्षितं बहुत्वम् । तथा चैको द्वौ बहवो वा ग्राह्या इति ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that here वरणसंस्कारयुक्तचमसाध्वर्युः are enjoined for ऋतु. Hence the बहुत्व here is उपादेयगत but not उद्देश्यगत. Therefore there are many चमसाध्वर्युः.

वरणसंस्कारयुक्तांश्चमसाध्वर्यून् ऋतुं प्रति विधत्ते “वरणेन चमसाध्वर्यून् कर्तृन् ऋत्वङ्गत्वेन उपाददीतु” इति । तथा च ऋतुं प्रत्युपादेयत्वात्तद्गता संख्या पश्चेकत्वद्विवक्षणीया “बहवश्चमसाध्वर्यवः” इति ।

चमसाध्वर्यूणां दशसंख्यानियमाधिकरणम् (III-7-12)

In the earlier अधिकरण it was established that there are many चमसाध्वर्युः. In this अधिकरण the question is raised whether there is any fixed number of these or not.

चमसाध्वर्यूणां संख्यानियमो नास्त्युतास्तीति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that since, there is no special ground to fix the number of चमसाध्वर्युः any number of them may be taken or by applying कपिञ्जलाधिकरणन्याय only three may be taken

नियामकाभावादेतावन्त इत्यनियमो वा कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रय एवेति ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that at ऋतुपेययाग the statement दश चमसाध्वर्यवः is found. Hence, there are only ten चमसाध्वर्युः.

ऋतुपेये यागे “दश चमसाध्वर्यवः” इत्यनुवादरूपलिङ्गदर्शनाच्च दशैव चमसाध्वर्यव इति सिद्धान्तः ।

शमितुरपृथक्त्वाधिकरणम् (III-7-13)

In the मन्त्र, “शमितार उपेत न यज्ञं” etc. शमिता is stated. Here the question is raised whether this शमिता is one among the ऋत्विजस already stated or is different, since he has a different name.

“शमिता पशुं नयति” इति “शमितार उपेत न यज्ञम्” इति मन्त्रे च श्रुतः शमिता प्रागुक्तेष्वन्यतम उत ततोऽन्य इति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that as he has a different name he is different.

पूर्वत्र चमसाध्वर्यूणामिव संज्ञाभेदादन्य इति ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that there is no वरण of शमिता. Therefore he is one of the ऋत्विज्स already stated on the basis of the role of शमयितृत्व. शमयितृत्व means संज्ञपन. Since, अध्वर्यु does not perform संज्ञपन, the अध्वर्युपुरुष प्रतिप्रस्थाता etc. have to be taken as शमिता.

i) “शमितारं वृणीते” इति वरणविधेरभावात्, शमितेति संज्ञायाः शमयितेत्यर्थे “शमिता यज्ञे” इति पाणिनिना निपातित्वेन यौगिकतया पूर्वोक्तान्यतमे संज्ञपनयोगादध्वर्यादावपि सम्भवादुक्तेष्वन्यतम इति सिद्धान्तः ।

ii) स चाऽध्वर्यवसमाख्यया संज्ञपनकर्तृतया शमिताऽध्वर्युः प्राप्तस्तथापि “परागावर्ततेऽध्वर्युः पशोः संज्ञप्यमानात्” इति वचनेनाध्वर्योः परावृत्तिश्रवणेन अध्वर्युपुरुषाः प्रतिप्रस्थात्रादयः संज्ञपयितार इति ।

उपगातुः अपृथक्त्वाधिकरणम् (III-7-14)

At ज्योतिष्टोम there are उपगाताs. Here the question is raised whether these are distinct from the ऋत्विज्स already stated or not.

ज्योतिष्टोमे सन्त्युपगातारः । ते प्रकृतेभ्योऽन्ये उतत एवेति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that these are different as these have separate names. Just as in the लौकिक practice there are उपगाताs different from गायकस by the side of गायकस, here also the उपगाताs are different.

उपगातारः प्रागुक्तेभ्योऽन्य एव । यथा लौकिके गायकेभ्योऽन्ये पार्श्वस्था उपगातारस्तथेहाप्युपगातारोऽन्य एव ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that there is a specific statement that न अध्वर्युः उपगायेत्. This clearly shows that the other ऋत्विजःs can do उपगान. Therefore उपगाताःs are not different from ऋत्विजःs.

ऋत्विजां मध्य एव केचिदुपगातारो नान्ये । एवं हि सति “नाध्वर्युरुपगायेत्” इति निषेधोऽर्थवान् ।

सोमविक्रेतुः पृथक्त्वाधिकरणम् (III-7-15)

There is a सोमविक्रयी. Here the question is raised whether this सोम विक्रयी is one among the ऋत्विजःs already stated or different.

अस्ति सोमविक्रयी । स किमुक्तानामन्यतमोऽथान्य इति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that as there is no separate वरण of सोमविक्रयी he should be considered as one of the ऋत्विजःs.

भेदकवरणाभावात् उपगातृवदुक्तेष्वन्यतम एव सोमविक्रयी इति ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that only सोमक्रय is enjoined but not सोमविक्रय. Hence सोमविक्रय is not ऋत्वर्थ. ऋत्विजःs are for ऋत्वर्थ. Therefore, they cannot undertake विक्रय. Hence सोमविक्रयी is different from ऋत्विजःs.

सिद्धान्तः, क्रयस्यैव विहितत्वेन विक्रयारव्यकर्मणोऽचोदिततया ऋत्वर्थत्वाभावात् ऋत्वर्थमुपात्ता ऋत्विजः कथं विक्रयं कुर्युः । तस्मादुक्तेभ्योऽन्यः सोमविक्रयीति ।

ऋत्विक् इति नाम्नोऽसर्वगामिताधिकरणम् (III-7-16)

भाष्यकारीयं वर्णकम्

In this अधिकरण the question is raised whether ब्रह्मा etc. sixteen ऋत्विज्स and ten चमसाध्वर्युःs all are ऋत्विज्स or only some of them.

एवं पूर्वत्र ब्रह्मादय षोडश, दश चमसाध्वर्यव इति बहवः कर्तार इति सिद्धे, तेषु नामविशेषचिन्तनात्सङ्गतिः । ते सर्वे किमृत्विङ्नामवन्त उत केचिदेवेति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that the word ऋत्विक् is यौगिक word conveying that these perform याग्स. Since all of them participate in the याग and play their respective roles, all these are ऋत्विज्स.

पूर्वपक्षस्तु ऋत्विक्छब्दोऽयमृतयजननिमित्तो यौगिकः । सर्वे च ते कर्मणि तत्तत्कार्यकारणादृतौ यजन्तीति यष्टृशब्देनेव ऋत्विङ्नामवाच्याः ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that the name ऋत्विज is not based on participation in the याग but it depends upon वरण as “ऋत्विजो वृणीते”. This वरण relates to अध्वर्यु etc. other than चमसाध्वर्यु. Therefore अध्वर्यु etc. only are called ऋत्विज्स.

सिद्धान्तस्तु ऋत्विक्छब्दस्योक्तदिशा यौगिकत्वे स्यादेवं सर्वेषामृत्विक्त्वम् । न चैवम् । किन्तु “ऋत्विजो वृणीते” इति वरणनिमित्तकः । तच्च वरणं चमसाध्वर्युवरणव्यावृत्त-मध्वर्यादितत्तन्निष्ठमेव निमित्तमिध्वर्यादय एव ऋत्विङ्नामानः ।

वार्तिककारीयम् वर्णकम्

वार्तिककार puts it in a different way. He takes the name ऋत्विज on the basis of ऋतु यजन only. However to exclude चमसाध्वर्यु, he takes this ऋतुयजन related to अध्वर्यु etc. only.

ऋतुयजनहेतुकत्वमेवर्त्विक्छब्दस्याङ्गीकृत्य, चमसाध्वर्युष्वतिप्रसङ्गनिरासाय तत्तद्गतऋतु-यजनविशेषं चमसाध्वर्युव्यावृत्तमुपादाय, अध्वर्यादय एव ऋत्विजो नान्ये ।

दीक्षादक्षिणावाक्योक्तब्रह्मादीनामेव सप्तदशत्विक्त्वाधिकरणम् (III-7-17)

In this अधिकरण the question is raised whether some among ब्रह्मा etc. and some among चमसाध्वर्यु be taken as ऋत्विजस or ब्रह्मा etc. only are to be taken as ऋत्विजस.

ये प्रागृत्विङ्नामान उक्तास्ते किं ब्रह्मादिषु केचिच्चमसाध्वर्युषु केचिदित्यनियम उत ब्रह्मादय एवेति नियम इति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin states that there is no special ground to consider ब्रह्मा etc. only for this designation. Hence, some among ब्रह्मा etc and some among चमसाध्वर्यु may be taken as ऋत्विजस.

विशेषाश्रवणादनियमे प्राप्ते ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that by the statement ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददाति, दक्षिणा for ऋत्विक् is stated. This is followed by the statement अग्रीधे ददाति, ब्रह्मणे ददाति etc. since in दक्षिणावाक्य, ब्रह्मा etc. sixteen only are stated, these only are ऋत्विजस.

सिद्धान्तः ब्रह्मादीनामेवत्विक्त्वं नान्येषामिति नियम एव । “ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददाति” इत्युक्त्वा “अग्रीधे ददाति” इत्यादिदक्षिणावाक्ये ब्रह्मादीनां षोडशानां कीर्तनेन ब्रह्मादिश्रुतिसंयोगादक्षिणाभिर्नियमनिर्णयोपपत्तिः ।

ऋत्विजां स्वामिसप्तदशत्वाधिकरणम् (III-7-18)

In addition to sixteen ऋत्विजस, a seventeenth person is stated. Here the question is raised whether this seventeenth person is सदस्य or यजमान.

दीक्षादक्षिणावाक्ययोः कीर्तनेन ब्रह्मादीनां षोडशानामृत्विक्तसिद्धावत्रावशिष्ट चिन्तनात् सङ्गतिः । सप्तदशः किं सदस्य उत यजमान इति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin states that सदस्य is also present in the hall. Therefore he is seventeenth.

सदसि स्थिततया सदस्यनामकर्त्तिक् सप्तदशः ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that there is no injunction of any duty for सदस्य. Hence he cannot be taken as seventeenth. Therefore the यजमान who has to play the main role in याग is to be taken as seventeenth.

“सदस्य इदं कुर्यात्” इति विध्यभावेन तस्य कर्मकरत्वाभावेन यागरूपकर्मकरणत्व-
साम्यात् यजमानः सप्तदश इति सिद्धान्तः ।

आध्वर्यवादिष्वेवाध्वर्यादीनां कर्तृतनियमाधिकरणम् (III-7-19)

In this अधिकरण, the question whether the duties of अध्वर्यु etc. can be done by anyone of them or on the basis of समाख्या the duties are arranged distinctly for each.

तेषां अध्वर्युप्रभृतीनां कार्यं लिङ्गप्रकरणाभ्यामव्यवस्थितमुत समाख्याया व्यवस्थितमिति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that since all these are able to discharge the ritual duties and since the ज्योतिष्टोमादिक्रतुप्रकरण is common to all anyone can do any ritual duty. The समाख्या आध्वर्यव etc. is only पक्षे प्राप्तानुवाद.

सर्वेषां कर्मकृतौ शक्तिसत्त्वाज्ज्योतिष्टोमादिक्रतुप्रकरणस्य सर्वसाधारण्यात्समाख्यातो बल-
वद्भ्यां लिङ्गप्रकरणाभ्यामव्यवस्थितं कार्यम् । आध्वर्यादिसमाख्या तु पक्षे प्राप्तानुवाद इति प्राप्तम् ।

Siddhānta : Siddhāntin point out that the ritual duties are to be assigned on the basis of the समाख्या i.e. आध्वर्यव, होत्र etc. From this it is clear that the respective ritual duties are assigned to the respective priests.

लिङ्गप्रकरणाभ्यां कर्तृणां कार्यानियम इति स्थितपूर्वपक्षस्योत्तरं तत्संयोगादित्यादिसूत्रे उक्तम् । आध्वर्यवं हौत्रं औद्गात्रमिति विशिष्टपुरुषसंयोगात्कर्मणो व्यवस्थैव स्यात् ।

येन येन यद्यत्समाख्यायते तेन तेन तत्तत्कर्तव्यमिति संयोगस्यार्थवत्त्वादिति ।

अग्रे: प्रकृतिविकृतिसर्वार्थताधिकरणम् (III-7-20)

ii) under this अधिकरण, following theme is discussed. Here the question is raised whether the आहवनीय अग्नि stated in the statement यदाहवनीये जुहोति is only for the होमs that are stated in the प्रकृतियाग or for the होमs stated both in प्रकृति and विकृतियागs.

अनारभ्यवादेन “यदाहवनीये जुहोति” इति विहिताग्रयः किं प्रकृतावाप्नातहोमार्था उत प्रकृतिविकृत्युभयत्राप्नातहोमार्था इति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin states that the आहवनीय etc. अग्निस are only for प्रकृति होमs.

प्रकृत्याप्नातहोमार्था इति ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that आहवनीय etc. अग्निस are both for प्रकृति and विकृति. The expression अग्रयश्च सर्वार्थाः has to be taken by अनुषङ्ग. Because, the statement यदाहवनीये जुहोति is a separate statement not belonging to the context of any particular याग.

सिद्धान्तः, अग्रयश्च स्वकालत्वात् । अग्रयश्च सर्वार्था इत्यनुषङ्गः । स्वकालत्वात् स्वतन्त्रत्वान्नात् अप्रकरणाधीतत्वादिति यावदिति ।

समाख्यायातकर्तृत्वस्यापि क्वचिद्वाधाधिकरणम् (III-7-21)

Under this अधिकरण, an objection to the point that the ritual duties are to be assigned on the basis of समाख्या is raised as under, if by the criteria of समाख्या duties are assigned to the respective priests then all the ritual duties stated in अध्वर्युकाण्ड will have to be performed by अध्वर्यु

only. This conflicts with the statement “प्रतिप्रस्थाता मन्थिनं गृह्णाति,” “नेष्टा पत्नीमुदानयति” etc. This results in ignoring of समाख्या प्रतिप्रस्थाता, नेष्टा etc.

न चैवं समाख्या नियमे सति अध्वर्युकाण्डे पठितस्य सर्वस्याध्वर्युणैव कार्यत्वात् “प्रतिप्रस्थाता मन्थिनं गृह्णाति” “नेष्टा पत्नीमुदानयति” इत्यादिवचनानां नेष्ट्रीयमित्यादि समाख्यानाच्चायोग इति शङ्क्यम् ।

This objection is answered by pointing out that अध्वर्यु समाख्या on the basis of these ritual duties stated in अध्वर्युकाण्ड is a general समाख्या while प्रतिप्रस्थाता, नेष्टा etc. समाख्याs stated in the same context are विशेषसमाख्याs. The विशेषसमाख्या sets aside सामान्यसमाख्या. Hence these particular ritual duties assigned to particular other priests have to be observed by the particular other priests only.

वचनविशेषसमाख्याभ्यां सामान्यसमाख्यया बाधादिति.

समुचितयोरनुवचनप्रेषयोर्मैत्रावरुणकर्तृकत्वाधिकरणम् (III-7-22)

At अग्नीषोमीयपशु by the statements, “मैत्रावरुणः प्रैष्यति, चानु चाह” प्रैष and अनुवचन both are stated together. In the statement अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहि, only प्रैष is stated. In another statement प्र वा वाजा अभिद्यवः only अनुवचन is stated. Here the question is raised whether मैत्रावरुण has to perform all the three i.e. केवलप्रेष, केवलानुवचन and प्रैष युक्तानुवचन or he has to perform only प्रैषयुक्तानुवचन.

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते “मैत्रावरुणः प्रैष्यति चानु चाह” इति प्रैषशिरस्कानुवचनम् । होताऽयक्षदग्निं समिधम्” इत्यनुवचनमन्त्रस्यान्ते प्रैषश्रवणात् प्रैषयुक्तानुवचनमस्ति । तथा केवलं प्रैषवचनमप्यस्ति “अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहि” इत्यादि । तथा केवलानुवचनमप्यस्ति “प्र वो वाजा अभिद्यवः” इत्यादिकम् । तत्र सन्देहः किं केवलप्रेषवाक्ये केवलेऽनुवचने प्रैषयुक्तानुवचने च सर्वत्र मैत्रावरुणः कर्तेति मैत्रावरुणवाक्यस्यार्थ उत प्रैषयुक्तानुवचन एव इति ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that though प्रैष and अनुवचन are stated together, their साहित्य is not to be taken into account. Hence मैत्रावरुण has to perform all the three.

पूर्वपक्षस्तु ‘‘प्रैष्यति चानु चाह’’ इति चशब्दाभ्यां प्रैषानुवचनयोः साहित्यप्रतीतावपि प्रैषानुवचनयोरुद्देश्यत्वेन तद्गतसाहित्यस्याविवक्षितत्वात्केवलयोः प्रैषानुवचनयोः सहित-प्रैषानुवचनयोश्च सर्वत्रैव कर्तृत्वमिति मैत्रावरुणवाक्यस्यार्थः ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that if प्रैष and अनुवचन are taken separately it will result in वाक्यभेद. Therefore the statement where in both प्रैष and अनुवचन are stated together, their साहित्य has to be taken into account. This means that मैत्रावरुण has to observe only प्रैषयुक्तानुवचन not प्रैष alone nor अनुवचन alone. Further it is already known by समाख्या that प्रैष has to be observed by अध्वर्यु and अनुवचन by होता. Therefore मैत्रावरुण has not to observe केवलप्रैष and केवलानुवचन.

सिद्धान्तस्तु, प्रत्येकमुद्देश्यत्वे प्रत्युद्देश्यं वाक्यसमासेर्वाक्यभेदापातेन प्रैषान्तानुवचनरूपः एक एव पदार्थ उद्देश्य इति प्रैषयुक्तानुवचन एव मैत्रावरुणः कर्तेति मैत्रावरुणवाक्यार्थः । किञ्च व्यस्तयोः प्रैषानुवचनयोः समाख्यया अध्वर्युहोतृकर्तृकत्वं निर्ज्ञातमिति न तत्र कर्त्राकांक्षा ।

चमसहोमेऽध्वर्योः कर्तृताधिकरणम् (III-7-23)

Earlier the setting aside of सामान्यसमाख्या by विशेषसमाख्या is stated. Here, an instance of the exception for this position is discussed.

At ज्योतिष्टोम there are चमसाध्वर्युः. Here the question is raised whether चमसहोमs have to be performed by these or by अध्वर्यु.

अत्र तु विशेषसमाख्यया यः सामान्यसमाख्याबाध उक्तस्तस्यापवादः क्रियत इति सङ्गतिः । सन्ति चमसाध्वर्यवो ज्योतिष्टोमे । ते किं चमसाध्वर्युसमाख्यया चमसैर्जुहुयुरुता-ध्वर्युरिति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that it is already stated earlier that विशेषसमाख्या sets aside सामान्यसमाख्या. चमसाध्वर्युसमाख्या is विशेषसमाख्या while अध्वर्युसमाख्या is सामान्यसमाख्या. Hence setting aside अध्वर्युसमाख्या, चमसाध्वर्युs have to observe चमसहोम.

पूर्वपक्षस्तु, नेष्ट्रीयमित्यादिविशेषसमाख्यया आध्वर्यवमिति सामान्यसमाख्यया इवेहाप्याध्वर्यवसमाख्याया बाधेन चमसाध्वर्युरूपविशेषसमाख्यया चमसैश्वमसाध्वर्यव एव जुहुयुरिति ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that when विशेषसमाख्या does not depend upon सामान्यसमाख्या, then only it sets aside सामान्यसमाख्या. But in the case of चमसाध्वर्युs this विशेषसमाख्या is not सामान्यसमाख्यानिरपेक्षा. Therefore it cannot completely set aside अध्वर्युसमाख्या. However, when अध्वर्यु is engaged in ग्रहहोम etc. other ritual duties, चमसाध्वर्युs may observe चमसहोम. This is the purpose of विशेषसमाख्या.

i) सिद्धान्तस्तु, यत्र सामान्यसमाख्यानिरपेक्षैव विशेषसमाख्या तत्रैव तथा तद्बाधः । अत्र तु चमसेष्वध्वर्युवदेते भवन्तीति हि तेषु विशेषसमाख्याप्रवृत्तिः । तत्र यदि चमसैरध्वर्युराध्वर्यवमिति सामान्यसमाख्यया न जुहुयात्तदा चमसे तेषां जुह्वतामाध्वर्युवद्बाधो न स्यादिति चमसाध्वर्युसमाख्यैव बाधिता स्यात् ।

ii) अध्वर्योरन्यत्र ग्रहहोमादौ व्यापृतत्वेनाशक्तौ सत्यां तेषामपि होमसम्भवेन विशेषसमाख्योपपत्तेः ।

श्येनवाजपेययोरनेककर्तृताधिकरणम् (III-7-24)

श्येनयाग is stated in सामवेद that has the समाख्या of औद्गात्र. वाजपेययाग is stated in यजुर्वेद that has the समाख्या of आध्वर्यव. Both these are विकृतियागs of ज्योतिष्टोम. Here the question is raised whether उद्गाता alone is कर्ता for श्येनयाग and its अङ्गs taken from प्रकृतियाग and अध्वर्यु alone should perform वाजपेययाग and its अङ्गs. taken from प्रकृतियाग. or in these two यागs there are many कर्ताs.

औद्गात्रेति समाख्यायुक्ते सामवेदे श्येनयाग आम्नातः । आध्वर्यवसमाख्यावति यजुर्वेदे वाजपेयः पठितः । द्वापि ज्योतिष्टोमविकृती । तत्र समाख्यावशाच्छ्येनयागे उद्गातैकः कर्ता वाजपेये च अध्वर्युरेकः कर्ता सन्नतिदेशतः प्राप्तानङ्गपदार्थानुद्गात्रादिः स स एव कुर्यादुत प्रकृताविव श्येने वाजपेये च नानाकर्तार इति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that on the basis of प्रधानवेदसमाख्या both the यागs and its अङ्गs have to be performed by उद्गाता and अध्वर्यु only.

पूर्वपक्षस्तु साङ्गश्येनयागादिकं समाख्यावशात्तेन तेनैव कार्यमिति । न च समाख्यान्तर युक्तवेदोक्ताङ्गनाम् इति पूर्वत्र तृतीयपादीयद्वितीयनये अभिहितरीत्याऽत्रापि प्रधानवेदद्वारक-समाख्यैवाङ्गानां प्राप्त्योद्गात्रादिकर्तृताया एव प्राप्ते ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that the अङ्गs are stated by the separate injunction. The प्रधानयागसमाख्या does not come into the picture before the अङ्गs are stated because प्रधानविधि being प्रयोगविधि it does not take its full shape before अङ्गs are taken into account. Hence प्रधानद्वारकसमाख्या does not apply until प्रधानविधि takes its shape. Hence नानाकर्तृकत्व stated at the time of enjoining अङ्गs has to be followed.

सिद्धान्तस्तु, प्रधानद्वारकसमाख्या हि यदि चोदकप्राप्तेः प्रागेव स्यात्तदा तद्वाधिका स्यात् । न चैवम् । यावद्धि चोदकेनाङ्गानि न प्राप्यन्ते तावत्प्रयोगविधिरूपप्रधान-विधेरेवापूर्तेस्ततः प्राक् समाख्यैवात्मानं न लभत इति कथं चोदकेन प्राप्यमाणनानाकर्तृ-न्निवारयेत् । चोदकेनाङ्गानां प्राप्तौ च सकर्तृकाण्येवाङ्गानि प्राप्नुवन्ति । किं समाख्या करिष्यति ।

तृतीयाध्यायस्य अष्टमः पादः

क्रयस्य स्वामिकर्मताधिकरणम् (III-8-1)

At ज्योतिष्टोम, असित दक्षिणा of twelve hundred is stated in यजुर्वेद which has आध्वर्यव समाख्या and it is also stated in सामवेद that has औद्गातृसमाख्या.

At दर्शपूर्णमास, अन्वाहार्य दक्षिणा is stated in अध्वर्युर्वेदे. Here a question is raised whether ऋत्विक् परिक्रय has to be made by अध्वर्यु etc. on the basis of समाख्या or not.

ज्योतिष्टोमेऽसितदक्षिणा । सा च द्वादशशतरूपाऽऽध्वर्यवसमाख्यावति यजुर्वेदे समाम्नाता औद्गात्रसमाख्यायुक्तसामवेदे च । दर्शपूर्णमासयोरन्वाहार्यदक्षिणाप्यध्वर्युर्वेदे । तत्र दक्षिणादानेन ऋत्विक्परिक्रयः किं समाख्यावशादध्वर्यादिभिः कर्तव्यः उत नेति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin states that परिक्रय should be made by अध्वर्यु etc. only on the basis of समाख्या. It is true that परिक्रय is स्वामिकार्य ie., यजमानकार्य. Therefore अध्वर्यु cannot make it by offering his own द्रव्य as दक्षिणा. However यजमान may enable him by his own द्रव्य for the परिक्रय of ऋत्विक्s.

समाख्यावशादध्वर्यादिभिरेव परिक्रयः कर्तव्यः स्यादिति प्राप्तम् । न च अध्वर्युः स्वामिकार्यार्थं कथं स्वद्रव्येणान्यान् परिक्रीणीयादिति शङ्क्यम् । यजमानोऽध्वर्यवे द्रविणं दत्त्वा तद्वारा अन्यान् क्रीणातीत्युपपत्तेः ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that the entire याग along with its auxiliaries has to be made by यजमान only. Ignoring this on the basis of समाख्या another कर्ता cannot be entrusted for making some items of the याग. Moreover before ऋत्विक् परिक्रय, अध्वर्यु etc. are not there. Hence ऋत्विक्परिक्रय has to be made by यजमान only.

सिद्धान्तस्तु “स्वर्गकामो यजेत” इति प्रधानविधिना स्वरसः साङ्गे प्रधाने स्वामिन एव कर्तृत्वावगतेस्तद्वाधेन समाख्या न कर्त्रन्तरं प्रापयितुमलम् । तथात्वे “यः कामयेत वीरो स आजायेत इति, स चतुर्होतारं जुहुयात्” इत्यादावपि समाख्याबलेनाध्वर्युकर्तृकत्वापत्तेः । अतः परिक्रयात् प्रागध्वर्यादिरभावान्न तत्कर्तृता परिक्रयस्य । किन्तु यजमानकर्तृकत्वमेवेति ।

वपनादिसंस्काराणां याजमानताधिकरणम् (III-8-2)

In अध्वर्युवेद by the statement केशश्मश्रू वपते, नखानि निकृन्तते, the पुरुषसंस्कार of केशश्मश्रूवपन is prescribed. Here the question is raised whether these पुरुषसंस्कारs are for यजमान or अध्वर्यु.

अध्वर्युवेदे “केशश्मश्रू वपते, नखानि निकृन्तते” इति श्रूयते । तन्मन्त्रश्च “आप उन्दन्तु जीवसे” इत्यादिस्तत्रैव श्रुतः । ते किं केशश्मश्रूवपनादयः पुरुषसंस्काराः यजमानसम्बन्धिनोऽथाध्वर्युसम्बन्धिन इति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin states that these संस्कारs are to be made for अध्वर्यु only on the basis of समाख्या.

पूर्वपक्षस्तु, परिक्रये कर्त्रन्तराप्राप्तेः समाख्यया नियमायोगेऽपि वपनादिषु कर्त्रन्तरप्राप्तेः परिक्रयविधिबलादेव सिद्धेः समाख्यया नियमसम्भवादाध्वर्यवत्वमेव केशश्मश्रूवपनादेर्युक्तमिति ।

Siddhānta : Siddhāntin states that वपन etc. are संस्कारs that provide कार्ययोग्यता. Hence यजमान for obtaining फलरूपकार्ययोग्यता has to undergo these संस्कारs himself.

सिद्धान्तस्तु वपनादयो हि स्वतः संस्कारतया लोके प्रसिद्धाः । संस्काराश्च कार्ययोग्यताऽऽधानार्था इति प्रोक्षणादिषु सिद्धम् । ततश्च स्वामी स्वस्य फलरूपकार्य-योग्यताऽऽधानार्थं स्वस्मिन्नेव वपनादिकं अनुमन्यते ।

तपसो याजमानताधिकरणम् (III-8-3)

At ज्योतिष्टोम, by the statement व्यहं नाश्नाति, त्र्यहं नाश्नाति etc. तपस् of the nature of कायशोषण is prescribed. Here the question is raised whether this has to be observed by यजमान or अध्वर्यु.

ज्योतिष्टोमे “व्यहं नाश्नाति, त्र्यहं नाश्नाति” इति कायशोषणरूपं तपःशब्दितं कर्मास्ति । तत्किं यजमानेन कार्यमुत अध्वर्युणेति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin states that fasting is painful. Hence its observance does not suit यजमान who longs for happiness. Hence it has to be observed by अध्वर्यु on the basis of समाख्या.

पूर्वपक्षस्तु वपनादीनां फलसंस्कारत्वेन याजमानत्वेऽप्यनशनरूपतपसः क्लेशात्मकत्वेन सुखार्थिस्वामिप्रतिकूलस्य स्वामिगतातिशयानाधायकतया संस्कारत्वायोगात् स्वामिनस्तत्र गुणभूततया परिक्रयविधिना कर्त्रन्तरप्राप्तेः समाख्ययाऽऽध्वर्यवत्वमेव युक्तमिति ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that संस्कारता is कार्ययोग्यताऽऽधायकता. It is done in two ways by investing a special capacity and by removing obstructions. Here, अधर्म done unwittingly in the course of performing the sacrifice is removed by तपस् of the nature of fasting. Hence it has to be observed by यजमान only.

सिद्धान्तस्तु संस्कारता हि कार्ययोग्यताऽऽधायकता । योग्यताऽऽधायकत्वञ्चातिशयजननादिव प्रतिबन्धनिरासादपि लोके दृष्टम् । ततश्च क्रतुफलविपरीतस्वफलभोगदानेन क्रतुफलं प्रतिबध्नतो बलवतो दुःखहेतोरधर्मस्य दुःखात्मकं तपोऽनुभवता भोगेन क्षपणादप्रत्यूहं क्रतुफलोत्पत्तेर्दुःखात्मकस्यापि तपसः कार्ययोग्यताऽऽधायकतया संस्कारत्वाविरोधाद्याजमानत्वमेवेति ।

लोहितोष्णीषतादीनां सर्वर्त्विग्धर्मताधिकरणम् (III-8-4)

At वाजपेय, the statement, “हिरण्यमालिनः ऋत्विजः प्रचरन्ति” is found. At श्येनप्रकरण, the statement “लोहितोष्णीषा लोहितवसना निवीताः ऋत्विजः प्रचरन्ति” is found. Here, the question is raised whether these should be worn by the ऋत्विक्स who are indicated by the समाख्या only or by all ऋत्विक्स is raised.

वाजपेये “हिरण्यमालिनो ऋत्विजो प्रचरन्ति” इति श्रूयते । तथा श्येनप्रकरणे “लोहितोष्णीषा लोहितवसना निवीता ऋत्विजः प्रचरन्ति” इति श्रूयते । ते किं हिरण्यमालित्वादयो धर्माः समाख्यया तत्तत्पुरुषैः कार्या उत सर्वर्त्विग्भिरिति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that the हिरण्यमालित्व etc. stated in अध्वर्युकाण्ड be observed by अध्वर्यु only on the basis of समाख्या ।

पूर्वपक्षस्तु, अध्वर्युकाण्डे पठिता हिरण्यमालित्वादयोऽध्वर्युभिरेव हिरण्येत्यादिवचना-
दृत्विग्भिः क्रियमाणानां तेषां समाख्याविषयत्वसम्भवादिति ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that these are enjoined for ऋत्विक्स् by the न्याय, “प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिः,” these apply to all ऋत्विक्स्. Hence, these are to be observed by all ऋत्विक्स्. समाख्या has no scope here.

सिद्धान्तस्तु ऋत्विगुद्देशेन विधीयमानानां तेषां प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिरिति न्यायेन
वचनात्सर्वार्थतासिद्धेर्न समाख्याविषयत्वसम्भव इति सर्वर्त्विग्धर्मा हिरण्यमालित्वादय इति ।

वृष्टिकामनाया याजमानताधिकरणम् (III-8-5)

At ज्योतिष्टोम, the statement “यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यादिति, नीचैः
सदो मिनुयात्” is found. Here the question is raised whether this is a
कामना on the part of अध्वर्यु taking the statement as “अध्वर्युः यदि कामयेत”
or यजमान.

ज्योतिष्टोमे सदोमाने गुणकामः श्रुतः “यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यादिति, नीचैः
सदो मिनुयात्” इति । अयमर्थः, पुरस्तात्पश्चाच्चावस्थितौ हविर्धानप्राचीनवंशौ यथोच्चौ
तथा सदो नोच्चं कार्यमिति । तत्र सन्देहः, किम् “अध्वर्युर्यदि कामयेत” इत्याध्वर्यवः काम
उत ‘यदि यजमानः कामयेत’ इति याजमानः काम इति ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin states that this कामना is on the part of
अध्वर्यु only who is सदोमानकर्ता but not यजमान.

वाक्येन सदोमानसमानकर्तृकत्वप्रतीतेर्नानकर्तुरध्वर्युत्वाद्वाक्याविरुद्धया समाख्यया
कामयतेराध्वर्यत्वमेव युक्तम् । न याजमानत्वमिति ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that in the expression सदो मिनुयात्, the verb is used in परस्मैपद. This indicates that सदोमानफल has to go to someone other than who makes सदोमान. Hence, though सदोमान is made by अध्वर्यु its result namely वृष्टि goes to यजमान. Therefore, the कामना on the part of यजमान only is stated here.

सिद्धान्तः— परस्मैपदप्रयोगवशेन मानफलस्यान्यगामित्वप्रतीतेर्वृष्टिलक्षणफलस्य यजमानत्वगामित्वात्, परस्मैपदश्रुत्या वाक्यसमाख्ययोर्बाधात् याजमानत्वमेव कामयतेः । वाक्यं तु “यजमानकामितां वृष्टिं पर्जन्यः सम्पादयत्वित्येवं योऽध्वर्युः कामयेत स नीचैः सदो मिनुयात्” इत्येवं व्याख्येयम् ।

आयुर्दादिमन्त्राणां याजमानताधिकरणम् (III-8-6)

The मन्त्रs “आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहि” etc. are stated in आध्वर्यववेद. Here the question is raised whether these are to be recited by अध्वर्यु or यजमान.

“आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहि” इत्यादयो मन्त्रा आध्वर्यसमाम्नाते वेदे पठिताः । ते किमध्वर्युणा प्रयोक्तव्या उत यजमानेनेति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin takes the stand that these are to be recited by अध्वर्यु only.

पूर्वत्र “मिनुयात्” इति परस्मैपदश्रुत्या समाख्याबाधेन कामयतेर्याजमानत्वेऽपीह विरोधिश्चुतेरभावात्समाख्ययाऽध्वर्युणैव प्रयोक्तव्या इति प्राप्ते ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that the result of the recitation of the मन्त्र i.e. प्रधानकर्मफल goes to यजमान only. Therefore recitation should be made by यजमान only.

सिद्धान्त्यते, अत्र मन्त्रे मन्त्रलिङ्गान्मन्त्रोच्चारयितुं पुरुषनिष्ठत्वेन प्रधानकर्मफलमाशास्य-मवगम्यमानं यजमानगाम्येव युक्तमिति लिङ्गात्समाख्याया बाधेन याजमानत्वमेव मन्त्रोच्चारणस्येति ।

ध्यामातस्योभयप्रयोज्यताधिकरणम् (III-8-7)

At दर्शपूर्णमास the मन्त्रs “वाजस्य मा प्रसवेन” etc. are stated in अध्वर्युकाण्डे ie., यजुर्वेद, and also in यजमानकाण्डे. Here the question is raised whether these should be recited by यजमान alone or अध्वर्यु alone or by both of them or anyone.

दर्शपूर्णमासयोः “वाजस्य मा प्रसवेन” इत्यादयो मन्त्राः सामान्यरूपेणाध्वर्युकाण्डे विशेषरूपेण यजमानकाण्डे चाम्नाताः । ते किं येन केनचित्प्रयोक्तव्याः, उत यजमानेनैव अथाध्वर्युणैव किं वोभयाभ्याम् इति चतुर्धा सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : (i) Pūrvapakṣa is stated in three ways. (i) since the मन्त्र is one, recitation by one will satisfy the requirement. Therefore any one of them may recite.

(ii) विशेषसमाख्या is in favour of यजमान as it is stated in यजमानकाण्डे. Hence यजमान should recite.

(iii) सुग्व्यूहन etc. मन्त्रs are आध्वर्यव मन्त्रs. Hence, अध्वर्यु alone should recite.

पूर्वपक्षस्तु मन्त्रस्यैकत्वेनैकेन पठिते सति मन्त्रस्य चरितार्थत्वाद्यः कश्चिद्ब्रूयादित्येकः । विशेषसमाख्याया बलीयस्त्वद्याजमान एवेति द्वितीयः । सुग्व्यूहनादेर्मन्त्रार्थस्याऽध्वर्यवत्वान्मन्त्रोऽप्यध्वर्युणैव प्रयोक्तव्यः इति तृतीयः ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that if one alone recites then stating the मन्त्र in another काण्डे becomes superfluous. Since there is no conflict between the two समाख्याs it should be recited by both. However there is a difference in the intention of each one of them. अध्वर्यु intends to convey “I will perform the act conveyed by this मन्त्र”. यजमान intends to convey “I will not commit any mistake” in the observance of meaning conveyed by this मन्त्र.

सिद्धान्तस्तु, एकेनैव मन्त्रस्य पाठे काण्डान्तरपाठस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात्, समाख्याद्वया-
विरोधादुभाभ्यां पठनीयः इति कर्तृद्वयसमुच्चयः । परन्तु तयोः पठताराशयभेदोऽस्ति ।
“अनेन मन्त्रेण प्रकाशितमर्थमनुष्ठास्यामि” इत्यध्वर्योराशयः । “अत्र न प्रमदिष्यामि”
इति यजमानस्येति ।

अभिज्ञस्यैव वाचयितव्याधिकरणम् (III-8-8)

At वाजपेय, the statement “कृत्स्नीर्यजमानं वाचयति” is found. The
expression कृत्स्नीः refers to आयुर्यज्ञेन कल्पताम् etc. मन्त्रs. अध्वर्यु should make
the यजमान to recite these. Here the question is raised whether these
should be made to be recited by यजमान who knows the मन्त्र and मन्त्रार्थ
or even such यजमान who does not know, or both of them.

वाजपेये श्रूयते “कृत्स्नीर्यजमानं वाचयति” इति । “आयुर्यज्ञेन कल्पताम्”
इत्यादिकान्मन्त्रान् वाचयेदध्वर्युरित्यर्थः । तत्र किं मन्त्रमन्त्रार्थयोरभिज्ञमनभिज्ञश्चोभौ
वाचयेदुतानभिज्ञमथाभिज्ञमेवेति त्रेधा सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : i) Pūrvapakṣin argues that it is not particularly stated
that only such यजमान who knows मन्त्र and मन्त्रार्थ be made to recite this.
Hence, both should recite this.

ii) Since the यजमान who knows मन्त्र and मन्त्रार्थ is able to recite by
himself, he need not be made to recite by अध्वर्यु. But only such यजमान
who does not know be made to recite.

“विद्वांसमेव वाचयेत्” इति विशेषाश्रवणात् उभावपि वाचयेदित्येकः पूर्वपक्षः ।
अभिज्ञः स्वयमेव वक्तुम् शक्त इति न वाच्यः । किन्तु नभिज्ञ एव वाचनीय इत्यन्यः ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that only those who know मन्त्र
and मन्त्रार्थ are eligible to perform the sacrifice. Therefore the question
of making such persons who do not know to recite, does not arise. Hence

यजमान who knows मन्त्र and मन्त्रार्थ be made to recite these. This is intended to enable him to remember मन्त्र and मन्त्रार्थ.

सिद्धान्तस्तु “अधिकारो हि विदुषो, नाज्ञस्य” इति षष्ठाद्यपादे चातुर्वर्ण्यमविशेषा-
दित्यत्र वक्ष्यमाणत्वेनानभिज्ञस्याधिकाराभावाद्विद्वानेव यजमानो वाचनीयः । तदनुकूल-
स्मरणाचरणेनोपपत्तेश्चाभिज्ञमेव वाचयेदिति ।

द्वादशद्वन्द्वानामाध्वर्यवताधिकरणम् (III-8-9)

In दर्शपूर्णमासप्रकरण, वत्सश्च उपावसृजति उखाश्चाधिश्रयति etc. twelve pairs of acts are stated. These are formed into pair as वत्सापकरण is one act and the placing the milk obtained by milking the cow in पिठरस्थापन is another act. These two are to be made into one pair. Similarly twelve pairs are worked out. Here the question is raised whether these acts and forming them into the pairs both be made by यजमान or अध्वर्यु.

i) आध्वर्यवसमाख्यावति यजुर्वेदे यजमानकाण्डे षष्ठे प्रश्ने दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते “द्वादश द्वन्द्वानि, दर्शपूर्णमासयोस्तानि सम्पाद्यानि इत्याहुः । वत्सश्चोपावसृजति उखाश्चाधिश्रयति, अव च हन्ति दृषदौ च समाहन्ति, अधि च वपते, कपालानि चोप-
दधाति, पुरोडाशं चाधिश्रयति, आज्यञ्च स्तम्बयजुश्च हरति, अभि च गृह्णाति, वेदिश्च परिगृह्णाति, पत्नीञ्च सन्नहति, प्रोक्षणीश्चासादयति, आज्यं च । एतानि वै द्वादशद्वन्द्वानि दर्शपूर्णमासयोः । तानि य एवं सम्पाद्य यजते” इति । पलाशशाखया वत्सापाकरणमेकं कर्म । दोहनेन सम्पादितं क्षीरं धारयितुं पिठरस्थापनमन्यत्कर्म । तदुभयमेकं द्वन्द्वम् । एवमन्यानि च कर्मद्वन्द्वानि ज्ञेयानि ।

ii) तत्र सन्देहः किं द्वयोर्द्वयोर्मिथः प्रत्यासन्नत्वरूपद्वन्द्वसंपादनं पदार्थाश्च यजमानः कुर्यात् उत अध्वर्युः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that the आध्वर्यवसमाख्या is a सामान्यसमाख्या while याजमानसमाख्या is विशेषसमाख्या. विशेषसमाख्या sets aside सामान्यसमाख्या. Hence both should be observed by यजमान only.

यजमानरूपविशेषसमाख्याया आध्वर्यवरूपसामान्यसमाख्याया बाधाद्यजमानेनैव तान्यनुष्ठेयानीति ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that यजमानकाण्ड is an अवान्तरकाण्ड within आध्वर्यवकाण्ड ie., यजुर्वेदकाण्ड. In the अवान्तरकाण्ड, वत्सापकरण etc. acts are enjoined. From this it becomes known that forming these into pairs is to be made by यजमान. However as यजमान employs the ऋत्विक्स to do the acts connected with the performance of the sacrifice, the statement which says, यजमान should form these into pairs should be taken in the sense that यजमान should make the अध्वर्यु to form into pairs. Hence अध्वर्यु forms them into pairs.

सिद्धान्तस्तु, आध्वर्यवसमाख्याते यजुर्वेदे याजमानमिदमवान्तरकाण्डम् । महाकाण्ड-
न्त्वाध्वर्यवमेव । तत्रैते वत्सापाकरणादयो धर्माश्चोद्यन्ते । अतः प्रथमं विहितानां अनुपजात-
विरोधितया तत्रैवाध्वर्युकर्तृकत्वेन निर्ज्ञातानां यजमानेन द्वयोर्द्वयोर्मिथः प्रत्यासन्नत्वरूप-
द्वन्द्वतासम्पादनमात्रं विधीयते । तच्च यजमानः स्वानुष्ठेयकरणार्थमेव त्विजां क्रीतत्वे-
नाध्वर्युर्यथा द्वयं द्वयमासन्नं करोति तथा कारयतीति ।

होतुराध्वर्यवकरणमन्त्रानुष्ठातृत्वाधिकरणम् (III-8-10)

At अग्नीषोमीयपशु, reciting the मन्त्र “परिवीरसि” etc. which are known as यूपपरिव्याणकरणमन्त्र, अध्वर्यु encircles यूप by रशना. This encircling is restated by होता reciting the मन्त्र, “युवा सुवासाः परिवीत” etc. The मन्त्र परिवीरसि is known as करणमन्त्र and the मन्त्र “युवा सुवासाः” etc. is known as क्रियमाण अनुवादि मन्त्र. These two मन्त्रs have to be recited at कुण्डपायिनमयन सत्र also. At that सत्र it is stated that यो होता सोऽध्वर्युः i.e., the होता and अध्वर्यु are one and the same. One and the same होता cannot recite the two मन्त्रs simultaneously. Here the question is raised whether the हौत्रमन्त्र be recited first and then आध्वर्यव मन्त्र or there is no fixed order, that is to say, any one of them may be recited first.

- i) अग्नीषोमीयपशौ “परिवीरसि” इत्यनेन यूपपरिव्याणकरणमन्त्रेणाध्वर्युर्यूपस्य रशनया परिव्याणं करोति । तदानीं क्रियमाणपरिव्याणं होता “युवा सुवासाः परिवीत आगत्स उ श्रेयान् भवति जायमानः । तं धीरासः कवयः उन्नयन्ति स्वाद्धो मनसा देवयन्तः” इति मन्त्रेणानुवदति ।
- ii) स च मन्त्रः “परिवीरसि” इति करणमन्त्रेणानुष्ठीयमानस्यापरिसमाप्त्यवच्छिन्नस्यानुवादीति क्रियमाणानुवादीत्युच्यते । तौ करणमन्त्रक्रियमाणानुवादिमन्त्रौ चोदकपरम्परया कुण्डपायिनमायनं सत्रं प्राप्तौ ।
- iii) तत्र च अध्वर्योर्होतुश्च समास इति शब्दतोऽभेदः श्रुतः “यो होता सोऽध्वर्युः इति । तत्रैको होता द्वौ मन्त्रौ सकृत्प्रयोक्तुमशक्तः किं हौत्रं ब्रूयादुताध्वर्यवमुतानियम इति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin states that (i) अनियमः इत्येकः there is no fixed order. any one of them may be recited first is one view of Pūrvapakṣa ii) क्रियमाणानुवादिमन्त्र should be recited first is another Pūrvapakṣa.

i) अनियमः इत्येकः पूर्वपक्षः

ii) अन्यस्तु, होता क्रियमाणानुवादिनमेव मन्त्रं वदेदिति ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that one and the same person cannot discharge the duties of होता and आध्वर्यु. Therefore only one of them has to be assigned. As per the statement “यो होता सोऽध्वर्युः”, होता has to perform the duties of अध्वर्यु. Hence होता has to recite परिवीरसि etc. करणमन्त्र which was to be recited by अध्वर्यु. The other मन्त्र युवा सुवासाः etc. that was recited by होता in प्रकृतियाग is now to be recited by मैत्रावरुण who is होतृपुरुष in this सत्र. This means, आध्वर्यवमन्त्र has to be stated first and then होतृमन्त्र.

सिद्धान्तस्तु, होत्राध्वर्यवयोः कर्मणोरुभयोरेकेन कर्तुमशक्यत्वेनान्यतरत्यागेऽवश्यं कार्ये “यो होता सोऽध्वर्युः” इति प्रतिपक्षवचनेन चोदकतोऽपि प्रबलेनाध्वर्यवधर्मेण होतुः प्राप्त-
तयाऽऽतिदेशिकं हौत्रं क्रियमाणानुवदिमन्त्रं त्यक्त्वाऽऽध्वर्यवमेव “परिवीरसी” इति करण-
मन्त्रमेव होता वदेत् । हौत्रं “युवा सुवासाः” इति मन्त्रं तु होतृपुरुषो मैत्रावरुणादिर्वदेदिति ।

प्रेषप्रेषार्थयोः पृथक्कर्तृकत्वाधिकरणम् (III-8-11)

At दर्शपूर्णमास, “प्रोक्षणीरासादय”, “अग्नीदग्नीन्विहर” etc. प्रेषमन्त्रs are stated and प्रोक्षण्यासादन, अग्निविहरण etc. are conveyed by these मन्त्रs. Here the question is raised whether both प्रेष and प्रेषार्थ be observed by अध्वर्यु alone or प्रेष by one person and प्रेषार्थानुष्ठान by another person.

दर्शपूर्णमासयोः प्रेषाः समाम्नाताः “प्रोक्षणीरासादय” “अग्नीदग्नीन्विहर” “इध्मा-
बर्हिरुपसादय” इत्यादयः । ते किं प्रेषाः प्रेषार्थभूतप्रोक्षण्यासादनाग्निविहरणादयश्चाध्वर्युणैव
कार्या उत अन्यः प्रेषयिताऽन्यस्तदर्थानुष्ठातेति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin states that there is no conflict between these two roles. Therefore the two roles be played by अध्वर्यु only.

प्रेषप्रेषार्थयोरध्वर्यवसमाख्यागतैककर्तृकत्वे विरोधाभावेन तत्त्यागायोगादध्वर्युद्वयोरपि कर्तेति ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that in the प्रेष, अग्नीदग्नीन्विहर, अग्नीत् is addressed. This indicates that he is प्रेषार्थानुष्ठाता and a different person from प्रेषकर्ता. One and the same person cannot address himself and perform the act stated to him by addressing him. In view of this प्रेषकर्ता and प्रेषार्थानुष्ठाता are different persons.

“अग्नीत्” इति सम्बोधनस्य च चेतनान्तरविषयकत्वेन स्वात्मनि च प्रेषायोगात्प्रेष-
लिङ्गबलादाध्वर्यवसमाख्याबाधेन प्रेषप्रेषार्थौ भिन्नभिन्नकर्तृकाविति ।

प्रेषप्रेषार्थयोर्यथाक्रममाध्वर्यवाग्नीध्रताधिकरणम् (III-8-12)

In the earlier अधिकरण it is stated that प्रेषार्थकर्ता and प्रेषकर्ता are different persons. Here the question is raised whether अध्वर्यु is प्रेषार्थकर्ता and अग्नीत् is प्रेषकर्ता or it is the otherway round.

प्रेषयितुरन्यः प्रेषार्थकर्तेत्युक्तम् । स किमध्वर्युः प्रेषार्थकर्ता, प्रेषयिता “अग्नीत्” उत विपरीतमिति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin states that अध्वर्यु is प्रेषार्थकर्ता and अग्नीत् is प्रेषयिता. This position creates a difficulty. In the प्रेष statement अग्नीदग्नीन्विहर, अग्नीत् is addressed. This indicates that he has to be प्रेषार्थानुष्ठाता. However, this difficulty may be solved by taking the very word अग्नीत् in the sense of अध्वर्यु by गौणीवृत्ति.

तस्मादध्वर्युः प्रेषार्थकर्ता, प्रेषयिता त्वग्नीदिति । न च तत्रत्याग्नीत्पदस्य का गतिरिति शङ्क्यम् । गौण्या वृत्त्या अध्वर्युपरत्वसम्भवादिति ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that when a word can be taken in मुख्यार्थ assigning गौणार्थ to it is not possible. Therefore अध्वर्यु is प्रेषयिता and अग्नीत् is प्रेषार्थानुष्ठाता ।

समाख्याया अबाधेनोपपत्तौ कापि बाधायोगात्, अग्नीत्पदस्य गौणार्थत्वस्य मुख्यार्थ-सम्भवेनायोगात् प्रेषयिताऽध्वर्युः प्रेषार्थानुष्ठाता अग्नीदिति ।

करणमन्त्रेषु स्वामिफलस्याशासितव्यताधिकरणम् (III-8-13)

At दर्शपूर्णमास the ममाग्ने वचो etc. मन्त्रs are of the nature of प्रत्यगाशीर्वाद. These are recited by अध्वर्यु. Here the question is raised whether the फल stated in these मन्त्रs goes to अध्वर्यु or यजमान.

दर्शपूर्णमासप्रकरणस्था “ममाग्रे वर्चो विह्वेष्वस्तु” इत्यादयः प्रत्यगाशीरूपा अप्यध्वर्युणैव पठ्यन्ते । तत्र सन्देहः, मन्त्रगतं वर्चःप्रभृति फलं किमध्वर्योरुत यजमानस्येति ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin states that the word मम in the मन्त्र indicates that the फल stated in it goes to the very reciter of मन्त्र i.e. अध्वर्युः.

ममेति पदलिङ्गान्मन्त्रप्रकाशयवर्चःप्रभृतिफलस्याध्वर्युगामित्वमेव युक्तमिति ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that the फल of साङ्गप्रधानयाग has to go to यजमान only. अध्वर्युः is employed by यजमान by paying appropriate दक्षिणा. Therefore, he cannot get any फल of याग. He gets only the दक्षिणा. Hence, the फल stated in the ममाग्रे etc. मन्त्र goes to यजमान only. The word मम in the मन्त्र should be taken in the sense of मदीयस्य यजमानस्य.

साङ्गप्रधानभावनाविषयाङ्गफलानामपि यजमानगामित्वप्रतीतिर्यजमानपरिक्रीतस्याध्वर्यो-
र्दक्षिणातिरिक्तफलसम्बन्धस्यन्याय्यत्वाच्छ्रुतिन्यायाभ्यां विरुद्धं तल्लिङ्गं यजमानपरत्वेनोप-
चारेण नेयम् “मम मदीयस्य यजमानस्य वर्चोऽस्तु” इति ।

करणमन्त्रेषु कर्मार्थफलस्य ऋत्विग्धर्मताधिकरणम् (III-8-14)

At दर्शपूर्णमास, for आधारहोम, सुक् and सुव filled with आज्य, holding close to the navel, अध्वर्युः recites “अग्राविष्णू” etc. करण मन्त्र. This मन्त्र conveys सन्तापाभावरूपफल. Here the question is raised whether this फल goes to यजमान or अध्वर्युः.

दर्शपूर्णमासयोरआधारहोमार्थमाज्यपूर्णौ पृथक् सुक्सुवौ गृहीत्वा नाभिसमीपे हस्तेन धारयति । तत्रायं करणमन्त्रोऽध्वर्युणा पठ्यते “अग्राविष्णू मा वामवक्रमिषं विजिहाथां मा मा सन्ताप्तं लोकं मे लोककृतौ कृणुतम्” इति ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that यजमान desires that अध्वर्युः should perform his duties without any सन्ताप may be taken as conveyed

by this मन्त्र. अध्वर्यु performing his duties smoothly is necessary for यजमान. Hence the फल stated in this मन्त्र goes to अध्वर्यु only.

असन्तप्तेनैव कर्म कर्तव्यमित्यसन्तापस्याध्वर्युगतत्वेनापि यजमानेच्छाविषयत्वं स्वाभिमत कर्मसमाप्त्यर्थमावश्यम् । तस्मादसन्तापादिकमध्वर्युगामी ।

Siddhānta : Siddhāntin agrees with it.

सिद्धान्तेऽध्वर्युरेवेति ।

करणमन्त्रेषु कचित्कर्मार्यफलस्य यजमानत्विगुभयधर्मताधिकरणम् (III-8-15)

At ज्योतिष्टोम in हविर्धानमण्डप there are four pits called उपरव. Among these near one उपरव, यजमान spreads his right hand. अध्वर्यु holds यजमान's hand by his hand. यजमान from the मन्त्र “किमत्र भद्रं तन्नौ सह” by the word “किमत्र” asks about फल. अध्वर्यु by the word “भद्रं” in the same मन्त्र replies. Then यजमान by the word तन्नौ सह accepts that as belonging to him. Here the question is raised whether this भद्ररूपफल goes to यजमान or अध्वर्यु.

ज्योतिष्टोमे हविर्धानमण्डपसोमाभिषवाधारयोः फलकयोरधस्ताच्चतसृष्वाग्नेयादिविदिक्षु चत्वार उपरवनामका गर्ता वर्तन्ते । तेष्वेकस्मिन्नुपरवके यजमानो दक्षिणहस्तं प्रसारयति । तत्रैवाध्वर्युरपि स्वहस्तं प्रसार्याधस्ताद्यजमानहस्तं गृह्णाति । तदा यजमानः “किमत्र भद्रं तन्नौ सह” इति मन्त्रे किमत्र इत्यंशेन फलं पृच्छति । अध्वर्युश्च “भद्रम्” इत्यंशेनोत्तरं ब्रूते । ततो यजमानः “तन्नौ सह” इति मन्त्रेण तत्फलं स्वकीयत्वेन स्वीकरोति । तत्र सन्देहः, भद्ररूपं फलं स्वामिमात्रगाम्युताध्वर्युगाम्यपीति ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin states that this फल goes to यजमान only.

पूर्वपक्षस्तु याजमानत्वमेव ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that the word नौ is in dual number. Together with the word सह it conveys that भद्ररूपफल goes to both of them.

सिद्धान्तस्तु “नौ” इति द्विवचनेन “सह” इत्यनेन चोभयगामित्वप्रतीतेर्द्वयोरपि भद्ररूपं फलमिति ।

प्राकृतधर्माणां विकृतावपूर्णपदार्थानङ्गताधिकरणम् (III-8-16)

Cutting etc. auxiliaries of बर्हि ie., दर्भ grass, are the auxiliaries of both अङ्ग and प्रधान. This is already stated in the first section, these are taken into विकृति. Here, the question is raised- whether these are to be taken as auxiliaries of बर्हि that are utilised for यूपावटास्तरण or not.

पूर्वपादे अङ्गप्रधानार्थतयोक्ता लवनादयो बर्हिरादिधर्माः । ते किं विकृतावतिदिश्यमाना यूपावटास्तरणबर्हिष्वपि भवन्त्युत न इति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin states that the auxiliaries of बर्हि etc. stated in प्रकृतियाग are to be taken as the auxiliaries of बर्हि utilised for यूपावटास्तरण in विकृति also.

अङ्गप्रधानार्थतया बर्हिरादिधर्माणां प्रागुक्ततया विकृतिगतयूपावटस्तरणबर्हिष्वपि स्युरिति प्राप्तम् ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that cutting etc. auxiliaries of बर्हि are for the बर्हिःकार्य but not for mere बर्हिस्वरूप. अतिदेश from प्रकृति to विकृति is made through the कार्य of the respective items. यूपावटास्तरण is not a प्राकृतकार्य. Hence, cutting etc. auxiliaries of बर्हि do not apply to the यूपावटास्तरणसाधनबर्हि in विकृति.

सिद्धान्तस्तु प्रकृतौ बर्हिर्धर्मा बर्हिःकार्यप्रयुक्ताः । न बर्हिःस्वरूपप्रयुक्ताः । आनर्थक्यात् । कार्यद्वारेणैव विकृतावतिदिश्यन्ते । यूपावटास्तरणं न प्राकृते कार्यम् । अतो यूपावटस्तरणसाधने बर्हिषि न लवनादयो बर्हिर्धर्माः ।

विधृतिपवित्रयोः परिभोजनीयबर्हिषा कर्तव्यताधिकरणम् (III-8-17)

At दर्शपूर्णमास, पवित्र made of दर्भ and विधृति made of कुश are

prescribed. Here, the question is raised whether these be made from the बर्हिs that are संस्कृत by लवन and used for वेदिस्तरण or असंस्कृत.

दर्शपूर्णमासयोः “समावप्रच्छिन्नाग्रौ दर्भौ प्रादेशमात्रौ पवित्रे करोति” इति श्रुतम् । तथा विधृती अपि श्रुते । विधृती नाम वेद्यामुदगग्रतया स्थाप्यौ “ऐक्षवी विधृती” इति वाक्योक्तौ कुशौ । तानि किं विधृतिपवित्राणि लवनादिसंस्कृताद्वेदिस्तरणार्थाद्बर्हिषः कार्याणि, किं वा बर्हिस्सापेक्षप्राकृतसर्वधर्मादसंस्कृतात् परिभोजनीयादिति संशयः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that लवन etc. auxiliaries of बर्हि are meant for प्रधानोपकारिबर्हि. विधृति etc. also are प्रधानोपकारि. Hence, these should be made by संस्कृतबर्हि only.

बर्हिर्धर्माणां प्रधानोपकारिबर्हिर्मार्त्रार्थत्वात् विधृत्यादीनां प्रधानोपकारित्वाविशेषात् संस्कृतादेव बर्हिषो विधृत्यादिकरणमिति प्राप्ते ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that the entire संस्कृतबर्हि is utilised for वेदिस्तरण. संस्कृतबर्हि is not left for preparing विधृति. Hence, to prepare विधृति etc. संस्काररहित दर्भs called परिभोजनीय be used.

कृत्स्नस्यापि लवनादिसंस्कृतस्य बर्हिषो “बर्हिषा वेदिं स्तृणाति” इति विहितवेदिस्तरणे विनियोगाच्च ततो विधृत्यादिकरणम् । किन्तु विधृतिपवित्रनिष्पत्तिरपि शास्त्रीय-लवनादिसंस्काररहितैः परिभोजनीयनामकैर्दर्भैः कार्येति सिद्धान्तः ।

प्राकृतपुरोडाशादीनां निधनाधिकरणम् (III-8-18)

At ज्योतिष्टोम it is stated that a portion of पुरोडाश be placed in ऐन्द्रवायवपात्र. Here, the question is raised whether this portion be taken from सवनीयपुरोडाश or be taken from a separate पुरोडाश.

ज्योतिष्टोमे श्रूयते “पुरोडाशशकलमैन्द्रवायवस्य पात्रे निदधाति” इति । शकलः एकदेशः । तत्र सन्देहः । तत्किं सवनीयपुरोडाशादपनीय शकलः पात्रे निधातव्य उत पुरोडाशान्तरमुत्पाद्य तच्छकलस्य निधानमिति ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that since, the पुरोडाश meant for याग cannot be used for another purpose, another पुरोडाश be prepared and a portion of this be placed in ऐन्द्रवायवपात्र.

यागार्थस्यान्यत्र विनियोगासम्भवान्नूतनं किञ्चित्पुरोडाशं सम्पाद्य तदीयशकलेनैन्द्रवायवे प्रक्षेपक्रिया कार्येति ।

Siddhānta : Siddhāntin states that a portion of सवनीयपुरोडाश only be placed. In the statement शकलं निदधाति, the word शकल is in the accusative case suffix. This indicates that संस्कार has to be made for the portion that is taken. प्रतिपत्तिरूपसंस्कार can be made only for that which is इष्टिशेष. Hence, a portion of पुरोडाश that is offered at सवनीय only be placed in ऐन्द्रवायवपात्र.

सिद्धान्तस्तु सवनीयपुरोडाशशकलस्यैवैतन्निधानम् । “शकलं निदधाति” इति द्वितीयाश्रुत्या शकलस्य संस्कार्यत्वावगमात्, इष्टिशिष्टस्यैव प्रतिपत्तिरूपसंस्कारापेक्षणात् ।

काम्येष्टिपूपांशुत्वधर्मस्य प्रधानार्थताधिकरणम् (III-8-19)

The statement “यज्ञार्थवर्णं वै काम्या इष्टयः, ताः उपांशु यष्टव्या” is found. उपांशु कर्तव्याः means be performed reciting the hymns in a low voice. This is necessary because these काम्येष्टिs have to be kept a secret. Here, the question is raised whether उपांशुत्व prescribed here both for प्रधान and अङ्ग or only for प्रधान.

“यज्ञार्थवर्णं वै काम्या इष्टयः, ताः उपांशु यष्टव्याः” इति विकृतौ श्रूयते । अथर्ववेदोक्तकर्मवद्यज्ञेषु काम्या इष्टयो गोप्याः । तस्मात्ता उपांशु कर्तव्या इति तदर्थः । तत्र किमुपांशुत्वमङ्गप्रधानार्थमुत प्रधानार्थमेवेति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin states that उपांशुत्व is both for प्रधान and अङ्ग. उपांशुत्वस्यापि उभयार्थता इति ।

Siddhānta : Siddhāntin states that the statement यज्ञाथर्वणं etc. prescribes उपांशुत्व only in respect of प्रधानकर्म. Hence, उपांशुत्व is only for प्रधानकर्म.

वाक्यात्प्रधानार्थतयैव विधानान्नोभयार्थत्वम् । किन्तु प्रधानकाम्येष्ट्यर्थतैवोपांशुत्वस्येति ।

श्येनाङ्गानां नवनीताज्यताधिकरणम् (III-8-20)

At श्येनयाग, by the statement “दतिनवनीतमाज्यं भवति”, आज्य that is made out of the butter stored in दति is prescribed. The word दति means चर्मभस्त्रिका. Here, the question is raised whether this is meant for प्रधान or अङ्ग.

श्येने श्रूयते “दतिनवनीतमाज्यं भवति” इति । दतिश्चर्मभस्त्रिका । तत्र चिरं संगृहीतं यन्नवनीतं तत्प्रकृतिद्रव्यकमाज्यमिति तदर्थः । तत्किं प्रधानार्थमुताङ्गार्थमिति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin states that आज्य is not stated in the context of श्येन. Hence, दतिनवनीत-प्रकृतिक-आज्य is enjoined. for प्रधानश्येनयाग as a substitute for सोम.

पूर्वपक्षस्तु आज्यस्य श्येने अप्राप्तेराज्योद्देशेन तत्प्रकृतितया दतिनवनीतविधानासम्भवाद् दतिनवनीतप्रकृतकमाज्यं विशिष्टमेव विधेयम् । तच्च पूर्वत्र वाक्यादुपांशुत्वस्येव प्रकरणात् प्रधानश्येनयागार्थं सोमप्रत्याम्नानतयैवेति ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that there is no total absence of आज्य in श्येनयाग. Though it is absent in प्रधान it is present in अङ्ग by अतिदेश . Hence, with reference to this आज्य the auxiliary दतिनवनीत is enjoined here, for अङ्ग's only.

सिद्धान्तस्तु, यदि सर्वथा आज्यस्याप्राप्तिः स्यात्तदैवं स्यात् । इह तु प्रधाने तदप्राप्ता-वप्यङ्गावतिदेशतस्तत्प्राप्तिसम्भवात्तदनुवादेन दतिनवनीतगुणविधाने लाघवाच्च विशिष्टविधि-

गौरवाङ्गीकारो युक्तः । तस्मात् दृतौ नवनीतं प्रकृतिद्रव्यं यस्य तदाज्यं दृतिनवनीतं इति व्युत्पत्त्या आज्यप्राप्तिमच्छेनाङ्गेष्वेव तस्य निवेश इति ।

सर्वेषां श्येनाङ्गानां नवनीताज्यताधिकरणम् (III-8-21)

In the earlier अधिकरण it was stated that दृतिनवनीतत्व is an auxiliary of श्येनाङ्ग. In this अधिकरण the question whether दृतिनवनीतत्व is an auxiliary of पशु, पुरोडाश etc. अङ्गs that are observed at सुत्याकाल or the auxiliaries of दीक्षणीय etc. that are observed at other times.

उक्ते श्येनाङ्गधर्मत्वेऽत्र तद्विशेषचिन्तनात्सङ्गतिः । दृतिनवनीतत्वं किं सुत्याकालीनेषु पशुतत्पुरोडाशरूपेष्वङ्गेषु स्यादुत कालान्तरवर्तिदीक्षणीयाद्यङ्गेष्वपीति सन्देहः ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that दृतिनवनीतत्वगुण is an auxiliary of सुत्याकालीन अङ्गs only because it is enjoined as the अङ्ग of श्येन in a general way.

पूर्वपक्षस्तु सुत्याकालीनाङ्गेष्वेव स्यात् । कुतः? विमतो दृतिनवनीतत्वगुणः सुत्याकालीन एव भवितुमर्हति, सामान्यतः श्येनाङ्गत्वेन विहितत्वात् ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that दृतिनवनीतत्व is enjoined for आज्यसामान्य by the statement “यदाज्यं तत् दृतिनवनीतं”. From this it is clear that it is meant for all the अङ्गs.

सिद्धान्तस्तु, “यदाज्यं तत् दृतिनवनीतं” इति आज्यसामान्यानुवादेन दृतिनवनीतं विदधद्वाक्यं सर्वार्थमेवावगमयतीति वाक्येनानुमानस्य बाधात्सर्वाङ्गेषु निवेशोऽस्य गुणस्येति ।

सवनीयानां मांसमयताधिकरणम् (III-8-22)

There is a सत्र called शाक्यानामयन which is to be performed in thirtysix years. In this context it is stated that यजमान proceeds for hunting on संस्थित day. In the course of hunting from the flesh of all the मृगs killed by him सवनीयपुरोडाश be made. The word तरसमय means मांसमय.

Here the question is raised whether तरसमयत्व ie., मांसमयत्व, is enjoined for सवनीयपुरोडाश only or for all पुरोडाशs.

षट्त्रिंशत्सु संवत्सरेष्वनुष्ठेयं शाक्यानामयनं नाम सत्रं । तत्रैतद्वाक्यं श्रूयते “संस्थितेऽहनि गृहपतिर्मृगयां याति । स यान् मृगान् हन्ति तेषां तरसमयाः सवनीयाः पुरोडाशाः भवन्ति इति । तरसमया मांसमया इत्यर्थः । तत्र सन्देहः । किं तरसमयत्वं सर्वपुरोडाशानां विधीयते, किं वा सवनीयानामेवेति ।

Pūrvapakṣa : Pūrvapakṣin argues that तरसमयत्व is enjoined here for all पुरोडाशs. There is no special reason to restrict it to सवनीयपुरोडाश only. Just as in the statement सृष्टीः उपदधाति the word सृष्टि is understood both the hymns that contain the word सृष्टि and those which do not contain it are taken as employed by the word सृष्टि. Here also the word सवनीय be taken in the sense of सवनीयासवनीयसमुदाय.

यथा हि पूर्वत्र नवनीतं सर्वश्रेयनाङ्गार्थमेवं पुरोडाशमात्रानुवादेन वाक्याद्विधीयमानं तरसमयत्वमपि सर्वपुरोडाशार्थं स्यात् । सङ्कोचाभावात् । “सृष्टीरुपदधाति” इत्यत्र सृष्ट्यसृष्टि समुदाये सृष्टिपदस्येव सवनीयासवनीयसमुदाये सवनीयपदस्यामुख्यवृत्त्या वोपपत्तिरिति प्राप्ते ।

Siddhānta : Siddhāntin points out that here तरसमयत्व is not enjoined for पुरोडाश as such. But it is enjoined for सवनीयपुरोडाश only. Hence, it applies to सवनीयपुरोडाश only.

न चैवमिह पुरोडाशानुवादेन तरसमयता विधीयते । सन्निहितान्वयलाभाय “ये सवनीयास्ते तरसमयाः” इति सवनीयानुवादेन तरसमयताविधिरेव युक्तः ।

The eight section of third chapter ends.

The third chapter ends.

ಭಾಟ್ಟಸಂಗ್ರಹ

ಅಧ್ಯಾಯ-1 ಪಾದ-1

ನತ್ವಾ ಧರ್ಮಂ ವೇದಗಮ್ಯಂ ಜೈಮಿನ್ಯಾದಿಮುನೀನಪಿ |

ಕರೋಮಿ ಬಾಲಬೋಧಾಯ ಭಟ್ಟೋಕ್ತನ್ಯಾಯಸಂಗ್ರಹಮ್ ||

ಶ್ರೀರಾಘವೇಂದ್ರ ತೀರ್ಥರು ಪೂರ್ವಮೀಮಾಂಸಾಶಾಸ್ತ್ರದ ಮುಖ್ಯವಿಷಯವಾದ ಧರ್ಮವನ್ನು ಮತ್ತು ಈ ಶಾಸ್ತ್ರದ ಪ್ರವರ್ತಕರಾದ ಜೈಮಿನೀ ಮೊದಲಾದ ಋಷಿಗಳನ್ನೂ ನಮಸ್ಕರಿಸಿ, ಭಾಟ್ಟಮತದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದ ನ್ಯಾಯಗಳ ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತವಾದ ನಿರೂಪಣೆಯನ್ನು ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೆ ತಿಳಿಸಿಕೊಡುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಈ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಬರೆಯುತ್ತಿದ್ದೇವೆ ಎಂದು, ಮಂಗಲಾಚರಣೆಯನ್ನೂ ಈ ಗ್ರಂಥದ ವಿಷಯ ನಿರೂಪಣೆಯನ್ನೂ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ.

ಧರ್ಮಜಿಜ್ಞಾಸಾಧಿಕರಣ (I-1-1)

ಈ ಶಾಸ್ತ್ರದ ಮೊದಲನೇಯ ಸೂತ್ರವಾದ “ಅಥಾತೋ ಧರ್ಮಜಿಜ್ಞಾಸಾ” ಎಂಬ ಸೂತ್ರದಲ್ಲಿ ಜೈಮಿನಿ ಮಹರ್ಷಿಗಳು ವೇದಾಧ್ಯಯನವು ಮುಗಿದ ಮೇಲೆ ಧರ್ಮದ ಜಿಜ್ಞಾಸೆಯನ್ನು ಕೈಕೊಳ್ಳಬೇಕು ಎಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಹೇಳಿಕೆಗೆ “ಸ್ವಾಧ್ಯಾಯೋ ಅಧ್ಯೇತವ್ಯಃ” ಎಂಬ ವಿಧಿವಾಕ್ಯವೂ ಆಧಾರ. ಇಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ವೇದಗಳ ಅಧ್ಯಯನವನ್ನು ಸ್ವರ್ಗದ ಸಂಪಾದನೆಗಾಗಿ ಮಾಡಬೇಕೆಂದು ಹೇಳಿದೆಯೋ ಅಥವಾ ಕರ್ಮಾನುಷ್ಠಾನಕ್ಕೆ ಅನುಕೂಲವಾಗುವ ವೇದಗಳ ಅರ್ಥಜ್ಞಾನವನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂದು ಹೇಳಿದೆಯೋ ಎಂಬ ಸಂದೇಹವನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡು ವಿಷಯ ವಿಚಾರವನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ.

ಪೂರ್ವಪಕ್ಷ : ವೇದಗಳ ಅರ್ಥಜ್ಞಾನವನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ವಿಧಿಯ ಅಗತ್ಯವಿಲ್ಲ. ಭಾರತಾದಿ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಓದಿದವರಿಗೆ ಅವುಗಳ ಅರ್ಥವು ಸಹಜವಾಗಿಯೇ ಆಗುವಂತೆ ವೇದಗಳನ್ನು ಓದಿದವರಿಗೂ ಅವುಗಳ ಅರ್ಥವು ಸಹಜವಾಗಿಯೇ ಆಗುವುದು. ಆದ್ದರಿಂದ ವೇದಗಳ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಬೇಕು ಎಂಬ ಈ ವಿಧಿವಾಕ್ಯವು ಈ ಅಧ್ಯಯನವು ಸ್ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸಾಧನ ಎಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಯಾವ ವಿಧಿವಾಕ್ಯದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಫಲವನ್ನು ಹೇಳಿಲ್ಲವೋ ಅಲ್ಲಿ ಸ್ವರ್ಗವೇ ಫಲವೆಂದು ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಬೇಕು ಎಂದ ಮೀಮಾಂಸಾಶಾಸ್ತ್ರವು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡ ಸಾಮಾನ್ಯ ನಿಯಮವು. ಹೀಗೆ ಅರ್ಥಜ್ಞಾನದ ಅಗತ್ಯವಿಲ್ಲದ್ದರಿಂದ ಅದರ ಜಿಜ್ಞಾಸೆಯು ಅಂದರೆ ವೇದಗಳ ಅರ್ಥವೆಂದು ಹೇಳಲಾದ ಧರ್ಮದ ಜಿಜ್ಞಾಸೆಯು ಅಗತ್ಯವಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಮೀಮಾಂಸಾಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನು ಆರಂಭಿಸುವ ಅಗತ್ಯವಿಲ್ಲ.

(i) ಅಧ್ಯಯನಾರ್ಥಜ್ಞಾನಯೋ: ಹೇತುಹೇತುಮದ್ಭಾವಸ್ಯ ಭಾರತಾಧ್ಯಯನಾದೌ ದೃಷ್ಟತ್ತೇನ ವಿದ್ಯನಪೇಕ್ಷಣಾತ್ |

ಸಿದ್ಧಾಂತ : ‘ಸ್ವಾಧ್ಯೇಯೋ ಅಧ್ಯೇತವ್ಯಃ’ ಎಂಬ ವಿಧಿಯು ನಿಯಮವಿಧಿಯು. ಇದು ವೇದಗಳ ಅರ್ಥವನ್ನು ಗುರುಗಳ ಮುಖಾಂತರ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿಯೇ ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಬೇಕು ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಲಿಖಿತ ಪುಸ್ತಕಗಳಿಂದಾಗಲಿ ಸ್ವತಃ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿ ಆಗಲಿ ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಲು ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ವೇದಾರ್ಥದ

ಜಿಜ್ಞಾಸೆಯು ಅಂದರೆ ಧರ್ಮದ ಸ್ವರೂಪದ ವಿಚಾರವು ಅಗತ್ಯವಾಗಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಮೀಮಾಂಸಾಶಾಸ್ತ್ರದ ಆರಂಭವು ಸೂಕ್ತವಾಗಿದೆ.

ಅರ್ಥಜ್ಞಾನರೂಪ ದೃಷ್ಟಫಲವು ಇರುವಾಗ ಸ್ವರ್ಗರೂಪ ಅದೃಷ್ಟಫಲವನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸುವುದು ಯುಕ್ತವಲ್ಲ.

“ದೃಷ್ಟೇ ಸಂಭವತಿ ಅದೃಷ್ಟಕಲ್ಪನಾಯೋಗಾತ್ ದೃಷ್ಟಾರ್ಥಜ್ಞಾನಫಲಕತ್ವಮೇವ ಅಧ್ಯಯನಸ್ಯ ಯುಕ್ತಮ್”

ಧರ್ಮಲಕ್ಷಣಾಧಿಕರಣ (I-1-2)

ಎರಡನೆಯ ಸೂತ್ರವಾದ “ಚೋದನಾಲಕ್ಷಣಃ ಅರ್ಥಃ ಧರ್ಮಃ” ಎಂಬ ಸೂತ್ರದಲ್ಲಿ ಜೈಮಿನಿ ಮಹರ್ಷಿಗಳು ಧರ್ಮದ ಲಕ್ಷಣವನ್ನೂ ಧರ್ಮದ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನೂ ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಚೋದನ ಅಂದರೆ ವೈದಿಕ ವಿಧಿವಾಕ್ಯದಿಂದ ಬೋಧಿತವಾದದ್ದು ಮತ್ತು ಶ್ರೇಯಸ್ಸಿಗೆ ಸಾಧನವಾದದ್ದು ಧರ್ಮ ಎಂದು ಈ ಲಕ್ಷಣದ ಅಭಿಪ್ರಾಯವು. ಶ್ರೇಯಸ್ಸಿಗೆ ಸಾಧನವಾದದ್ದು ಎಂಬ ಮಾತನ್ನು ಶ್ರೇಯೋಗಮೇ ಮೊದಲಾದ ಅಭಿಚಾರಿಕ ಕರ್ಮಗಳು ಧರ್ಮವಲ್ಲ ಎಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ವೈದಿಕ ವಿಧಿವಾಕ್ಯಗಳಿಂದ ಬೋಧಿತವಾದದ್ದು ಎಂಬ ಮಾತು “ಚೈತ್ಯವಂದನವೇ ಮೊದಲಾದ ಅವೈದಿಕ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳು ಧರ್ಮವಲ್ಲ” ಎಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

ಚೋದನಾ ಪ್ರಮಾಣ ಎಂಬ ಮಾತು ಎರಡು ಅಂಶಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. (i) ಚೋದನಾ ಏವ ಪ್ರಮಾಣಮ್, ಧರ್ಮದ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ವೈದಿಕ ವಿಧಿವಾಕ್ಯವು ಮಾತ್ರ ಪ್ರಮಾಣ. ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಾದಿ ಇತರ ಪ್ರಮಾಣಗಳು ಪ್ರಮಾಣವಲ್ಲ. (ii) ಚೋದನಾಪ್ರಮಾಣಮೇವ, ವೈದಿಕ ವಿಧಿವಾಕ್ಯವು ಧರ್ಮದ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಖಂಡಿತವಾಗಿಯೂ ಪ್ರಮಾಣವು.

ಧರ್ಮಸ್ಯ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಾದ್ಯಗಮ್ಯತ್ವಾಧಿಕರಣ (I-1-4)

ಹಿಂದಿನ ಅಧಿಕರಣದಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಾದಿಗಳು ಧರ್ಮದ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮಾಣಗಳಲ್ಲ ಎಂದು ಹೇಳಿದ್ದನ್ನು ಸಮರ್ಥಿಸಲು ಜೈಮಿನಿ ಮಹರ್ಷಿಗಳು ಈ ಅಧಿಕರಣದಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷದ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಹೇಳಿ, ಅದು ಏಕೆ ಧರ್ಮದ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮಾಣವಲ್ಲ ಎಂದು ತಿಳಿಸುವರು. ಈ ಸೂತ್ರದ ಮೊದಲನೇ ಭಾಗವಾದ “ಸತ್ಸಂಪ್ರಯೋಗೇ ಪುರುಷಸ್ಯ ಇಂದ್ರಿಯಾಣಾಂ ಬುದ್ಧಿಜನ್ಮ ತತ್ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಮ್” ಎಂಬಲ್ಲಿ ಇಂದ್ರಿಯಕ್ಕೂ ವಸ್ತುಗಳಿಗೂ ಸಂಯೋಗವುಂಟಾದಾಗ ಪುರುಷರಿಗೆ ಆಗುವ ಜ್ಞಾನವೇ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ಜ್ಞಾನವು ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಎರಡನೆಯ ಭಾಗವಾದ “ಅನಿಮಿತ್ತಂ ವಿದ್ಯಮಾನೋಪಲಂಭನತ್ವಾತ್” ಎಂಬಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವು ವರ್ತಮಾನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇರುವ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ತಿಳಿಸಿಕೊಡುವುದರಿಂದ ಧರ್ಮದ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮಾಣವಲ್ಲ ಎಂದು ತಿಳಿಸಿಕೊಡುತ್ತದೆ.

“ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಸ್ಯ ವರ್ತಮಾನಮಾತ್ರಗ್ರಾಹಿತ್ವಾತ್ ಧರ್ಮಸ್ಯ ಅನುಷ್ಠೇಯತಯಾ ಕಾಲತ್ರಯಾಸಂಸ್ಪೃಷ್ಟತಯಾ ವಿಧಿಬೋಧಿತತ್ವಾತ್ ನ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಗಮ್ಯತ್ವಂ”

ಅನುಮಾನ ಉಪಮಾನ ಅರ್ಥಾಪತ್ತಿ ಇತ್ಯಾದಿ ಇತರ ಪ್ರಮಾಣಗಳು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವನ್ನೇ ಅವಲಂಬಿಸಿರುವುದರಿಂದ ಇವು ಧರ್ಮದ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮಾಣವಾಗಲಾರವು.

ಸರ್ವೇಷಾಂ ಶ್ರೇಣಾಂಗಾನಾಂ ನವನೀತಾಜ್ಯತಾಧಿಕರಣ (III-8-21)

ಹಿಂದಿನ ಅಧಿಕರಣದಲ್ಲಿ ದೃತಿನವನೀತತ್ವವು ಶ್ರೇಣದ ಅಂಗಗಳ ಧರ್ಮ ಎಂದು ನಿರ್ಣಯಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ದೃತಿನವನೀತತ್ವವು, ಸುತ್ಯಾಕಾಲದಲ್ಲಿರುವ ಪಶು, ಮತ್ತು ಪುರೋಡಾಶಗಳಿಗನ್ವಯಿಸುವುದೋ ಅಥವಾ ಕಾಲಾಂತರದಲ್ಲಿರುವ ದೀಕ್ಷಣೀಯಾದಿ ಅಂಗಗಳಿಗೆ ಅನ್ವಯಿಸುವುದೋ ಎಂಬ ವಿಷಯವನ್ನು ಚರ್ಚಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಪೂರ್ವಪಕ್ಷ : ದೃತಿನವನೀತತ್ವಗುಣವು ಸುತ್ಯಾಕಾಲದ ಅಂಗಗಳಿಗೆ ಅನ್ವಯಿಸುವುದೆಂದು ಪೂರ್ವಪಕ್ಷಿಯು ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪಡುತ್ತಾನೆ.

ಸಿದ್ಧಾಂತ : 'ಯದಾಜ್ಯಂ ತದ್ ದೃತಿ ನವನೀತಂ' ಎಂದು ಆಜ್ಯಸಾಮಾನ್ಯದ ಅನುವಾದ ಮಾಡಿ ದೃತಿನವನೀತದ ವಿಧಾನ ಮಾಡಿದ್ದರಿಂದ ದೃತಿನವನೀತತ್ವವು ಎಲ್ಲ ಅಂಗಗಳಿಗೂ ಅನ್ವಯಿಸುವುದು.

ಸವನೀಯಾನಾಂ ಮಾಂಸಮಯತಾಧಿಕರಣ (III-8-22)

ಮೂವತ್ತಾರು ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಮಾಡಬೇಕಾದ 'ಶಾಕ್ಯಾನಾಂ ಅಯನ' ಎಂಬ ಸತ್ಯವಿದೆ. ಅಲ್ಲಿ 'ಸಂಸ್ಥಿತೇ ಅಹನಿ ಗೃಹಪತಿಃ ಮೃಗಯಾಂ ಯಾತಿ, ಸ ಯಾನ್ ಮೃಗಾನ್ ಹಂತಿ ತೇಷಾಂ ತರಸಮಯಾಃ ಸವನೀಯಾಃ ಪುರೋಡಾಶಾಃ ಭವಂತಿ' ಎಂಬ ವಾಕ್ಯವು ಬಂದಿದೆ. ಅದರಲ್ಲಿ ಯಜಮಾನನು ಬೇಟೆಯಾಡಲು ಹೋಗುವನು. ಅವನು ಯಾವ ಯಾವ ಮೃಗಗಳನ್ನು ಕೊಲ್ಲುವನೋ ಅವುಗಳ ಮಾಂಸದಿಂದ ಸವನೀಯ ಪುರೋಡಾಶಗಳನ್ನು ಮಾಡಬೇಕೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ತರಸಮಯಾಃ ಅಂದರೆ ಮಾಂಸದಿಂದ ಮಾಡಿದ್ದು ಎಂದು ಅರ್ಥ. ಈ ಅಧಿಕರಣದಲ್ಲಿ ತರಸಮಯತ್ವವನ್ನು ಎಲ್ಲ ಪುರೋಡಾಶಗಳಿಗೆ ವಿಧಾನ ಮಾಡಲಾಗಿದೆಯೋ ಅಥವಾ ಸವನೀಯ ಪುರೋಡಾಶಕ್ಕೆ ಮಾತ್ರ ವಿಧಾನ ಮಾಡಲಾಗಿದೆಯೋ ಎಂಬ ವಿಷಯವನ್ನು ಚರ್ಚಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಪೂರ್ವಪಕ್ಷ : ಹಿಂದಿನ ಅಧಿಕರಣದಲ್ಲಿ ನವನೀತತ್ವವು ಎಲ್ಲ ಶ್ರೇಣದ ಎಲ್ಲ ಅಂಗಗಳಿಗೂ ಅನ್ವಯಿಸುವುದು ಎಂದು ಹೇಳಿದಂತೆ ತರಸಮಯಾಃ ಪುರೋಡಾಶಾಃ ಎಂಬ ವಾಕ್ಯದಿಂದ ವಿಧಾನ ಮಾಡಿದ ತರಸಮಯತ್ವವು ಎಲ್ಲ ಪುರೋಡಾಶಗಳಿಗೂ ಅನ್ವಯಿಸುವುದು. ಇಲ್ಲಿ ಬಂದ ಸವನೀಯ ಶಬ್ದವನ್ನು ಸವನೀಯ ಮತ್ತು ಅಸವನೀಯಗಳ ಸಮುದಾಯ ಎಂಬರ್ಥದಲ್ಲಿ ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಹಿಂದೆ 'ಸೃಷ್ಟೀಃ ಉಪದಧಾತಿ' ಎಂಬ ವಾಕ್ಯಕ್ಕೆ ಸೃಷ್ಟಿ ಶಬ್ದವಿರುವ ಹಾಗೂ ಇರದ ಮಂತ್ರಗಳ ಸಮುದಾಯವೆಂದು ಅರ್ಥ ಮಾಡಿದಂತೆ ಇಲ್ಲಿಯೂ ಅಮುಖ್ಯ ವೃತ್ತಿಯಿಂದ ಸವನೀಯ ಹಾಗೂ ಅಸವನೀಯ ಸಮುದಾಯ ಎಂಬರ್ಥದಲ್ಲಿ ಸವನೀಯ ಪದವನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಬೇಕು ಎಂದು ಪೂರ್ವಪಕ್ಷಿಯ ಅಭಿಪ್ರಾಯ.

ಸಿದ್ಧಾಂತ : ಇಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಪುರೋಡಾಶದ ಅನುವಾದ ಮಾಡಿ ತರಸಮಯತ್ವದ ವಿಧಾನವನ್ನು ಮಾಡಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಯೇ ಸವನೀಯಾಃ ತೇ ತರಸಮಯಾಃ ಎಂದು ಸವನೀಯ ಪುರೋಡಾಶದ ಅನುವಾದ ಮಾಡಿ ತರಸಮಯತ್ವದ ವಿಧಾನ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ತರಸಮಯತ್ವವು ಸವನೀಯ ಪುರೋಡಾಶಕ್ಕೆ ಮಾತ್ರ ಅನ್ವಯಿಸುವುದು ಎಂದು ಸಿದ್ಧಾಂತವು.

ಮೂರನೇ ಆಧ್ಯಾಯದ ಎಂಟನೇ ಪಾದವು ಇಲ್ಲಿಗೆ ಸಂಪೂರ್ಣ

ಮೂರನೇ ಆಧ್ಯಾಯ ಮುಗಿಯಿತು.

“गणकयन्त्रप्रमादेन लुप्तानि वाक्यानि”

Page	Line	अधिकरणं
1.	60 13	2/2/12 फलशेषत्वात् ।..... अतः स्तोत्रसम्बन्धस्यान्यतोऽप्राप्तस्य यागे फलसम्बन्धस्य च विधेयतया विधेयभेदात् ..... वाक्यभेदः स्यात् ।
2.	70 21	2/3/2 निमित्तत्वेन .... अनूदितं तथेहापि बार्हस्पत्यादिहविः मध्ये स्थापयितुं ‘यदि ब्राह्मणः’ इत्यादिना ब्राह्मणादिकं निमित्तत्वेन ..... अनूद्यते ।
3.	106 7	3/2/3 तथाऽह्वानमपीति चेत् ॥ ५ ॥ न कालविधिश्चोदितत्वात् ॥ ६ ॥
4.	134 13	3/3/11 कल्प्या । ..... ततश्च मन्त्राणां पुरोडाशपात्रवाक्यानाञ्चैक-वाक्यता । ततश्च तत्प्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गं कल्प्यम् । ..... ततश्च “अनेन
5.	172 1	3/5/9 अथ नवमं ..... वषट्करणस्य भक्षनिमित्तताधिकरणम् ..... वषट्काराच्च भक्षयेत् ॥ ३१ ॥
6.	179 12	3/5/19 भक्षयेयुः ते ..... ब्राह्मणाः’ इति विनोपपत्तेः । तस्मात् ब्राह्मणा एव सर्वत्र दश दश भक्षका इति । तदाह सूत्रे, ब्राह्मणा वा तुल्यशब्दत्वादिति । ब्राह्मणा एव चमसं भक्षयेयुः । कुतः ? “ब्राह्मणा भक्षयन्ति” इति शतसङ्ख्येयेषु ब्राह्मण-शब्दस्य
7.	181 14,15	3/6/2 इति पूर्वः पक्षः । .... सिद्धान्तस्तु स्यादेवं, यदि द्वयोरपि सङ्ख्ययोरपूर्वीयता वाक्यबलात् स्यात् । न चैवमस्ति । वाक्याद्धि तयोः ..... सामधेनी
8.	184 19	3/6/5 ज्ञेयम् ।..... तदाह सूत्रे, सर्वार्थं वाऽधानस्य स्वकाल-त्वादिति । सर्वपदेन सर्वकार्यार्थाग्निग्रहः । तदर्थमाधानम् । ..... कुतः?

9. 186 17 3/6/7 निराकाङ्क्षा ..... अपि पशुधर्मा अग्निषोमीयस्य पशुधर्मा-
पेक्षित्वादन्यतराकाङ्क्षया सन्निधिरूपस्थान प्रमाणेनाग्निषोमीय-
स्यापि ..... भवन्तीत्युभयार्थाः
10. 193 1 3/6/15 लाघवात् । ..... पूतिकग्रहणस्य च सोमावयवोप-
लक्षणार्थतयोपपत्तेः, तत्रत्यसोमावयवानामेव साधनत्वात्
सोमसमानविधाना .... पूतिकलतेति ।
11. 199 14 3/7/6 तथा यूपस्य वेदिः ॥ १३ ॥ .... (देशमात्रं
वाऽशिष्येणैकवाक्यत्वात् ॥ १४ ॥)
12. 202 11 3/7/8 अनर्थकः स्यात् ..... । अतो यजमानेनैव त्यागमात्रं कार्यमिति
नियमः । अन्यत्र तु स्वयं शक्तश्चेत्स्वयं .... सर्वं कुर्यात् ।
13. 214 1 3/7/24 वेदोक्ताङ्गानां ..... तत्तत्पुरुषकार्यतया कथमुद्गात्रादिकार्यतेति
वाच्यम् । 'सप्तमाद्यनये अङ्गानां प्रधानविधिविधेयत्वस्य
वक्ष्यमाणतया प्रधानवेद रतैवाङ्गानाम्' .... इति पूर्वत्र
14. 215 17,18 3/8/1 ध्वर्योरपीति । ..... तदाह सूत्रे, परिक्रयः स्वामिकर्म ।
कुतः ? कर्मणः परिक्रयस्य स्वाम्यर्थत्वादिति । ..... फलं तु
15. 217 17 3/8/4 ध्वर्युभिरेव ..... कार्याः । औद्गात्रसमाख्याते सामवेदे कथिता
लोहितोष्णीषत्वादय उद्गातृभिरेव कार्याः । संस्कारत्वेन
..... याजमानत्व
16. 218 8 3/8/5 इत्याध्वर्यवः काम ..... उत 'यदि यजमानः कामयेन' इति
यजमानः काम ..... इति ।

द्वैतवेदान्तप्रतिष्ठानेन प्रकाशिताः ग्रन्थाः

Publications of Dvaita Vedanta Foundation

संस्कृत ग्रन्थाः

Price (Rs.)

1. न्यायामृतम् Vol. I, II, III 750/-
2. ऋग्भाष्यम् Vol. I 270/-
- ऋग्भाष्यम् Vol. II 300/-
3. ब्रम्हसूत्रभाष्यम्
    with eight commentaries Vol. I, II, 270/- each
    Vol. III to VII 200 each
4. श्रीमद्भागवतम् with यादवार्थ and सत्यधर्म commentaries.
    Vol. I, II, III 200/- each
    Vol. IV, Vol. V 300/- each
    Vol. VI, VII 200/- each
5. तात्पर्यचन्द्रिका Vol. I to III 300/- each
6. सुमध्व विजयः Vol. I & II 200/- each
7. विष्णुतत्त्वविनिर्णयः with English translation 40/-
8. सत्तत्त्वरत्नमाला 65/-
9. सर्वमूलग्रन्थाः-गीताभाष्यम्, गीतातात्पर्यम् 70/-
10. पूर्णप्रज्ञदर्शनम् 15/-
11. मध्वसिद्धान्तसारः 24/-
12. जयतीर्थविजयः 40/-
13. तत्त्वप्रकाशिका (ब्रह्मसूत्रभाष्यटीका)
    with English translation 25/-
14. तत्त्वप्रकाशिका (ब्रह्मसूत्रभाष्यटीका)
    with Kannada translation 20/-
15. मिथ्यात्वानुमानखण्डनम् 40/-
16. प्रमाणवचनसङ्ग्रहः Vol. I, II & III each volume 80/-
- "--- Vol. IV 100/-

17.	ವಾದಾವಳಿ	100/-
18.	ಉಪಾಧಿಖಂಡನಮ್	80/-
19.	ಅಧ್ಯಾತ್ಮರಸರಂಜಿನಿ	40/-
20.	ಪುರಾಣಫುನಿಸರ್ಗಪರಿಸರವರ್ಣನಮ್	300/-
21.	ಭಾಗವತ ತಾತ್ಪರ್ಯ ನಿರ್ಣಯ Vol. I & Vol. II	300/- each
22.	ನ್ಯಾಯಸುಧಾ Vol. I, Vol. II, Vol. III	400/- each
23.	ನ್ಯಾಯವಿವರಣಮ್	100/-
24.	ಶ್ಲೋಕತಾತ್ಪರ್ಯ ಚಂದ್ರಿಕಾ	40/-
25.	ಪ್ರಮಾಣಪದ್ಧತಿ:	200/-
26.	ತಕ್ರತಾಂಡವಮ್	400/-
27.	ಮಾಯಾವಾದಖಂಡನಮ್	40/-

English

1.	Madhva's Philosophy of Vishnu Faith	75/-
2.	Brihadaranyakopanisad	70/-
3.	Aupaniṣadam Darśanam	20/-
4.	Commentaries on Bhagavadgita	100/-
5.	Principal Upaniṣads Vol.I & II	220/-
6.	Environment in Puranas	300/-

ಕನ್ನಡ

೧.	ದ್ವೈತ ವಾಙ್ಮಯ ಮತ್ತು ಇತಿಹಾಸ ಸಂಪುಟ-೧	60/-
೨.	ದ್ವೈತ ವಾಙ್ಮಯ ಮತ್ತು ಇತಿಹಾಸ ಸಂಪುಟ-೨	75/-
೩.	ಶ್ರೀ ಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯರ ಜೀವನ ಚರಿತ್ರೆ ಮತ್ತು ಉಪದೇಶಗಳು	80/-
೪.	ಶ್ರೀ ಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯರ ದ್ವೈತದರ್ಶನ	40/-
೫.	ದ್ವೈತ ವಾಙ್ಮಯ ಕೊಡುಗೆ	20/-
೬.	ದೇವರ್ಷಿ ನಾರದರು	40/-

